

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫ

ТАРЫХЫЙ ЫРЛАР ЖАНА ОКУЯЛАР БАЛБАЙ

17-ТОМ

Академик Абдылдажан Акматалиевдин
жалпы редакциясы астында

Түзгөндөр:
Абдылдажан Акматалиев, Сонор Егембердиева,
Зарина Кулбаракова

БИШКЕК
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2016

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-5
Т 18

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Р е д к е н е ш:

Р е д к е н е ш:

<i>Аеі аСәәеää Ä.Ä.</i>	<i>İ öpäää Ñ.Æ.</i>
<i>Ääääççää Ñ.</i>	<i>ÑääÜēīā Ö.</i>
<i>Æäēī äēīää Ä.Æ.</i>	<i>Öēöīī äēäää Ê.Ö.</i>
<i>İ ääçÜēīā Ö.</i>	<i>Yðäääää Ä.Y.</i>

Р е ц е н з е н т т е р: – филология илимдеринин кандидаттары *К.Ибраимов, Г.Оророва*

Т 18 Тарыхый ырлар жана окуялар. Балбай. 17-том. / Баш сөзүн жазгандар: *А. Акматалиев, С. А. Егембердиева. Түзгөндөр: С. А. Егембердиева, А. Акматалиев, З. А. Кулбаракова.* – Б.: «Принт-экспресс», 2016. – 528 б. («Эл адабияты» сериясы)

ISBN 978-9967-12-587-2

Бул жыйнакка эл оозеки чыгармалардын ичинен кыргыз элинин башынан өткөн кыйын-кезең тагдырларын чагылдырган тарыхый ырлар жана окуялар топтолду.

Жыйнак кыргыз элинин өткөндөгү тарыхына кайдыгер карабаган жалпы окурмандарга арналат.

Т 4702300200-16

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-5

ISBN 978-9967-12-587-2

© КР УИА, 2016
© «Принт-экспресс», 2016

БАШ СӨЗ

Тарыхый ырлар элдин жашоосу менен тыкыс байланышта болуп, элдин башынан өткөн тарыхый окуяларды чагылдырат. Тарыхый ырларда мамлекеттин тарыхы чагылдырылып, ошол тарыхый окуяларга карата болгон элдин көз карашы берилет. Негизинен тарыхый ырлар элдин таламын көздөп, ички жана тышкы душмандар менен күрөшүүдө активдүү роль ойногон саясий ыр болуп эсептелет. Ошентсе да, дайым эле болуп өткөн тарыхты дал өзүндөй кылып так берет деп түшүнбөөбүз керек. Айтуучулардын көркөм дүйнөсүнүн деңгээлине жараша идеялык-саясий абалды күчөтүү максатында же болбосо угуучуларды өзүнө тартуу үчүн эмоциялык абалда айтылып кеткен учурлар да болот. Кээ бир тарыхый ырларда айтуучу болуп өткөн так маалыматты бербестен, кээде ойдон чыгарылган уламыш, имишти кошуп айтышына күбө болобуз. Мисалы, Балбай баатырдын орус төбөлдөрү колдуу болуп түрмөдөн ууландырылган деген имишти алалы:

*«Сөөмөйүндө уусу бар,
Эр Балбайга сыйпады.
Душмандыгын билгизди,
Балбай жакшы киши деп,
Мурдуна сөөмүн тийгизди.
Солдат кетти талаага:
Жолукту Балбай балаага» –*

деген саптардан сөөмөйүн ууга малып келген солдаттын эч нерсе болбогондугун, Балбайдын ууланып каза

болгондугун көрөбүз. Балбайды жөлөп-таяган Молдосандын да колу шишип карышып калат. Мындан биз элдин «өз баатырына эч ким түздөн-түз даап өмүрүнө кол сала албайт эле, ошол себептүү жашыруун, билгизбей уу сыйпап өлтүрүштү» – деген ишенимин көрөбүз.

Айтылуу Шабдан баатырга арналган тарыхый казалда баатырдын падыша өкмөтүнө кыргыз жерин каратуудагы эмгеги баса белгиленип, басып алуучулардын сый-урматына татыктуу болуп, өмүрү өткөнчө сый көргөнү айтылган. Ошол эле маалда сап арасынан жөнөкөй элдин тарткан жабыры:

«Талкалаган Чарбакты,
Жанындагы жолдошу,
Айтып-айтып зар какты» –

деп жылт эте көрүнө калат. Бийлик, байлык үстөмдүк кылып, ачык айтканга айла жок ошол мезгилде, жабыр тарткандардын зары экинчи планда каймана түрдө берилип келген.

Эл-жердин боштондугу үчүн күрөштү берүүдө тарыхый ыр өтө жогору деңгээлге жеткен. Бул ырлардын мазмунунда Кокон хандыгынын кысымына, андан кийин Орусия падышасынын басып алуучулук саясатына каршы элдин башын бириктирип көтөрүлүшкө чыккан эр-азаматтардын эрдиктери даңкталган:

«Тегереги кыргыздын,
Темирден тарткан тор болду.
Түшкөн жери кыргыздын,
Кырк кулач терең ор болду.
Кокондуктун бийлиги,
Маңдайга бүткөн шор болду.
Тартып алды кокондук,
Беш көкүлдүү кыздарды». –

деп, эл оозунда айтылып калган тарыхый ырлардан эле эл башына түшкөн мүшкүлдөн кабар алабыз.

Эзүүгө чыдай албаган элдин башын бириктирип Ош, Анжиян жактан алтын айчык туу кармаган Мамыр Мерген уулу баштаган көтөрүшчүлөр Кокон хандыгына эң биринчилерден болуп каршылык көрсөткөндүгү, хандын менменсиген колун талкалагандыгы элге даңаза болот. Мамыр баатырдын сүрүнөн корккон Кудаяр хан: «Мамырды кармап берсең, бүт хандыгым менен сен жакка өтөм» – деп, падыша өкмөтүнүн элчилигине убада берет. Кара башы бир хандыкка татыган Мамыр баатыр Токмок уездинин начальниги тарабынан 1874-жылы кармалып, бир кабарда 1876-жылы, бир кабарда Анжиян шаарында 1881-жылы асып өлтүрүлгөн.

Тарыхый ырларда тарыхый адамдардын адамдык касиети менен болуп жаткан окуя ажырагыс болуп берилет. Бул ырларда элдин жашоо традициясы менен тарыхы көркөмдөлүп берилет, каармандар да чыныгы тарыхтан алынып, алардын эл үчүн жасаган эмгектери өтө жогору бааланат. Эрдик, б.а. эл-жерди коргоо темасы тарыхый ырлардын көпчүлүгүндө чагылдырылат. Эл-жерди коргоону өзүнүн өмүрүнөн да жогору койгон каармандар ар дайым элдин урматына татыктуу болуп келген. Мисалы, калмактардын эзүүсүнөн элди куткарып, жер коргогон Курманбек баатырга арналган баянды атасак болот. Орус фольклористикасында бул өңдүү баатырлар көбүнчө былиналарында учурайт. Тарыхый каармандардын образына карата болгон фантазиянын тарыхый окуяга аралашып кетиши улам берилеген сайын элдин табитине туура келе бербегендигине байланыштуу, конкреттүү тарыхый окуяларды чагылдырып берген тарыхый ырлардын жаралуусу келип чыккан. Кийинки тарыхый ырлардагы каармандар өтө апыртылган көрүнүштөрдөн ажыратылып, чыныгы турмушка жакындаган поэтикалык чыгарманы түзгөндүгү көрүнүп турат.

Кол жазмалар фондусунда сакталып турган материалдардын ичинен кыргыз элинин жашоосунда

өзгөчө бир бурулуш болгон жагдайларды чагылткан тарыхый ырлар бир топ эле көп. Анын эң маанилүүсү да, көлөмдүүсү да болуп, 1916-жылдагы көтөрүлүшкө арналган үркүн темасы эсептелет. Эл башына түшкөн апаат бул тарыхый ырларда өтө көркөм, өтө образдуу, чыныгы оор тагдырды өздөрү аралашып, өздөрү күбө болгон адамдардын зыркыраган жан-дүйнөсү аркылуу берилгендигине күбө болобуз.

Тарыхый ырларды мурун жарыкка чыгарууга Кол жазмалар бөлүмүнүн улук илимий кызматкери Ж.Төлөев аракет кылган экен, андан «Казак кайың саап, кыргыздын Ысарга киргени» – деген ыр алынып, ушул жыйнакка киргизилди.

*Кол жазмалар бөлүмүнүн
у.и.к. С.А.ЕГЕМБЕРДИЕВА*

**«КАЗАК КАЙЫҢ СААП, КЫРГЫЗДЫН
ЫСАРГА КИРГЕНИ»**

Санчы сынчынын кан Кудаянды сынашы

Сарыбагыштын элинде,
Сарысейит дегенден,
Үчүкө, Түлкү эгиз эр,
Кудаян менен Эрдене,
Телегейи тегиз эр.

Аты айтылган Кудаян,
Кимден баккан билинбейт,
Асыранды баласы,
Ак калпактуу кыргызга,
Артыкча тийген балаасы.

Үчүкө, Түлкү эгиз эр,
Жаңыл кыздан өлгөн соң,
Кайра келбес чын жайды,
Катар экөө көргөн соң,
Ала-Тоодо кыргызга
Кудаян эми кан болот.

Жүрүш менен турушу,
Кара жолтой жан болот.
Дүнүйөгө мас болот,
Акыл тапчу адамга,
Ал Кудаян кас болот.
Өз билгенин кылчу экен,
Кылып жаны тынчу экен.

Бир күнү туруп Кудаян,
Өзүнөн өзү оолугат,
Кадимки Санчы сынчыны,
Чакыртып алып кашына
Мына мындай деп айтат:

«Сынчы экениң чын болсо,
Сынагын мени, деп айтат.
Баатырмынбы, эрминби?
Адамдан башка шерминби?
Акылым артык кеңминби,
Эртеги өткөн Манастан,
Мен Кудаян кемминби?»

Ай ааламга таанымал,
Ат башында кашкабы
Баатырлыгым башкабы?!
Жоомартмынбы, саранбы,
Жүздү жашап барамбы?!

Тукумум арбын болобу,
Мен сынына толомбу?!
Тукумум журтту кармайбы,
Ажыдаардай оп тартып,
Кез келгенди жалмайбы?!»

Ушу сөздү урганда,
Сынагының мени деп,
Кудаян кыстап турганда,
Анда сынчы кеп айтат:
«Сенде сын жок деп айтат,
Сени сынап болбойт, дейт,
Сыноого сының чак келбейт,
Сынаган сынчы оңбойт!» – дейт.
Кудаян ага болбоду,
Кычаганын койбоду.
Анда сынчы кеп айтат:
«Ушу мени Кудаян,
Кыстабачы деп айтат.

Сынап чынын мен айтсам,
Акыры менден сын кетет,
Сенден сыймык сыр кетет.

Көргөнүм айтып салармын,
Жаман айтып салдың деп,
Бул сынчыны кор кылып,
Мандайым калың шор кылып,
Астымдагы Төөбоз ат,
Айыпка жыгып аларсың,
Кан Кудаян койсоңчу,
Бул кылыктан тойсоңчу!»

Деп ошондой сөз айтып,
Сынабаймын сени деп,
Сынчы моюн бурганы,
«Сына сынчы сына!» – деп,
Алаптаган Кудаян,
Күчөп кудай урганы.

Сынчы сынын жар айтат,
Кудаяндан көргөнүн,
Жашырбастан шар айтат:
«Кой-кой десем болбодун,
Компондогон Кудаян,
Кордугунду койбодун!
Көргөнүмдү айтамын,
Акыры түбү оңбодун!»

Сен кара жолтой бир кансың,
Кадемиң каткан бир жансың!
Ушу сенин тушунда,
Калың кыргыз бузулат,
Качып-бозуп кысылат.

Аз жыл калды карап тур,
Дүнүйөнү чачасың,
Жөөлөп алып токтобой,
Күн батыш карай качасың.

Көргүлүктү көрөсүн,
Ач кайкалан куу белде,
Ачкалыктан өлөсүн!

Калмак алат жеринди,
Карап тургун Кудаян,
Кайкалатат белиңди!
Ойрот алат жеринди,
Карап тургун Кудаян,
Омкорот такыр белиңди!
Калмак алат малыңды,
Агызат суудай каныңды!»

Сынчы мындай дегенде,
Кан Кудаян күүлөнөт,
Кашындагы сынчыга,
Каарын төгүп сүйлөнөт:

«Акмак сынчы не дейсин,
Оозуна келген сөздү айтып,
Алжыган бир кедейсиң!
Кор болорду билбеген,
Тантыраган кедейсиң!»

Деп ошентип Кудаян,
Кашындагы сынчыны,
Чокуга бирди салыптыр.
Төөбозду жыгып алыптыр.

Ашкере айткан сынчынын,
Койнундагы ак коён,
Булт коюп секирип,
Сызып жолго салыптыр.

Алаптаган Кудаян,
Сынчыга кордук кылганы,
Астындагы Төөбоз ат,
Жыгып алып тынганы.

Ал сынчыдан сын кетип,
Калган экен ошондо,
Кудаяндан сыр кетип.

ЖУНГАРИЯ КАЛМАГЫ

Жунгар деген кайсы жер?
Ашкере кылып айтамын:
Кара-Шаар, Күнөс, Текес дээр,
Жунгардын жери жай болот,
Төрт түлүктүү чарбага,
Оболтон бери карата,
Калмактын журту бай болот.

Кадимки Жылдыз жайлоосун,
Жайлап турат калмактар,
Эң кедейи миң жылкы,
Айдап турат калмактар.

Ак кымыздан аракты,
Тартып турат калмактар.
Салтанаты кылымдан,
Артып турат калмактар.

Кыргыздын Ала-Тоосуна,
Көз алартат калмактар,
Ар качандан бир качан,
Көп алартат калмактар.

ВАЙИС СУЛТАН КИМ?

Он жетинчи кылымда,
Жунгария калмагы,
Эр өөдөлөп жогору,
Казак, кыргыз, уйгурга,
Оор тиет салмагы.

Өлкөсүндө жунгардын,
Дария Иле суусу бар,
Тыргоот, Шибе, Зубун дейт,
Уруулары ушулар.

Дария Иле боюнда,
Вайис султан кан болот,
Кошуну канча сан болот.
Көтөрүлгөн калмакты,
Күн батышка карата,
Жылдырбастан калмакты,
Тосуп турат Вайис кан.

Акыл менен кайраты,
Озуп турат Вайис кан.
Жылдырбастан калмакты,
Вайис султан токтотот.
Бир канча жолу урушуп,
Кырып жоюп окшотот.

Дария Иле боюнда,
Турган экен Вайис кан.
Калмактарга соккуну,
Урган экен Вайис кан.

Дария Иле боюнда,
Ушу күндө аман бар,
Вайис султан мазары,
Мусулман эли сыйынган,
Мазарга түшүп назары.

Казак, кыргыз элдери,
Вайис султан мазарын,
Вайсилкара деп айтат,
Унутпастан көп айтат.
«Түрк-татар» деген тарыхта,
Вайис кан аты жазылган,
Басма сөзгө басылган.

КАЛМАКТАРДЫН АЛА-ТООНУ БАСЫП АЛЫШЫ

Вайис султан тушунда,
Лоптон чыгып Жаңыл кыз,
Ажыдаардай октолот,
Карыш жылбай батышка,
Калың журту калмактын,
Кан буугандай токтолот.

Ала-Тоонун жеринде,
Үчүкө, Түлкү, кан Шырдак,
Бул өңдөнгөн эрлер бар,
Кара кулак шерлер бар.

Жаңыл кыздын колунан,
Үчүкө, Түлкү эр өлүп,
Ажалы жетип күн бүтүп,
Кан Шырдакбек бөрү өлүп.
Ушундай иштер болгон соң,
Кыргыздын бели сыныптыр,
Калмактын көөнү тыныптыр.

Ушу мезгил ичинде,
Вайис султан өлүптүр,
Кыяматты көрүптүр.
Колго түшүп кор болуп,
Жаңыл кыздын ошондо,
Данкы чыкпай калыптыр.

Ушундай иштер болгон соң,
Баса келип калмактар,
Ала-Тоодо кыргызды,
Астын-үстүн салыптыр.

Ак калпактуу кыргыздан,
Белдүү эрлер жок болуп,
Кыргыздан кубат кетти деп,

Кетпегенде нетти деп,
Ала-Тоону шыпырып,
Алар убак жетти деп.

Жунгария калмагы,
Көчө чыгып каптаптыр,
Чаң асманын чыгарып,
Ак калпактуу кыргызды,
Таманга салып таптаптыр.

Жунгария калмагы,
Көктөмдө чөптөй толуптур,
Ала-Тоонун жерине,
Жайнап келип конуптур.

Ала-Тоону калмактар,
Баса келип алыптыр,
Келип конгон жерине,
Таштарга тамга салыптыр.

Таштан буркан оюптур,
Кудай кылып коюптур.
Калмактын каны Контаажы,
Ысык-Көлгө конуптур,
Оонабас султан болуптур.

Алты-Шаар, Кашкарды,
Аны да калмак каратат,
Ала-Тоонун кыргызын,
Ар тарапка таратат.
Каптап кирген калмакка,
Казак да карап бериптир,
Каяшаяк кылбастан,
Дегенине көнүптүр.

Каптап Жунгар калмагы,
Кара курттай толуптур,
Кең Кашкарга ошондо,

Бака маңжы чоң калмак,
Ордолуу кан болуптур.

Ысык-Көлдө Коңтаажы,
Бака маңжы атасы,
Айтылып турган сөздөрдүн,
Эч бир жоктур катасы.

Качпай калып жеринде,
Катуу ачкалык болгондо,
Казак кайың сааган дейт,
Кыргыз Ысар кирген дейт.

КЫРГЫЗДЫН ЫСАРГА КИРГЕНИ

Каптап калмак кирген соң,
Токтоно албай кыргыздар,
Дүнүйөнү чачыптыр,
Ысар менен Көлөпкө,
Көңтөрүлө качыптыр.

Бир жылкыдан башкасын,
Таштап качат малдарын,
Ала качат жандарын.
Матоосу менен төө калат,
Короосу менен кой калат,
Желеси менен уй калат,
Тигилүү бойдон үй калат.

Кетмен-Төбө, кең Талас,
Атбашы, Нарын, Ала-Тоо,
Кең Ысык-Көл, Чүй калат.
Ала-Тоонун жеринен,
Ак калпак кыргыз качканда,
Дүнүйөдөн айрылып,
Акылынан шашканда.

Кан Кудаян ошондо,
Ач кайкалан куу белде,
Ачкасынан өлүштүр,
Акыретти көрүштүр.

Сынчынын сөзү чын болот,
Калың журттун алдында,
Бурулбай сыны сын болот,
Акыр заман журтуна,
Айтылып калган ыр болот.

Кудаяндын тукуму,
Эң артыкча аз болот.
Жыйырма түтүн чамасы,
Сарбагыштын ичинде,
Тоголок деп аталат,
Назарлары пас болот.

ӨЗУБЕКТЕРДИН КЫРГЫЗДАРГА КЫЛГАН МАМИЛЕСИ

Калмактан качкан кыргызды,
Тосуп алып жолунан,
Анжиян, Кокон сарттары,
Абыдан өтөт дарттары.

«Капыр экен кыргыздар,
Кесепети жетет деп,
Жетпегенде нетет деп,
Колуна тийген кыргыздын
Эр бүлөсүн кыйратат,
Эпсиз жаман ыйлатат.

Тартып кетет таптакыр,
Беш көкүлдүү кыздарын,
Татытат абдан туздарын.
Өлгөндөн калган кыргызды,

Ыйманга тилин келтирип,
Ислам динге киргизет.
Кыргыздардын башына,
Азапты арбын жеткирет.

Эшен, молдо, кожолор,
Каарданса кыргызды,
Тирсегинен илишет.
Баштагыдай бош жүрбөй,
Өлгөндөн калган кыргыздар,
Дыйкандыкка киришет.

Көрбөгөндү көрүшөт,
Анжиян, Букар элинин,
Өкүмүнө көнүшөт.
Өкүмгө көнбөс кыргыздар,
Ажалдан мурун өлүшөт.

Анжиян, Көлөп, Ысарга,
Качып барган кыргыздар,
Он түтүнү баш кошпой,
Тополону тоз болуп,
Тозуп кетет ошондо.

Дегенине сарттардын,
Көнүп калат ошондо,
Азы аман калса да,
Көбүрөөгү кыргыздын,
Өлүп калат ошондо.

Көрбөгөндү башкача,
Көрүп калат ошондо.
Ак калпактар таптакыр,
Динге кирет ошондо,
Мурун сүйлөп көрбөгөн,
Тилге кирет ошондо.

Эшекти аттай минишет,
Билбеген тилди билишет.
Эшен, кожо, молдолор,

Эр азамат жигитти,
Денекул кылып алышат,
Башына азап салышат.

Эшекке чом токутат,
Үйрөтүп намаз окутат.
Карылар какшап кеп айтат:
«Анжиян, Букар элинин,
Кордугу өткөн» – деп айтат.

Калмактын болуп кордугу,
Ак калпактуу кыргызга,
Сарттардын өтөт зордугу.
Калмактан качкан кыргыздар,
Сарттарга барып тутулат,
Аябастан утулат.
Ошентип кыргыз азаят,
Оболкудай болалбай,
Обурагы басаят.

КОНТААЖЫ КАНДЫН БАЛДАРЫ

Коңтаажы канда үч бала,
Аттары экен ушулар,
Ажаан, Шуну, Калдама.
Күлкаакы деген кызы бар,
Адамдан башка нуру бар.

Аксакалы Ажаандыр,
Ар бир кылган иштери,
Адамдан башка тажаалдыр.
Ал Ажаанды Коңтаажы,
Сары-өзөн Чүйгө кан кылат,
Кандыгын журтка даң кылат.

Артыкча тажаал ал Ажаан,
Жазыксыз жанды өлтүрөт,
Азапты артык жеткирет.

Баш кошуп алып калмактар,
Ажаанды кармап союптур,
Кара көзүн оюптур.

Ажаанды жайлап салыптыр,
Көп биригип алганда,
Ажаанды кармайт деген сөз,
Ак калпактуу кыргызга,
Ылакап болуп калыптыр.

Шуну да кан болуптур,
Анын да кан болгонун,
Калың калмак көрүптүр.
Күчөй элек кезинде,
Ажалынан өлүптүр.

Калдама адил болуптур,
Калкынын көөнү толуптур.
Ала-Тоону ээлеген,
Калмактын калкы ошондо,
Ар жерден алым алыптыр,
Жерге эгин салыптыр.

Төрт түлүктүү чарбасы,
Жердеги чөптөй болуптур.
Байлыгы ташып толуптур.
Илгертен бери карата,
Көчмөндүү экен калмактар,
Кыргыздарга башынан,
Өчмөндүү экен калмактар.

БУГУ ЭЛИНИН КАЧПАЙ КАЛГАНДАРЫ

Ала-Тоонун жерине,
Калмак басып киргенде,
Ала-Тоонун кыргызы,
Ысарга үркүп жүргөндө,
Бугу деген уруунун,

Бир тобу тамам качпаптыр,
Дүнүйөсүн чачпаптыр.

Ысык-Көлдүн тоосунда,
Бейкут жатып калыптыр,
Каптап түшүп Коңтаажы,
Ысык-Көлдү алыптыр.
Качпай калган бугулар,
Коңтаажыны көрүптүр,
Өкүмүнө көнүштүр.

Коңтаажы кан элине,
Эч жамандык кылбаптыр,
Адил экен калмак деп,
Анда кыргыз сындаптыр.
Коңтаажы кан өлгөн соң,
Калдама кан болгон дейт,
Калкынын көөнү толгон дейт.

Калдама адил чыккан соң,
Аны кыргыз уккан соң,
Анжиян, Букар жеринде,
Азып жүргөн кыргыздар.

Урук болуп топтошуп,
Ала-Тоону жоктошуп,
Анжияндын чыгыш бетине,
Калмактардын четине,
Калмакка чектеш келишет,
Сүйлөшүп сөзгө көнүшөт.
Каттоо болуп калышат,
Үйрөнүшүп алышат.

КАЛДАМА МЕНЕН БЕЛЕК

Калдаманын тушунда,
Бугунун даңктуу кишиси,
Белек болот ушунда.

Кан Калдама Белекке,
Таш сайып улук кылыштыр,
Ал кабарды укканда,
Адил экен калмак деп,
Кыргыздын көөнү тыныштыр.

Качпай калып калмакка,
Баш ийип калган бугулар,
Жери Ысык-Көл жай болуп,
Төрт түлүк малда санат жок,
Жылбай калат бай болуп.

Калдама журтка кан болуп,
Адилдиги араандап,
Алыска кетип даң болуп.
Ысык-Көлдүн тескей тоо,
Тескей тоонун сыртында,
Ак-Шыйрак, Жаңы-Арт, Сырты бар,
Кар баспаган кара жер,
Малга жайлуу ушулар.

Дабанчы деген бир калмак,
Бир уруу калмак элине,
Башчы болуп ошондо,
Ак-Шыйрак, Жаңы-Арт жерлерин,
Ээлеп жатып калыштыр.
Калдамага баш ийбей,
Өзүнчө болуп алыштыр.

Бир күнү туруп Калдама,
Чакыртып алып Белекти,
Мына мындай кеп айтат:
«Тоо артында Дабанчы,
Баш бербеген каманды,
Төбөсүнөн басамын,
Төрт түлүгүн чачамын!
Кошун жыйып барамын,
Дабанчынын башына
Акыр заман саламын!

Он уулунду Белегим,
Алып келчи сынаймын,
Баш аягын кынаймын.
Калдаманын алдына,
Он уулун Белек өткөрөт,
Артык сынчы Калдама,
Баарын сынап көз көрөт.

Аты Алдаш баланы,
Сынап турат Калдама,
Баш-аягын койбостон,
Кынап турат Калдама.
Сынап туруп акыры,
Сынын айтат Калдама,
Кыпындай жерин койбостон,
Чынын айтат Калдама,
Калдама анда кеп айтат:

«Ушул Алдаш балаңыз,
Тукумдуу болот деп айтат,
Тукуму өсүп толот, дейт,
Ысык-Көлгө конот, дейт.

Кызыл тилин кайраган,
Булбул болуп сайраган,
Чечендер чыгат ушундан,
Акылы дайра теңиздей,
Нечендер чыгат ушундан.

Көзгө сайса ирмебес,
Баатырлар чыгат ушундан,
Кара нээт, таш көңүл,
Капырлар чыгат ушундан.
Ай менен күндөй жаркыган,
Сулуулар чыгат ушундан.

Ар жерлерди толтурган,
Уруулар чыгат ушундан.
Төрт түлүк малы батпаган,

Байлар чыгат ушундан.
Баарын билген өнөрдүн,
Жандар чыгат ушундан».

Аксакалы Тогозбай,
Элчибай, Кожош, Алдаяр,
Тондуу уулу Тенизбай,
Шүкүр, Токоч, Токойду,
Эң кенжеси Толубай,
Толук толот сынына,
Баарысынын толугу ай.

Баарысын сынап болтурат,
Өз сынына Калдама,
Толубайды толтурат.
Токойду сынап кеп айтат:
Бизден кийин заманда,
Тукумунан күл чачар,
Чыгат экен деп айтат.

Карылар какшап кеп айтат:
«Ал күлчачар дегени,
Балбай экен» – деп айтат.
Калдаманын айтканы,
Баары ордунан чыккан дейт,
Заманында карылар,
Катасы жок уккан дейт.

Калдама эми кеп айтат:
«Он уулунду Белегим,
Колго бергин» – деп айтат.
«Дабанчыга барышсын,
Барып уруш салышсын».

Калдамадан кеп угуп,
Балдарындын баарысын,
Жигитке бергин, – деп угуп,
Мына ошондо Белектин,

Жүрөгү кетет кабынан,
Билеги кетет сабынан.

«Бербейм» – деп бир ооз айтууга,
Ал Белекте дарман жок.
Эштеп качып кутулса,
Белекте эч бир арман жок.

Анда Белек кеп айтат:
«Он уулумду кошуунга,
Берейин акыр, – деп айтат.
Жарак-жабдык жамдайын,
Ат-тондорун камдайын!»

Деп ошондой сөз айтып,
Аттанып келди үйүнө,
Кантер айла табалбай,
Кайгыланып күйүнө.

«Кандай айла кыламын,
Кайда кетип тынамын!
Тобокел кылып көрөйүн,
Токтолуп карап турбастан,
Томолонуп өлөйүн.

Ысар менен Көлөпкө,
Азып кеткен кыргыздын,
Аркасынан жөнөйүн!
Сыйынайын арбакка,
Кантип берем балдарды,
Калдамадай калмакка!»

Деп ошондой сөз айтып,
Балдары менен кенешип,
Акылдарын тенешип,
Акбоз бээни алышып,
Ай туякка чалышып.

«Ысык-Көл ата колдо, – деп,
Мүйүздүү эне жарыктык,
Колдогун ушу жолдо» – деп,
Акырын көчүп алыптыр,
Анжиянды карата,
А деп жолго салыптыр.

Ээн жолго салыптыр,
Э, деп көчүп алыптыр.
Асмандан булут тутулуп,
Калдамага карматпай,
Белек кетет кутулуп.

Ал калмактын заманы,
Калмак бийлеп турганда,
Куурулат кыргыз амалы.
Кысым көрсө калмактан,
Көтөрбөс оор салмактан.

Ондон, бештен болушуп,
Кыргыз качат Анжиянга,
Токтоно албай коюшуп.
Ушундай абал акыры,
Бир кылымга жеткен дейт,
Кыргыздан сыймык кеткен дейт.

Анжиян, Арка ортосун,
Жол кылыптыр кыргыздар,
Аз кылбастан ошондо,
Мол кылыптыр кыргыздар.

Анжиян качкан ал Белек,
Ала-Тоо көрбөй өлүптүр,
Алла-таала кудайдын,
Өкүмүнө көнүптүр.

Балдарынын бир тобу,
Анжиянда өлгөн дейт.

Бир канчасы балдардын,
Аксакал болгон кезинде,
Ала-Тоону көргөн дейт.

КАЛМАКТЫН КАЛДЫКТАРЫ

Ала-Тоо келген калмактар,
Абыдан ташып толгон дейт,
Кашкулак, суур, каманды,
Кармап жешип оңгон дейт.
Ала-Тоодо ал кезде,
Кашкулак, суур көп болот,
Көптүгү чөптөй жык толот.

Ала-Тоонун жерине,
Элүү, алтымыш жылдарча,
Турган окшойт калмактар,
Кашкулак менен суурга,
Тунган окшойт калмактар.

Кыргыздарга азапты,
Салган экен калмактар.
Ала-Тоонун жерине,
Элүү, алтымыш жылдарча,
Калган экен калмактар.

Калмактардын тушунда,
Ар жерде калган белгилер,
Азыр да турат ушунда.
Калмактын казган арыгы,
Айтылып турат аныгы.

Калың кара эл айтат,
Калмак арык деп айтат.
Ташка салган белги бер,
Текшергенде аларды,
Калмактан калган ушулар.

Ала-Тоонун жеринде,
Көп жерлердин атагы,
Калмактардын атында,
Айтылып турат ушунда.
Ысык-Көлдө Байсоорун,
Соорун деген бай калмак,
Как ошонун аты экен.

Бул заманда адамга,
Айтылып сөзү жат экен.
Чоң Кемин менен Ысык-Көл,
Ортосунда тоолордо,
Калмак-Ашуу атагы,
Болгон экен кыргызга,
Калмактардын чатагы.

Доро деген бир сууну,
Дөрө жайсаң алыптыр,
Ушу күндө ошо суу,
Дөрө атанып калыптыр.

Кара Кочкор жеринде,
Арсы калмак болуптур.
Ушу күндө ошо жер,
Арсы атка конуптур.

Кең Нарындын жеринде,
Дөрбөлжүн, Туткуй жери бар,
Бул аттар калмак аттары,
Ушу айтылган жерлерде,
Турган экен ушулар.

Ат-Башынын жеринде
Үч-Буркан, Кембил жер аты
Бул айтылган жерлерге
Турган калмак өз аты.
Үч-Буркан төрө дээр экен,
Байлыгы ашкан эме экен.

Кембил жайсаң турган суу
Кембил атка калыптыр.

Жылчык койбой жерлерди,
Калмак толуп алыптыр.
Ар бир жерде карасак,
Тизилген катар дөбө бар,
Калмактан калган дөбө деп,
Айтышып жүрөт карылар.

Кай бир кары кеп айтат:
«Дөбөлөрдүн бардыгы,
Калмактын көрү» – деп айтат.
«Кай бир кары кеп айтат:
Көр эмес үйү» – деп айтат.

Ала-Тоонун жеринен,
Кай бир кезде кишилер,
Көп мүлктөрдү табышат,
«Калмактан калган мүлктөр» – деп,
Карыялар айтышат.

Кыргыздарда бул күндө,
Толуп жаткан ырымдар,
Карыялар айтышат,
Калмактан калган ушулар.

Ноороздама жаңы жыл,
Айткан сөздү анык бил.
Көчө тамак кылышат,
Ичип-жешип тунушат.

Күүгүм кире, күн бата,
Арчаны колго алышат,
Жалындатып күйдүрүп,
«Алас-алас-алас деп,
Ар балаадан калас» – деп,
Адамдардын баарысын,
Жашы менен карысын,

Бирден-бирден бастырып,
Желпип чаап өткөргөн,
Ойноо бала чагымда,
Өзүм да өтүп көз көргөн.

Коргошундан куйдуруп,
Анын атын «кут» деген,
Касиети бүт деген.
Азыр да кыргыз кеп айтат:
«Куттуу үйдө турам» – деп айтат.

Бул ырымдын баарысы,
Калмактардан калыптыр.
Аралашкан кезинде,
Калмактан кыргыз алыптыр.
Анда кыргыз кеп айтат:
Калмак да болсо ушулар,
Кандуу журтка деп айтат,
Кудай сүйүп бак берген,
Кандуу журттун салтына,
Кирели биз да деп айтат.

Толуп жаткан ырымдар,
Калмактан калган ушулар.
Жаңыл мырза сөзүндө,
Казактын каны кан Тооке,
Ачык-айкын айтылган,
Айта түшүп кайтылган.

Цэван раптан көрүлдү,
Көрүп көңүл бөлүндү.
Казактын каны кан Тооке,
Миң алты жүз сексенден,
Миң жети жүз, он сегиз,
Учурдагы кан экен,
Кандыгы калкка даң экен.

Калмактын каны Коңтаажы,
Миң алты жүз, бир токсон,

Жана жети жыл экен,
Болгон кези бул экен,
Мындан кийин Калдама,
Өкүм сүрүп калыптыр,
Калың калмак элинин,
Бийлигин колго алыптыр.

Кыргыздан чыккан бир баатыр,
Аты болот Салбасар,
Калдаманы сойгон дейт.
Кара көзүн ойгон дейт.
Контаажынын колунан,
Акыры кандык кетиптир.

Амурсан деген калмакка,
Акыры кандык өтүптүр.
Ошол кезде Амурсан,
Кең Кочкорду жердеген,
Акылга дыйкан эр деген.

КЫТАЙДЫН КАЛМАКТАРДЫ КЫРЫШЫ

Калың калмак элдерин,
Амурсан турат башкарып,
Эргитип акыл ашырып.
«Контаажынын тушунда,
Калмактын калкы акыры,
Бейбаш болду ушунда.

Түптүү кытай канына,
Баш бербеди калмак эл,
Жүрүш менен турушу,
Ордо күткөн тагы жок,
Учуп жүргөн шамал жел.

Мындай туруш болбойт деп,
Мындай болуп турганда,
Түбүндө калмак оңбойт деп,

Казак менен кыргызды,
Алты шаар уйгурду,
Так катырып тургузду.

Анжиян, Букар каны бар,
Алда канча жаны бар.
Баш кошуп алып баарысы,
Ала-Тоодо калмакты,
Жоолап баары келбейби,
Азабын колго бербейби!

Акыры калмак оңбойт деп,
Мусулман калкы баш кошсо,
Калмакты бир күн сомдойт деп,
Аны ойлонуп Амурсан,
Кытайга барат камынып,
Таазим кылат табынып.

Амурсан калмак кытайдан,
Калың калмак калкынын,
Кандыгын сурап алыптыр,
Какан канга калмактар,
Баш ийишип калыптыр.

Кандыкты бөлүп алган соң,
Кандуу журт болуп калган соң,
Амурсан калмак ошондо,
Кытайга каршы ок атат,
Тамашага куп батат.

Калың кытай элинен,
Чыжоохей, Фуде эки улук,
Чөптөй черүү алыптыр,
Башынан ылдый карата,
Калмакты каптап калыптыр.

Калмакты каптап союптур,
Кара көзүн оюптур.
Кең Иленин боюнда,

Ошо болгон кыргында,
Кытайлардын колунан,
Миллион калмак өлгөн дейт,
Кыяматты көргөн дейт.

Калмактын туусу жыгылат,
Өлүктөр тоодой жыйылат.
Дүнүйөнү чачыптыр,
Амурсан калмак токтобой,
Казакты карай качыптыр.

Казактын каны Абылай,
Абылай канга барыптыр,
Баш калкалап калыптыр.
Абылай канга кытайдан,
Амурсанды бергин деп,
Элчилери барыптыр.

Анда токтоп туралбай,
Качып алып Амурсан,
Орусту карай салыптыр,
Оруска барып Амурсан,
Чечектен акыр өлүптүр,
Келбес жайды көрүптүр.

Алты шаар, Жунгарга,
Чыжоохей, Фуде ал экөө,
Улук болуп калыптыр.
Каршы болгон калмакты,
Астын-үстүн салыптыр.

Калмактардын кыргыны,
Миң да жети жүз жана
Элүү сегиз жылында,
Он сегиз деген кылымда.
Коңтаажынын кандыгы,
Отуз жылга толуптур,
Андан кийин баласы,
Калдама басып конуптур.

Жыйырма жылдан ашыра,
Турган белем Калдама,
Андан кийин моюнун,
Бул дүйнөдөн таптакыр,
Бурган белем Калдама.

Алтымыш жыл калмактар,
Өкүм сүргөн чени бар,
Жазылып калган тарыхтын,
Кандай жерде кеми бар.

Амурсандын бийлиги,
Беш, алты жылга толгондур,
Ошол убак болгондо,
Калмактар ойрон болгондур.

КАЛМАК МЕНЕН КЫРГЫЗДАРДЫН КЫРЫЛЫШТАРЫ

Жогоруда айтылган,
Айта түшүп кайтылган.
Калдаманын тушунда,
Ала-Тоого жакындап,
Анжиян, Букар жеринде,
Азып жүргөн кыргыздар,
Четтеш келет ушунда.

Калмак менен кыргыздар,
Алыш-бериш кылышат,
Акырындап ошондо,
Аралашып турушат.

Калмакты кытай кырганын,
Ала-Тоо келген калмактар,
Ачык-айкын угушат,
Заманасы куурулуп,
Ак калпактуу кыргыздан,
Абыдан кооп кылышат.

Ала-Тоого туралбай,
Өрүп качат калмактар,
Көрбөгөндү артыкча,
Көрүп качат калмактар.

Тошандап кыргыз кеп айтат:
«Бурканы тердеп калмактар,
Дүнүйөсүн чачыптыр,
Жунгарды карай качыптыр.
Элди бузган кадимки,
Кара деген көбөлөк,
Калмактарды айдаптыр,
Качып-бозуп сайлаптыр»,

Деп ошентип кыргыздар,
Кулак түрүп баарысы,
Бири калбай жамысы.
Көчө чыгып Анжияндан,
Сүрүп кирет калмакты,
Аяк өөдө сапырып,
Түрүп кирет калмакты.

Кабылына келгенде,
Качып калган калмактан,
Кыргыздар олжо алыштыр.
Кабылына келгенде,
Кыргыздарды калмактар,
Олжолоп кетип калыштыр.

Калмак менен кыргыздар,
Өздөрүнчө өлүшөт,
Өкүмүнө көнүшөт.
Кыргыздардан калмакка,
Алда канча баш кетет,
Анда балдар жаш кетет.

Калмактардан кыргызга,
Алда канча кул калат,
Санат жеткиз бул калат.

Кыргыз, калмак туурашат,
Жазыксыз жандар куурашат.

Ошондон калган калмактар,
Кыргыз болуп калыптыр,
Калмакка кеткен кыргыздар,
Калмак болуп алыптыр.
Чоң Кеминдин жеринде,
Уругу тынай элинде,
Калмакы деген урук бар,
Катыш болуп калмакка,
Кыргызга келген ушулар.

Ала-Тоодо калмактар,
Дүнүйөсүн чачыптыр,
Кара-Шаар, Текес карата,
Сапырылып качыптыр.
Кыргыздар кайта келиптир,
Качып алып калмактар,
Ала-Тоону бошотуп,
Кыргыздарга бериптир.

Ата-баба кеп айткан,
«Бирөө өлбөй да бирөө
Көрбөйт күндү» – деп айткан.
Кытайдан калмак өлүптүр,
Калмак өлүп калган соң,
Анжиян, Букар жеринде,
Азып жүргөн кыргыздар,
Жарым кылым болгондо,
Ала-Тоону көрүптүр.

Жаңылдан өлгөн үчүкө,
Үчүкөнүн уулу экен,
Маматкулу бул экен.
Абышка болгон кезинде,
Анжиян, Букар жеринен,
Ала-Тоого келиптир,
Келгенин кыргыз көрүптүр.

КҮЧҮК, ТОКТОКЕ, ТАБЫЛДЫ

Муну жазган Ибрай,
Ачык айтам шыбырай.
Уруум черик, акчубак,
Акчубактан тараган,
Күчүк деген бир киши,
Калмак менен акыры,
Болгон экен көп иши.

Жетинчи атасы Күчүктүр,
Кыргыз Ысар киргенде,
Ада качып болуптур,
Ысарга кирип барыптыр.
Бир жылдан кийин ал Күчүк,
Кайта тартып ошондо,
Анжиян келип калыптыр.

Анжияндын тоосуна,
Токтоп Күчүк калыптыр.
Мына ошондо зайыбы,
Эркек төрөп салыптыр.
Токтодук эми мында деп,
Ал төрөлгөн баланы,
Токтоке коюп алыптыр.

Төрт жылдан кийин зайыбы,
Эркек төрөп салыптыр.
Таап алдым акыр деп,
Табылды коюп алыптыр.

Тукуму өсүп Токтоке,
Токтоке бай атыгат,
Алайкууну жер кылып,
Калмактарга катышат.

Ошол кезде акыры,
Мына мындай сөз чыгат,
Ошол кезде калмактар,

Сапырылып качкан дейт.
Дүнүйөсүн чачкан дейт.

Качып калган калмактар,
Токтокенин айлын чаап,
Токтокени өлтүрөт,
Азапты антип жеткирет.

Качкан калмак артынан,
Ырыскулу, Табылды,
Экөө кууп калыптыр,
Тарагайдын сыртында,
Аркасынан барыптыр.

Кармап алып калмактар,
Табылдыны ошондо,
Өлүм кылып салыптыр.
Тогуз черик өлүптүр,
Кыяматты көрүптүр.

Абыш, Күчүк бир тууган,
Он эки уулу Абыштын,
Калмактардан кек кууган.
Баарысын калмак союптур,
Кара көзүн оюптур.

Ал өңдөнгөн кыргыздар,
Ар жерлерде көп болот,
Кокту менен колотко,
Калмак менен кыргыздын,
Өлүктөрү жык толот.

Ала-Тоонун жеринен,
Калмактар кетип болуптур,
Андан кийин кыргыздар,
Ала-Тоонун жерине,
Акырындап толуптур.

Сарыбагыштан көп урук,
Ысар менен Көлөптө,
Келбей тамам калыптыр,
Кайта келип кыргыздар,
Ала-Тоону алыптыр.

ӨЛҮКТӨРДҮ АНЖИЯНГА ЖҮКТӨӨ

Ала-Тоонун жеринен,
Калмактар кетип болгон соң,
Кайта келип кыргыздар,
Ала-Тоого толгон соң.

Данктуу өлүктүн баарысын,
Ала-Тоого көмбөстөн,
Анжиянга жүктөп барчу экен,
Ала-Тоо калмак жери деп,
Андай сөз айтып салчу экен.

Ала-Тоонун жерлерин,
Орустар келип алыптыр.
Ошондон кийин кыргыздар,
Өлүктөрдү Анжиянга,
Жүктөбөй акыр калыптыр.

КАЛМАКТАРДЫН АТБАШЫДАН БУЗУЛУШУ

Анжияндык бир баатыр,
Аты анык билинбейт,
Кыргыздан экен уруусу,
Артык баатыр туушу.

Анжияндан аттанып,
Жылда Арпага барчу экен,
Калмак элдин четинен,
Айдап жылкы алчу экен.

Ат кара тил болгондо,
Жайлап каркап толгондо,
Кең Арпага бет алып,
Ошо баатыр келиптир.
Арпада калмак билинбейт,
Келип акыр көрүптүр.

Андан бери келиптир,
Атбашыда Ак-Бейит,
Ак-Бейитке келиптир,
Атбашы ылдый желиптир,
Кошой коргон чалдыбар,
Как ошого келиптир,
Атбашыда калмак жок,
Аны да баатыр билиптир.

Кайда кеткен калмак деп,
Айран болуп туруптур.
Чалдыбардын жанында,
Калмактын бир катыны,
Турган экен ушунда.

Катындан баатыр кеп сурайт,
«Калмактан дарек билинбейт,
Кайда кеткен?» – деп сурайт.
Анда катын кеп айтат:
«Калың кара калмакты,
Жут бузду акыр» – деп айтат.

Үч жыл катар жут болду,
Төрт аяктуу мал калбай,
Ошо жут менен бүт болду.
Ушу жердин өзүндө,
Үч Буркан төрө болду эле,
Баш аягы жылкысы,
Үч миңге таамай толду эле.

Жуттан баары кырылып,
Алтымыш жылкы калганы,

Токойлуу төрө дегенде,
Жети жүз төөсү бар эле,
Башка малда санат жок,
Жерге батпас мал эле.

Отуздай төө калганы,
Ачкадан адам көп өлүп,
Өлгөндөн калган калмактар,
Жөөлөп алып чубуруп,
Ысык-Көл көздөй салганы.
Атбашыда бардыгы,
Он чакты калмак калганы.

Бүрсүгүнү кетүүгө,
Даярданып турабыз,
Бизди жут бузуп куурадык.
Эркектердин баарысы,
Балык уулап кеткени,
Мына ушундай иш болуп,
Калмакка балаа жеткени!

Катындан сөздү укканы,
Токтолбостон ал баатыр,
Алтымыштай жылкыны,
Айдап алып чыкканы.
Кыйласы жолдо өлүптүр,
Өлгөнүнөн калганын,
Анжиянга айдап келиптир.

«Жоголуптур калмак!» – деп
Анжияндын элине,
Кабарды катуу бериптир.
Андай кабар уккан сон,
Уруусу черик элинен,
Эшберди деген бир баатыр,
«Көзүм менен көрөм» – деп,
Атбашыга келиптир.

Атбашы ээн калыптыр,
Калың кара калмак,

Кетип жолго салыптыр.
Чериктен чыккан Эшберди,
Кайра Анжиян барыптыр,
Баштап алып черикти,
Атбашы келип калыптыр.

Кай бир элдер кеп айтат:
«Бурканы тердеп калмактар,
Бузулган экен» – деп айтат.
Кай бир элдер кеп айтат:
«Көбөлөк айдап калмакты,
Бузулуптур» – деп айтат.

Ала-Тоонун кыргызы,
Кайсы жоодон качканын,
Дүнүйөнү чачканын,
Аны да күдүк айтышат,
«Көбөлөк айдап кыргызды,
Ысар менен Көлөпкө,
Кеткен экен деп айтат.

Калмакты кытай кырганын,
Аны да билбей калышат.
Кайта келип акыры,
Калмактар кетип калган соң,
Ала-Тоону алышат.

КАМЧЫБЕК

Отуз уул, он жесир,
Оокатын кылып тураарга.
Адигине ата уулу,
Аманат кылдым кудайга.

Алай журтум аман бол,
Кодоогочун, Жапалак,
Тагай журтум аман бол.

Катуу багыт, Алайкуу,
Баргы журтум аман бол.

Саяк, солто, сарбагыш,
Наркы журтум аман бол.
Бөрү, моңол, бөркүчүн,
Беткей журтум аман бол.

Тенизбай, тасма эки уруу,
Четки журтум аман бол.
Күмүш жабдык аркалык,
Күнгөйдө журтум аман бол.

Термелбеген терегим,
Тескейде журтум аман бол.
Мартабасы кылымдан,
Ашкан журтум аман бол.

Алай тоодо көчмөндүү,
Дастан журтум аман бол.
Суулуктуу жоргон мөңкүсө,
Сундукбай атың буралбайт,
Жабдыктуу жоргон мөңкүсө,
Жан досум Шибер кетти деп,
Жантөрө болуш ыйласа,
Жанына киши туралбайт.

Жээнбегин жетилсе,
Жетилбей болот кетилсе,
Мен күйбөсөм ким күйөт.
Жезиттин жолу таш эле,
Көңүл бир жолу суз эле,
Көнүгө элек боз эле,
Көктөйүндө жаш кеткен,
Бала жолборс Мамытбек,
Баш кеткенге күйөмүн.

Он сегизде Арстанбек,
Жаш кеткенге күйөмүн.
Мурзапаяз, Жедигер,

Бек кеткенге күйөмүн.
Барай журтум аман бол,
Деп кеткенге күйөмүн.

Он жылдык Сибирь болду деп,
Көп кеткенге күйөмүн.
Арзылаган айымдар,
Тул кеткенге күйөмүн.
Отуз миң сом оруска,
Пул кеткенге күйөмүн.

Атамдан калган Кадаке,
Кул кеткенге күйөмүн.
Камчыбегин асты деп,
Калаа Ошко чогулуп,
Калкка кагаз жазды деп,
Кулгуна болуп элине,
Зил кеткенге күйөмүн.

Ак жолборстой демим бар,
Асанбегим жакын кел,
Айта турган кебим бар,
Мамыттан калган жалгызды,
Акелигиң билгизип,
Акноотудан кийгизип,
Акимге тааныш кылып жүр.

Жабдыктап жорго мингизип,
Жакшыга тааныш кылып жүр.
Бегилик чыккан бу жерден,
Бир энеден беш адам,
Болгон эмес эч жерден.

Чынар, чынар, чынардыр,
Чынарга балта тийген соң,
Бир бутагы сынадыр.
Атадан алты болгон соң,
Бирөө туйгун чыгадыр.
Туйгундун көзү өткөн соң,
Душман жаны тынадыр.

КАМЧЫБЕК

(Курманжан Датка)

Жүгүрүп ләпке барып кел,
Беш шише арак алып кел.
Койнуңа салып кел,
Кечикпестен кайтып кел,
Уккан көргөн кебинди,
Жашырбастан айтып кел.

Бирин-бирин чыгарып,
Орустарга берейин,
Мас кылып коюп орустун,
Каш-кирпигин терейин.

Бир шише арак ичкенде,
Эси кетти орустар,
Үч шише арак ичкенде,
Үшү кеткен орустар,
Төрт шише арак ичкенде,
Төгөрөгүн билалбай,
Акылына жеталбай,
Айран болду орустар.

Беш шише арак ичкенде,
Белин байлап жаталбай,
Мэккэм пулун каталбай,
Камчыбектей эрлерге,
Лэйлан болду орустар.

Жарым көчө өткөнчө,
Ичкилик берип тойдурду,
Жарым көчө өткөн соң,
Жанындагы он бала,
Жаллат кылып Камчыбек,
Беш орусту сойдурду.
Кара жерди ойдурду,
Караул болгон беш орус,
Бей кепинсиз койдурду.

Жан үйүнө кайтарда,
Алтымыш аттын өзүнө,
Шуру-марват артарда,
Атгаң новмарт ак палван,
Сүйлөп гәпти таптыго,
Сүдүйэгэ чаптыго.

Айтып турган кептерин,
Ак кагазга кат кылды,
Эргештамда беш орус,
Сойгон беглер деп кылды.

Он беш жашар бейтаалай,
Бу бир иш кылды деп жүрдү,
Ичинен тынып тек жүрдү.
Он беш жашар бейтаалай,
Кайненеси Курманжан,
Курманжандын алдына,
«Айланайын энеке,
Айтсам кебин мунаке,
Түндө жатып түш көрсөм,
Түшүмдө аян иш көрсөм,
Эргештамда беш орус,
Союп келген турбайбы,
Бейкепинсиз бешөвүн,
Кара жердин түбүнө
Коюп келген турбайбы
Деп үшүнтүп айтты эле.

«Бул айтканың чын болсо,
Камчыбектин алдына,
Барып келгин деди го.
Чакырып атат энең деп,
Алып келгин деди го.

Кийин койбой алдына,
Салып келгин деди го.
Бир күйөвиң Камчыбек,
Барып келгин деди го,

Чакырып атат энең деп,
Энди менин алдыма,
Алып келгин деди го».

Он беш жашар бейтаалай,
Барып келген жер экен.
Чакырып жатат энең деп,
Алып келген жер экен.
Анда турган Камчыбек,
Эки колун куушуруп,
Ассалоому алейкум –

деп ошентип Камчыбек энесинин алдына салам айтып кирди.

Өзүңүн жайын сурам,
Алимбек датка баласы,
Калбасын гептин чаласы.
Энеси турду муну айтты,
Камчыбекти муңайтты.

Жашырбастан сыр айтты,
«Чылым келсе колуна,
Тарта бергин балам-а,
Душманга сырың билгизбей,
Ак үйүндө чалкалап,
Жата бергин балам-а».

Энесинин сөзү үчүн,
Чылым келсе колуна,
Тарта берди Камчыбек,
Сыр билгизбей үйүндө,
Жата берди Камчыбек.

Аттаң новмарт ак палван,
Сүйлөп турган кептерди,
Судуйа гатка алдырды,
Айтып турган гептерди,
Ак кагазга салдырды.

Эргештамда беш орус,
Сойгон беглер деп кылды,
Ош пиримдей шагардан,
Уруп кирди дилгирем.

Жер тепкилеп падыша,
Ачуусу чындап келеди,
Кабагынан кар жаап,
Катуу капа болду го,
Муругунан муз тоңуп,
Мустар капа болду го.

Узун терек кыйдырсын,
Усталарын жыйдырсын,
Кынаштырып чаптырып,
Пайвасдарын курдурсун.
Тил албаган устаны
Жаллат баштап урдурсун.

Он беш күндө барамын,
Таяр кылып турдурсун!
Деп ушунтип падыша,
Уруп ирди дилгирем,
Ошпиримде акимге.

Он беш күндөр болгондо,
Аташына минди го,
Ош пиримге кирди го.
Мекеменин ичине,
Алтын такты курдуго.
Алтын тактын үстүнө
Тиллэ күрсү койду го,

Башындагы гүлмантисин,
Маанисин чечип жанында,
Сүйлөп турат тилмечисин.
Эчки союп бакыртып,
Элинин баарын чакыртып,
Алтындан саат бурады,

Ыраспы деп сойгону,
Калың элден сурады.

Анда турган казылар,
Калам катка жазылар,
Топтонушкан орустар,
Жарданышкан болуштар.
«Узун терек кыйдырдык,
Усталарың жыйдырдык,
Кынаштырып чаптырып,
Пайванттарың курдурдук.
Тил албаган устанды,
Жаллат баштап урдурдук.
Падыша өзүң келгенче,
Таяр кылып турдурдук».

Дегенинде падыша,
Менин сөзүм алыңар,
Камчыбектей беглерге,
Кечикпестен барыңар,
Камчыбектей беглерди,
Байлап келгин деди го,
Пэнди кылып алдыма,
Айдап келгин деди го.

«Камчыбектей беглерди,
Айдап келе албайбыз,
Пэнди кылып алдыңа,
Байлап келе албайбыз.
Кылычың сууруп кыныңан
Коюп койгун барбайбыз.
Кырып-жоюп биздерди,
Союп койгун барбайбыз.

Же болбосо падыша,
Минген аты боз эле,
Сойгону баглан козу эле,
Кийген тону кош эле,
Жаллат башы Ысманың,

Жан алтабыс дос эле,
Ошо барса беглерди,
Байлап келет деди го,
Пэнди кылып алдына,
Байлап келет деди го.

Же болбосо барыңар,
Ысманды айтып келиңер
Ысманга кабар беришти,
Ысманды айтып келишти.
Анда турган Ысманы,
Кылган ишке пышманы.

Келе калып Ысманы,
Падышанын алдына,
Идирас деп кирди го.
Сенин атың Ысмана,
Кылган ишке бышмана.
Минген атың боз экен,
Сойгонуң баглан козу экен,
Сени менен Камчыбек,
Жан аябас дос экен.

Анда Ысман муну айтты,
Башындагы гулмантин,
Катып койгун барбаймын,
Мекеменден чыгарбай,
Атып койгун барбаймын.

Же болбосо падыша,
Аллыма бир жүз саллат бер,
Аркыма бир жүз саллат бер,
Арасында жүргөндөй,
Алтымыш эки жаллат бер,
Анан барсам беглерди,
Айдап келем деди го.
Пенде кылып алдына,
Байлап келем деди го.

Же болбосо Ысмана,
Кылган ишке бышмана
Гезермеге бар деди,
Малдай кылып бөлүнтүп,
Салдат санап ал деди.
Койдой кылып бөлүнтүп,
Жаллат санап ал деди.

Анда турган Ысманы,
Гезермеге барды го,
Малдай кылып бөлүнтүп,
Жаллат санап алды го.

Адырма адыр жүрдүрүп,
Ал карангы түндери,
Айлында итти үргүзүп,
Камчыбектин үйүнө,
Ат баскырып киргизип,
Алтыганат ак үйгө,
Азыр салдат барды го,
Алты айланып алды го,
Арага жаллат салды го.

Жаллат башы Ысмана,
Лемарс кылыч колунда,
Аныктап тосуп калды го.
Жети айланып алды го,
Арага жаллат салды го,
Алмарс кылыч колунда,
Аныктап тосуп калды го.

Жаллат башы Ысмана,
Камчыбектин жолунда,
Муну билген Камчыбек,
Манаа менен жатчу эле,
Күн тийгенче чырагын,
Өчүрбөстөн жакчы эле.

Аягында Муракул,
Башындагы Сыякул,

Тургун уке деди го,
Дүбүр-дүбүр ат келди,
Чыгып кара ким келди.

Барып карап эшиктен,
Пайлап карап тешиктен,
Карап турган кези экен,
Бирин-бирин айлантып,
Санап турган кези экен.
Эки жүзчө саллаттар,
Арасында жүргүн деп,
Алтымыш эки жаллат бар.

Муну көрүп Муракул,
Буундарын бош алып,
Эки көзгө жаш алып,
Кайтып кирди Муракул,
Бизге кыйын иш болду,
Бизден дагы Камчыбек,
Сизге кыйын иш болду.

Минген атың боз эле,
Сойгонун баглан козу эле,
Сени менен бул Ысман,
Жан аябас дос эле.
Коровуна айлантып,
Саллат баштап келиптир,
Койбой алып кетем деп,
Жаллат баштап келиптир.

Муну угуп Камчыбек,
Аста-секин жөтөлдү,
Төшөктөн башын көтөрдү.
«Сенин атың Ысмана,
Ушунча элдин ичинде,
Сен болдунбу душмана.

Короомду айлантып,
Саллат баштап келипсиз,

Койбой алып кетем деп,
Жаллат баштап келипсиз.

Минген атың боз элек,
Кийген тонун кош элең,
Мени менен сен Ысман,
Жан аябас дос элең.

Күндө күндө келчи эдин,
Күлгүң тонум кийчи эдин.
Ош пирымдей шаарда,
Күлкү менен жүрчи эдин.
Сенин атың Ысмана,
Сен болдуңбу душмана».

Ысман турду муну айтып:
«Падышадан кеп болгон,
Байлап келгин деп болгон,
Ак пашандан кеп болгон,
Айдап кетем беглара,
Панди кылып алдыма,
Байлап кетем беглара.

Өзүң кылган иш экен,
Көнө бергин беглара.
Жаныңа адам тартпастан,
Өзүң кылган иш экен,
Көнө бергин беглара».

«Андай болсоң Ысмана,
Алты канат ак үйдүн,
Аркасынан жапшырдым,
Алты жылкы тузума,
Ысман сени тапшырдым.

Жети канат үйүмдү,
Желкесинен капшырдым,
Жети жылкы тузума,
Ысман сени тапшырдым».

Анда турган Камчыбек,
Аягында Муракул,
Башымдагы Сыякул,
Тургун уке деди го,
Ана жорго мин деди,
Адырма-адыр жүр деди,
Арстандай болгон агам бар,
Аларга кабар бер деди.

Мундай күнгө калдык деп,
Аларды айтып кел деди.
Өрүктөн чыккан мөвөбүз,
Курманжан датка энебиз,
Буга кабар бер деди.
Мундай күнгө калдык деп,
Буларды айтып кел деди.

Ала жорго минди го,
Адырма-адыр жүрдү го,
Арстандай болгон агасы,
Буга кабар берди го.

Өрүктөн чыккан мөвөсү,
Курманжан датка энеси,
Курган сайда олтурган,
Даарат алып ар күнү,
Ичин нурга толтурган.

Мундай күнгө калды деп,
Муну айтып келди го.
Аттанышып жандарын,
Кыйнап келе берди го.
Үн алышып балдары,
Бйлап келе берди го.

«Бйлаба балдар ыйлаба,
Бйлап муунуң бошотпо,
Жаман адам окшотпо», —
Деп ошондо Курманжан,

Келе салып эшиктен,
Пайлап карап тешиктен,
«Эне нуруң мен келдим,
Тургун балам» – деди го.

Кололуу кумган колго алып,
Кол дааратың ал деди.
Бурма кумган колго алып,
Бут дааратың кыл деди.
Белинди кындай буу деди,
Бетинди айдай жуу деди.

Эне нурун боломун,
Алаканың жай деди,
Ак батанды ал деди.
Калааң күйгөн оруска,
Анан басып бар деди.

Падышандан геп болсо,
Байлап келгин деп болсо,
Бара бергин балам а,
Ак пашадан геп болсо,
Бара бергин балам а,
Ак пашанын гептерин,
Ала бергин балам а.
Кудай кылса көрбөйбү,
Үйүндө пенде касалдап,
Жаздыкта жатып өлбөйбү.

Илгертеден закүнгө,
Көнүп келе жатканбыз.
Жети атандан быякка,
Ажал жетип күн бүтпөй,
Бу капырдын колунда,
Өлүп келе жатканбыз».

Деп ушунтип Курманжан,
Кала берген жер экен.
Салдаттардын алдына,

Төрт баласын барабар,
Сала берген жер экен.

Керегенер кыйрады,
Келбеттүү бегим кетти деп,
Келин-кыздар ыйлады.
Ууктары кыйрады,
Урматтуу бегим кетти деп,
Уул-кызы ыйлады.

Таң сүрүлүп атканда,
Тараза жылдыз батканда,
Сопулар азан айтканда,
Сергектер түндүк тартканда,
Мекеменин оозуна,
Туура тартып турушту.

Муну көргөн Камчыбек,
Чирене тартып үзөнги,
Алтын такта пашага,
Азыр салам берди го.
Тартынбастан Камчыбек,
Тажим салам берди го.

Муну көргөн падыша,
Боконо жүрөк болкулдап,
Бокту ичеги солкулдап,
Башымдагы гүлмантим,
Жанымдагы тилмерчим,
Салам айтып келгенде,
Сөзү жаман көрүндү,
Тиктеп койду Камчыбек,
Жигерим тешип кеткендей,
Көзү жаман көрүндү.

Кокустан келип Камчыбек,
Курутпасын шорумду.
Алтын саат колго алып,
Бурап келчи тилмечи,

Нимеликтен антти экен,
Сурап келчи тилмечи.
Күмүш саат колго алып,
Күлүп чыгып жоувун,
Сурап келчи тилмечи.

Алтын саат колго алып,
Бурап турду тилмечи.
Алибатта жововун,
Сурап турду тилмечи.

Тилмачка мындай сөз айтты:
Падышандын алдына,
Кайтып киргин деди го,
Пейли жаман неме экен,
Катын талак паша деп,
Сөгүп жатат сизди деп,
Айтып киргин деди го.

Кайтып кире берди го,
Пейли жаман немекен,
Катын талак паша деп,
Сизди сөгүп атат деп,
Айтып кире берди го.
Муну угуп падыша,
Ачуву чындап келди го,

Таяр турган салдаттар,
Таштырылган жаллаттар,
Казынага барыңар,
Камчыбектин бутуна,
Кадактап кишен салыңар.

Казынага барышты,
Камчыбектин бутуна,
Кадактап кишен салышты.

Мойнуна салып келгиндей,
Тилладан зовла алышты,

Көзүнө тутуп келгиндей,
Көз пардасын алышты.
Камчыбектин алдына,
Көрүнө басып барышты.

Муну көргөн Камчыбек,
Чарпаянын үстүнөн,
Жылып түшө калды го.
Салдаттардын колунан,
Барып кишен алды го.

Азалдан тагдыр шулдур деп,
Аягына салды го.
Тигинче басып барды го,
Салдаттардын колунан,
Тилладан зовлук алды го,
Моюунуна салды го.

Көз пардасын алды го,
Көргөн күнүм шулдур деп,
Көзүнө тутуп калды го.
Таярланган салдаттар,
Таптарыган жаллаттар,
Айда саллат деди го,
Падышан курган дарлары,
Кайда саллат деди го.

Дар тагина барганда,
Ачып кой деди көзүмдү,
Катын талак пашана,
Баяндайын өтөйүн.

Алтындан саат бурагын,
Айгак болчу палвандан,
Алдырып келип сурагын.
Жаңылчу болсо ак палван,
Менден мурда аны атсан,
Ага ыраазы боломун.

Алтындан саат бурады,
Алдырып келип палвандан,
Аныгыны сурады.
Камчыбектен көп коркуп,
Безгек болгон эмедей,
Калтырады палваны,
Аннан-мыннан сөз кылып,
Тантырады палваны

Асып ирди апарып,
Ак палванды дарына,
Зовун калды ак палван,
Камчыбектин канына.

Намаз жума өтпөстөн,
Көтөр саллат деди го,
Көтөрүп ирди саллаттар,
Тартып ирди жаллаттар.

Камчыбектей беглери,
Дарга асылып өлдү го,
Келген эли көрдү го,
Камчыбектин жектеси,
Дарда туруп желпинди,
Он беш жашар бейтаалай,
Камчыбектин аялы,
Алар куштай талпынды.

Кайненеси Курманжан,
Насаат кылып олтурду,
Эки көздүн жашына,
Этегини толтурду.

Келинине билгизбей,
Бекитип ыйлап олтурду.
Базар башы оюлду,
Нарктуу өскөн Камчыбек,
Мал ордунда союлду.

Жылганын башы оюлду,
Жыргалда жүргөн Камчыбек,
Жылкы ордунда союлду.
Дарбазанын жарыгы,
Анделектин сарыгы,
Айтып ыйлап олтурду,
Камчыбектин кайлыгы.

Дарбазанын канаты,
Камчыбектин сараты,
Сары атына жарашкан,
Сатаң эле савлати.

Камчыбектин көк аты,
Көк атына жарашкан,
Көркөм эле савлати.
Көк ат менен сары атты,
Поштосуна кошту го.
Камчыбектин өлүгү,
Дардан түшүп келатса,
Курманжан барып тосту го.

Мен баламдын өлүгүн,
Алып кетем деди го,
От араба почтого,
Салып кетем деди го.

Илгертеден законго,
Көнүп келем деди го,
Мен баламдын өлүгүн,
Көмүп келем деди го.

Жанымдагы тапанча,
Атып кетем деди го.
Баламдын кылган күнага,
Кырк кечеги, кырк күндүз,
Өзүң кылган түрмөгө,
Жатып кетем деди го.

Азавыны баламын,
Тартып кетем деди го.

Анда паша муну айтат:
«Андай дебе Курманжан,
Асман толгон паришта,
Камчыбек уулуң бейиште,
Тартпагын барың кейишти.

Адигине мунгушка,
Оттуу болгон балдарын.
Кайырдинди өлтүрүп,
Капырлардын колунда,
Соттуу болгон балдарын».

ШАБДАН БААТЫРДЫН КАЗАЛЫ

(Осмоналы Сыдыков)

Агузу биллаа, бисмилла,
Лаа хола вола куввата,
Сыйынамын бир алла.
Ушу дүйнө жалганда,
Таңда махшар болгондо,
Күнүң менен түнүңдө,
Тирүүм менен өлгөндө,
Сак саламат жүргөндө,
Кендик менен тарлыкта,
Кейиш менен шаттыкта,
Медер бергин бир алла.

Бу дүнүйө жалганда,
Кадыр моулан кудайым,
Өзүң медет бербесен,
Бадишай ааа керим,
Алсыз бенде карыпмын,
Милдетке кызмат болор деп,
Тарих китеп жазыпмын.

Кадыр моулан кудайым,
Өзүндөн медет сураймын.
Ата, ана, устазым,
Замандашым, мундашым,
Милдеттешим, диндешим,
Сабакташым, курдашым,
Катын-бала сырдашым,
Кадыр моулан кудайым,
Жаттык этсин барчасын.

Жамандыктан сактасын,
Ар бирибизге бак берсин.
Башка балаа келбесин,
Бу дүнүйө жалганда
Бенде сүйбөс тарлыкты.
Кантип адам сүйбөсүн,
Байлык менен шаттыкты.

Кайдан сүйсүн бендеси,
Башка келген карлыкты.
Сүйбөс бенде өлүмдү,
Бу ажалдан кутулуп,
Калган бенде көрдүнбү?
Сайран кылган хан баатыр,
Гүлү солду көк жашыл,
Көрөсөндүү хан баатыр,
Баатыр кетти жалгандан,
Кутулууга себеп жок,
Ажал тагдыр келгенден.

Баатыр Шабдан ажыдан,
Артык адам ким болгон?
Жүргөн жери той болгон,
Ар бир иши оң болгон.
Кайда болсо кадырдан,
Алган чени алтындан,
Кыргызда мындай ким болгон?

Марттыгында чеги жок,
Артык эле болжолдон.
Ажал тагдыр келген соң,
Баатыр кетти жалгандан.
Кутулууга себеп жок,
Ажал өлүм келгенден.

Кимге опаа кылчу эле,
Бу жалганчы дүнүйө!
Нечен-нечен пайгамбар
Мурсал келген дүнүйө.
Отуз үч миң сакаба,
Төрт жар кеткен дүнүйө.

Жер жүзүндө жаныбар,
Кетип жатат күнүгө.
Тахта отуруп хан өлгөн,
Шаала кеткен дүнүйө.
Нечен-нечен Афлатун,
Хаким кеткен дүнүйө.

Нечен-нечен Хатамтай,
Сахи кеткен дүнүйө.
Калкка кайры көп тийген,
Байлар кеткен дүнүйө.
Бендеге пайда кылбаган,
Бахыл кеткен дүнүйө.

Жалтыраган көк жашыл,
Көрүм кеткен дүнүйө.
Башчысы кетти бу күндө
Кызыл, жашыл, сарала,
Гүлү солду бу күндө.
Күндө жыйын курулган,
Баатыр көчтү бу күндө.

«Баатыр өлдү» дегенде,
Кыргыз тууган кам жеген.
Гарып менен бакырга

Атасындай көрүнгөн.
Дубанага ат берген,
Садаганы көп берген.

Аны угуп ар жактан,
Кырым десең Ирандан,
Кыргыз эмес Чаркештен,
Анжиян, Кокон, Ташкенден,
Кашкар, Капал, Челектен,
Бухар турмак Ындыстан,
Күн чыгышта Кулжадан,
Келе берди ар жерден.

Биз эшитип билгенден,
Күн батышы Мекеден.
Аны угуп Ирандан,
Келбеген адам калбаган.
Кожо болуп сарт келди,
«Ким болосуз?» дебеди.

Эсеби жок бергени,
Ала берди келгени.
Берүүдөн башка билбеди,
Баатыр Шабдан ажыбыз,
Ошондой жоомарт жан эле.

Анжияндан бек келди,
Келген бекке үй берди,
Алдына минер ат берди,
Сиздей адам болбоду.
Ахун келсе, ат алды,
Хаким болсо акча алды,
Төрөлөр кайдан кур калды.

Кыргыздан болгон манаптар,
Күлүк менен жорго алды.
Албаган адам калбады,
Кыргыз менен казактан,

Жетим, жесир, кедейден,
Бири албай калбады.

Казак менен кыргыздан,
Башына азап иш болгон,
Сырын айтып зарлады.
Мен жакшымын дегендер,
Эл башчысы болгондор.
Башка түшкөн сотунан
Куткарды азап торунан.

Ошондой эле эр Шабдан,
Падышадан чен алган.
Башчы болуп урушта,
Анжиянды караткан.

Андан ары Алайга,
Маргалаң менен Кожентке,
Наманген менен Коконго,
Аскери барган шолорго.
Ошондой болгон казаты
Шол шаарды каратты.

Анда Кокон заманы.
Барданке жок колунда,
Бизтон анда болбоду.
Кулагына таш байлап,
Мылтык алган аскери.

Орустун шондой заманы,
Анжиянды камады.
Урушууга бек келди,
Нечен түркүм сарт келди.
«Шейитпиз өлсөк» деп келди.
Насыйкатты албады,
«Урушпа» десе болбоду,
Адамдын тилин албады.

Нечен кабат курчады,
Кайратына турбады.
Алымбектин балдары,
Аша качты Алайды.
Таштап кетти карабай,
Катын менен балдарды.

Анда өлдү барганы.
Кайта келди калганы.
Сартта кайрат болбоду.
Кана, кайрат болгону!

Нечен жылы хан болду,
Бир кайратка келбеди.
Колго кирген калкына,
Бир да пайда кылбады.

Таалым берип өнөрдөн,
Өнөрдөн кабар болбоду,
Шол себептен онбоду.
Каршылашып турбады,
Каршы турса – сулады.

Качуудан башка болбоду,
Наадандыктан азыр да
Көрүнгөндү тергеди.
«Кафир экен бу» деди.
«Башында жок селдеси»,
«Узун чапан кийбеди»,
«Көзүн жерге сүзбөдү»,
«Аса алып колуна»
«Мазар кыдырып жүрбөдү».

«Усул жадид окуган,
«Кафир иши, бу» деди.
«Илим билбес нааданы»,
«Мазак кылды биздерди».
Кокон, Ташкен молдосу,
Мектеп ачты билгени.

Казы, раис болгону,
Арам деген биздерде
Илими жок ооганы,
Ошолор калкты бузганы.

Анжиянда, Кокондо,
Алымбек менен Курманжан
Алар да өттү жалгандан.
Коконго барып хан болгон,
Алымбек датка зор болгон.

Эри өлгөн соң Курманжан
Кокондун барып ханынан,
Даткалыкка жол алган.
Катын да болсо Курманжан
Жакшы болду адамдан.

Эр Шабдандын атасы,
Тагай бийден таралган.
«Эр Тагай» деп аталган.
Өз атасы хан Жантай,
Атакеден таралган.

Жантай менен Ормон хан
Эзген эди ол заман.
Төрөкелди баатырдан,
Казак менен кыргыздан,
Чондору жок булардан.

Ошондо чыкты эр Шабдан,
Кытай менен калмакты,
Нечен-нечен көп жайды,
Кырк жигитти ээрчитип,
Кылып жүрдү сөөлөттү.

Казак, кыргыз ол чакта
Бузукулук көп кылды.
Баатыр Шабдан ошондо,
Адилеттүү жан эле,

Өлтүрбө адамды дээр эле.
Далай-далай адамды
Өлүмдөн шондо куткарды.

Анда аким Кокондон,
Ханга барган эр Шабдан.
Ар барганда хандардан,
Алтын кымкап сеп алган.
Бала кезден баатырдын
Мартабасы артылган.

Болбоду душман асылган,
Асылууга айла жок,
Мартабасы артылган.
Кайда барса кадырдан,
Адамга кастык кылбаган.

Өзүн улук дебеген,
Текеберлик кылбаган,
Бой көрсөтүп адамга
Мен үлкөнмүн дебеген.

Ошондой болгон заманда
Азыр адам бар бекен.
Издеп жүрсө табылар,
Дүнүйө жүзү кең экен.
Эч табылбас кыргыздан,
Көп кыдырып, көп көрдүм,
Эки күндүк дөөлөткө,
Эси кеткен көп экен.

Арак ичип, мас болуп,
Арам иште жүр экен.
Не кыларын биле албай,
«Мен акылдуу» дээр экен.
Сөздүн жайын биле албай,
Сөз айтамын дээр экен.

Дөөлөтү кеткен күнүндө,
Акыл-эсин жыя албай,
Не кыларын билбеген.
Баатыр ажы Шабдандай,
Азыр адам кем келген,
Биз эшитип билгенден.

Кадыр маулан ишине,
Себеби жок дүнүйө.
Бу жалганчы дүнүйө
Жан болгонду жалмаган,
Опасы жок дүнүйө.
Ажал тагдыр келгенде,
Баатыр кетти бу күндө,
Барса-келбес үйүнө.

Жалпы кыргыз туугандын,
Туйгуну учту бул күндө.
Жанып турган шам чырак,
Чырагы өчтү бул күндө.

Муктаждар келип муң айтып,
Алып турчу күнүндө.
Таба албады бу күндө
Бакыр, мискин сурашып,
Качан келсе жол ачык,
Карап калды бу күндө.

Канча келсе дубана
Аттан алган күнүндө.
Кожо менен эшенге
Энчи берген бир күндө.

Мугалим алып Уфадан,
Вазифа берген миң теңге.
Балаларын окутуп,
Кызмат кылды элине.
Он миң сом акча сарп кылып,
Мечит салды жерине.

Жердеген жери Чоң Кемин,
Чоң Кеминдин ичине,
Карагайдан салдырган,
Бышык кыш коюп түбүнө,
Тунуке жапты үстүнө.
Сообу барсын ар күндө,
Шакирттерден жол тийбей.
Окуп жаткан күнүндө.

Жалпы кыргыз Шабданы,
Кыргыз десең казактын
Сарт, ногою, дунгандын,
Орто Азия болгондун,
Нече-нече зорлордун,
Ар бир элге баш болгон,
Мартебелүү болгондун,
Сурап келген акылды.

Бу кыргыздын берип турган насыйкат,
Акыл менен масликаат
Сурап турган баатырдан.
Ар бирлери бектердин
Берип турду насыйкат.
Насыйкаты баатырдын
Болуучу эле бек кубат.

Насыйкатты албаган
Калуучу эле далдырап.
Бу кыргызда оболку
Дин үчүн кызмат кылганы,
Илим, өнөр жайганы
Хан Жантайдын Шабданы.

Сарбагушдур урааны,
Темир чынжыр коргону.
Калкка тегиз кадырдан,
Темирден соккон коргону.
Ошол коргон кулады,

Кайтпас сапар жерине
Шабдан кетти бу күндө.

Кайра келер күн болсо,
Ажап болор бул күндө.
Гарып, мискин, бакырлар
Шаттык табар ар күндө.
Муктаждуулар бу күндө,
Зарланалар ар күндө.

Алып турган бектерим
Адашып калды үйүндө.
Кулак салчы, чондорум,
Кулады азыр коргонуң.
Баатыр Шабдан чоң эле,
Алтын бу күн зар эле,
Жалтылдаган чендери.

Баатырга баа чен берди
Ар жылына жалийна,
Казынадан бергени,
Шабдандай болуп ким келди.
Бактысы артык жан эле,
Жанып турган чырактын
Күйүп турган шамы эле.

Жоомарттыкта чеги жок,
Тарлыкпастан берчү эле.
Ачык жүздүү мунайым,
Жаман сөзү жок эле.
Электрик кубаты,
Ар сөзүндө бар эле.

Мен айтамын көргөндү,
Анжияндын бектери
Баатырдан келип үй алды.
Ыраскотун жана алды.
Ошол бектер бу күн да,
Баатырдын берген үйүндө.

Курманжандын Маамытбек,
Маамытбектин өзүндө.
Анжиян менен Маргалаң,
Кокон менен Наманген,
Көп азиз жай кылган.

Байрак байлап азизге
Зияратлар көп болгон.
Кай бирлери билимсиз,
Тарихлари жок болгон.

Бу азизди «ким?» десек,
Кай уруктан билбеген.
Шайыхтары таң калып,
«Бу олуя» дээр экен.
Ким экенин билбеген,
Олуя деп жалбарып,
Күнү-түнү тиктеген.

Барса акча бер деген,
Ооруга дары бу деген.
Катын барса аларга,
Бала берет бу деген.
Наадан барса дагы да
Тилек тилер жер деген.

Тилек тилеп ол наадан,
Өзү неге албаган,
Адал кесип кылбастан,
Көрүнгөндү алдаган.
Кыял кылган бачагар,
Олуя болуп көрүнгөн.
Тарки дүнүйө болгонсуп,
«Йаа Бахабиддин!» дээр экен.

Бахабиддин олуя
Дубаналык кылбаган.
Акча сурап калктардан,
Дүнүйө малын жыйбаган.

Акча сурап, нан алып,
«Мен олуя» дебеген
Дүнүйө камын жебеген.

Ажы баатыр Шабданга
Берсин жаннат бир алла.
Тарки дүнүйө сен элен,
Артык элен болжолдон.
Эшен менен кожого
Эсеби жок мал бердин.

Аалыхан төрө дегенге
Бир жүз жылкы бир бердин.
Намангенде бул күндө,
Баласына кыз бердин,
Эсеби жок пул бердин.

Тарки дүнүйө сен элен,
Бир дүнүйө сүйбөдүн.
Канча келген дүйнөнү,
Бир да кызык көрбөдүн.

Келип турган дүнүйө,
Кетип турду күнүгө.
Келип турган күнүгө,
Жетпес эле түнүнө.
Түшүп турган күнүгө,
Жетпес эле түнүгө.

Адаты Шабдан шол эле,
Кең нуфузлу эр эле.
Айтайын Шабдан бегимди,
Атаке, Тынай элинди.
Кичи Кемин, Чоң Кемин,
Сайран кылган жеринди.

Боролдой менен Ак-Бекет,
Шондо салдың эгинди.
Конур менен Көк-Ойрок,

Алдың жакшы жайлоону.
Ысык-Көлдөн Сары-Камыш,
Күңгөйдөн алдың кыштоону.

Малга жайлуу жерлердин
Баатыр алды баарысын.
Чоң Кеминдин ичине
Зоот челек салдырдын.

Жыгач уста бир бөлөк,
Барын баатыр, билдирдин.
Калк ичине не керек.
Медресе, мектеп ачтырдын,
Илим окуу бек керек.

Усул жаид молдосун,
Алса болор тезирээк.
Үч-төрт айдын ичинде
Кат жазууну билдирет.

Сегиз айдын ичинде
Ыйман, ыслам бек билет.
Ошондой илим билдирген,
Пайдасын калкка тийдирген,
Баатыр ажы сиз керек.

Ошондой окуу болууга
Тартиптүү медресе бек керек.
Сизчилеп мугалим алдырган,
Артыңызда ким болот?

Калды сизден беш бала,
Акыл-эске бек даана.
Бакты берсин бир алла,
Баатырдын ишин кылууга
Султамбай, Мөкүш сиздерге
Канча эстесең табылбас.

Хан баатырды көргөнгө,
Ар ким калган арманда.
Ажал тагдыр келген сон,
Кимдер турар жалганда.
Далай адам арманда,
Бу дүнүйө жалганда.

Молла Хисмиддин, Кемелиддин,
Бешинчибиз Аманиддин.
Баатыр атаң бар чакта,
Сөөлөттүү болуп жүрдүнөр,
Желдей жорго миндиңер.

Доорлорду сүрүп жүрдүнөр,
Булут чайнап, муз бүрктүң,
Бу дүйнөдө куштай учтуң.
Бектери болдуң кыргыздын,
Ата ордуна азыр бүгүн,
Кадырлаган тууганыңдын
Баян кылам ар бирин.

Замандашын, үлкөндөрүн,
Байтуума ажы, Байымбетим,
Айрылып калдың баатырдан,
Сарбоз ажы, Алакушум,
Тойболот, Төлө эки бегим,
Дугада бол эрте-кечин,
Хан баатырга жаннат берсин.

Далбай, Эрдене, Султанбегим,
Тобокелчи кемеңгерим,
Баласы Дүр Сооромбайдын,
Соң башчысы бу Тынайдын.
Жана да Максумкожо, Мамбетаалы,
Азыркы башчылары бу Тынайдын
Туура жолго көндүрсүн бир кудайым.

Бу Тынайда калбады,
Баатырдан пайда көрбөгөн.

Турумбек менен Сопубек,
Бир курбусу Жаныбек,
Ажыга барды Жаныбек,
Акыреттин камын жеп.

Кайда барса ызаттуу,
Тең курбусу менмин деп,
Ажал келсе бендеге,
Тагдыр алса шол болот.
Ар боруму келишкен,
Хан баатырдай ким болот.

Баяндасам бабасын,
Биринен бири зор болот.
Баатыр Шабдан байдасын,
Далай адам көргөнсүн.

Баян кылдым нечесин,
Пайдаң тийди көп жерде,
Казак менен кыргызга.
Көрдүк эле ар жерде,
Гарып менен пақырга,
Оозу ачык казына,
Күндө алса түгөнбөс,
Түгөнбөгөн дарыя,
Баатыр ажы эр Шабдан,
Өтүп кетти, дарыйга!

Чыгыптыр Кызыр жолунан.
Куткардың нечен адамды,
Кутулбас азап торунан.
Жетимиш үч соттууну
Бошоттуң салган кишенден,
Суранып улук акимден
Сөзүн аким сыйлаган,
Күбүрнадыр, жандырал,
Ызат кылды ошолор.

Күбүрнадыр, жандырал,
«Шабдан баатыр, Шабдан» деп,
Колдон алып жүрдүлөр.
Азиз баатыр өтүпсүн,
Бу дүнүйө жалгандан,
Бактылуу адам болупсун.

Келбес жерге кетипсиң,
Булбул десем, туйгунум,
Бүгүн колдон учупсун.
Казак менен кыргызды
Жалгыз өзүн билипсиң,
Жетпес жерге кетипсин.

Сууда болсо кундузум,
Асмандагы жылдызым.
Айта берсем түгөнбөс,
Айтайын Шабдан бегимди,
Мүчө-мүчө жериңди.
Айта берсем түгөнбөс,
Баатыр кеткен дүйнөдөн,
Кабарын уккан жандардан,
Келбей адам калбаган.

Казак келди Капалдан,
Күн жүрүштө Кашкардан,
Күн батарда Ташкенден,
Кең Чүй ата ичине
Күздө түшүп аш берген.

Калбады тууган келбеген,
Малы-жанын аябай,
Кызмат кылды келгени.
Сарбагыштын бектери,
Атбашы, Нарын жеринен,
Чоко келди бир беги.

Чоңойду асыл топтору
Касымаалы, Касымбек,

Монолдор менен Чериктен,
Кошо келди нече бек.
Кызмат кылды «ага» деп,
Чоко келди шол жылы
«Агага жакын барам» – деп.

Борукчундун чоңдору,
Терекбай, Садыр, Кооманы,
Жана келди баш болуп,
Жапай, Түлкү тууганы.
Айта берсем түгөнбөс,
Эсенкулдун бууданы.

Надырбектин чоңдорун.
Баян кылам билгеним,
Сейит ажы, Токторбай,
Асыранкул, Черикбай,
Эл сураса көңүлү жай.
Магрифатка асылган,
Булардын алы ушундай.

Азыркы чоң Көбөгөн,
Арышы өргө жөнөгөн.
Баатырдан пайда көп көргөн,
Маалыматка асылып,
Колдон келсе жөлөгөн.

Азык, Төлөк, Сарыбай,
Айта берсем түгөнбөс,
Азыктын беги бир далай.
Өтүп кетти кайран эр,
Мамырбай деңиз булбул ай,
Ажал тагдыр ошондой.

Темирден – Канат, Токтосун,
Айта берсем бектерин,
Сөзүм узак болбосун.
Муратаалы, Токтосун,

Магрифатка көңүл кой,
Калкың наадан болбосун.

Кулжыгачтын Байызак,
Кадырдан эле бу дагы.
Бирге чыккан курдашы,
Балбак менен Эшимбек,
Абдылдабек, Мырзабек,
Айта берсем түгөнбөс,
Бу саякта мырза көп.

Аксакалдан жаздым мен,
Ушунчалык болор деп,
Кудайберген, Түркмөндү,
Булар сурар бир элди,
Суусамырда көп элди.

Курманкожо саяктан,
Келе берди түгөнбөй,
Каяк болсо шо жактан.
Чолпонкул келди солтодон,
Артылды эсеп болжолдон.

Чогулган адам көп болгон,
Сулайман ажы чал келди,
Ырысбек баатыр баш болуп,
Солто тууган мол келди.

Үрүстөмбек сарбагыш,
Молтой ажы карыя.
Бөлөкбай азыр төрт болуш,
Итике, жайыл, талкандан,
Булардан келди көп адам.

Баатыр өткөн жалгандан,
Ныязаалы, Качкынбай,
Алымбек менен Сагымбай,
Сөзгө булар булбулдай.

Сап-сап болуп кыргыздар
Келе берди ушундай.

Көчкөн кара булуттай.
Аргымагын шайлаган,
Күлүк атын байлаган,
Талаптанып ар бири.
Хан баатырдын байгесин
Аламын деп байлаган.

Ушундай үлкөн аш болсо,
Солто аты жараган.
Аты келип байгеге,
Беш миң сомду санаган.

Казактан келди бир далай,
Чапырашты, Кыбырай.
Ботбай, Аргын, Наймандан,
Албан, Субан, Дуулаттан,
Чымыр менен Жаныстан,
Алты арыш Чагайдан.

Көл башында Бугудан,
Келе берди ар журттан.
Жийдебай ажы, Баатыркан
Пиржувалга караган,
Ысагаалы, Баракан,
Калк бийлеген жаштардан.

Кыдыр ага, Сарыбай
Аксакалы бугунун.
Жаштары келди бир далай,
Бир үлкөнү Байгазы,
Хатимтайга окшойду.
Байгазынын кылганы:
Бие байлап, кой союп,
Жолдон өткөн адамга
Тамак берип турганы.

Байлык менен чоң болгон,
Бугу тууган бектери.
Бек болушса бугулар
Бирин бири жебейди.
Ынтымак алын биледи,
Кудай топук бергени,
Ашка келе жатканы.

Бугу, саяк балдары,
Үйдө калды чалдары.
Сарбагыштын балдары
Баатырдан малын аябай,
Текшерип карап турганы.
Даяр турду кырк жигит,
Ашка келген адамды
Каршы тосуп алганы.

Келбеген адам калбады.
Таранчы дунган, сарт келди,
Нечен күнү аш берди,
Сарбагыштын бектери.
Жатып алды тарабай,
Түгөнгө карабай,
Малын чачты аябай.

Кырк миң адам чогулду,
Мал союзду бир далай.
Мында болгон чыгымды
Кыларсыз эсеп сиз калай!

Көпчүлүктөн чаң болду,
Көп адашып, таң болду.
Ар үйөзгө бир байрак
Түрлүү-түрлүү туу койду.

Тамаша көрдү баргандар,
Сындырган балбан найзалар.
Ат үстүндө балбандар,

Бирин бири сайгандар,
Ат бооруна түшүрүп,
Найза кармап калгандар.

Сынган найза быркырап,
Асманга таба баргандар.
Колго берген найзаны
Тийген жерден талкандар.
Найза кетти быркырап,
Асманга карап чыркырап.

Алдында аты ойногон,
Аргымак бедөө туйлаган.
Зардебинен найзанын
Нечен балбан кулаган.
Балбандардын колунан
Нечен найза кыйраган.

Орустун келди улугу,
Салдат менен мужугу.
Кылды булар оюнду,
Көрсөттү далай сонунду.
Оезу бар башында,
Сүдүйө бар кашында.
Учаскөбөй, биристок,
Жигит койду жанына,
Жигиттин баары бир борум,
Кызыл жоолук башында.

Тамаша көрдү барган жан,
Баатыр ажы ашында.
Бышыкчылык күзүндө,
Боролдойдун түзүндө,
Ырчы келди эсепсиз,
Ырдап жаткан ар үйдө.

Орустары бир бөлөк,
Катар тиккен боз үйдө.
Керемопон сайратып,

Оюнпоздор бир үйдө.
Диваналар бир бөлөк,
Гүлхан урган жеринде.
Ар кимиси бир борум,
Кылып жатат оюнду.

Баатыр ажы Шабдандын
Сүрөтүн тартып коюуга.
Сегиз кабат ак үйдө,
Ортого тиккен зор үйдө.
Кай бирлери кире албай,
Далай адам корунду.

Баатырдын кирген чоң үйгө
Керебет, сандык, жагдан да
Алтын, күмүш чендерин
Сүрөтүн жасап койдурду.
Сүрөтү эмес, өзү деп,
Жолуккандай болушту.

Шам чырактай жүзү нур,
Сүрөтү эмес өзү тур!
Чырактай жанган көзү тур.
Борум менен көөдөсү,
Тириликтей сөөлөтү.

Баары бүтүн көрүндү.
Бендесине парз кылып,
Берген кудай өлүмдү.
Баатыр ажы сүрөтү
Тирүүсүндөй көрүндү.

Сүрөт десен кийимдүү,
Кызыл жүздүү, көрүмдүү.
Мунун кара сүрөтүн,
Баш сыягын, келбетин.
Орто бойлуу келгенин,
Соңго жадигер калсын деп,
Баян эттик кылганын.

Тириликте болгонун,
Айта берсем – түгөнбөс,
Тириликте кылганын.
Бу тарыхта жазылды,
Анык гана болгону.

Мактабадым мен өзүм,
Кылган ишин, көп жерин.
Айта берсем канчалык,
Сөз табылар шончолук,
Калем, кагаз колго алып,
Жаза салдым анчасын.

Ондон бирин, жүздөн бир
Баян кылдым шончосун.
Ушул жерге токтосун,
Сөзүм узун болбосун.
Хурлар болсун жолдошун,
Калем тарткан ининди
Дугадан куру койбосун!

Осмонаалы мен өзүм,
Дагы калды көп сөзүм.
Жатып шаар Уфада,
Мусапырлык бу кезим!

ДЫЙКАНБАЙ

(VI санат дигар)

Карчыга салган мүрүшкөр,
Алыстан кушун көздөдү.
Кетмен-Төбө жериде,
Кең саяк журттун элиде,
Атыккан Сайкал байбиче,
Дыйканбай деп боздоду.

Сенен калып, Дыйканбай,
Сейилканың зар калды.

Кара-Көл башы кар калды,
Какшаттың, Дыйкан, Сайкалды.

Анжиян менен Аркада,
Ата чыккан Дыйканбай.
Акматбек жүрсүн армандуу,
Мырзаканың муңайсын,
Бактыярың бакырсын,
«Атаман жаш калдым» деп,
Ашырбегиң айкырсын.

Сейилкан күйүп секирсин.
Жетимдей кылып жүгүрсүн,
Душманың көөнү житилсин.
Санат тартып Сайкалга,
Дыйкандын дарди окулсун.

Ногой менен оруска,
Наамы кеткен Дыйканбай.
Анжиян улук шаарга,
Аваз болгон Дыйканбай.

Аш берет эдин ачканга,
Дам берет эдин шашканга.
Куржундап барып алтының,
Мунарга чыгып пул чачып,
Атың кеткен Ташкенге.

Манап чалыш Дыйканбай,
Суусамыр элдин султаны,
Кетмен-Төбө жериде,
Түнкатар, саяк элиде,
Лайлатулкадур түн өтү.

Ырыскы улук азалдан,
Рыскулбектин баласы,
Дыйканбай ким өтү?
Жанып турган чырактай,
Дыйканбайды сурасан,

Ажибектин балдары,
Кудаяр менен Нурактай.

Жер сулуусу Таластай,
Дыйканбайды сурасан,
Кырк чоронун төрөсү.
Байыркы өткөн Манастай.
Хан олтурган паитахтай,
Кыргыз, казак сураса,
Бошкой, Канай баласы.

Бөлөкбай, солто төрөсү,
Дыйканбайды сурасан,
Боларман чыккан Байтиктей.
Жер жоросу Куландай,
Бишкек, Токмок жерлеген,
Сарбагыш тынай уруусу,
Жантай баатыр баласы.

Атантай чыккан Шабдандай.
Сейил күн эде Сайкалга,
Дыйканбайдын доорунда,
Бал-бал оту бар эде.

Дыйканбайдай ата уул,
Бу Анжияннын бооруда.
Бар жерде болсо ата уул,
Атыны Дыйкан койсо экен.
Дыйканбайдай өңүнү,
Ач адам көрүп тойсо экен.

Дыйканын өнү ак сүттөй,
Жакшылыгы шунча эде.
Ичкиликтен көп айтсам,
Гүлмыкка күлүк байлаган,
Күмүш товду жайлаган,
Миңбашы датка Максыйттай.

Аргымакты байлаган,
Арысланбапты жайлаган,
Жазында тоого өрлөгөн,
Базар-Коргон жерлеген,
Дыйканбайды сурасан,
Жолборс менен Кушпактай.

Дыйканбайдын эшиги,
Бир күнү жыргал бир жылдай.
Көк-Жаңгак, Көк-Арт ортосу,
Көрүп өткөн давлатти,
Нусуп менен Чыйбылдай.

Ата уул мырза Дыйканбай,
Ат жалын тартып мингели,
Көрбөгөн ора азарды.
Дыйканбайдын ордосу,
Ак күмбөздүү мазардай.

Эшигини сурасан,
Дүркүрөгөн көп жыйын,
Маргаланын базардай.
Абдыллабек, Асанбек,
Алымбектин баласы.

Кара багыш сарасы,
Жантөрө, Койчу баласы.
Улуту барса угасың,
Давлати артык эр эди,
Дыйканбайдын булардан.

Пират байдын баласы,
Миңбашы мырза Жамарттай,
Өкүмдүү эде Дыйканбай.
Алымкулдун баласы,
Адеөлөт мырза Шерматтай.

Аш, дөөлөттү көп көргөн,
Тескей журттан мен айтсам,

Мурзакул менен Ташбектей,
Суу башыны бургандай,
Султандар сөздө тургандай,
Кара-Дөбө жер жүзү,
Дыйканбайды сурасан,
Эрлиги көп зор эде.

Эрдөөлөт менен Курбандай,
Адамда сара жок эде.
Аркада кылган сөөлатти,
Ак жолборстой Дыйканбай,
Айткан менен баарыдан,
Артык эде дөөлати.

Ата-теги Дыйканбай,
Капкалуу шаар хандардан,
Жансибир болбой зор болдун,
Бейкайрым пааша жандардан.

Жашың жарым боло элек,
Жалганчы дүйнө бекер деп,
Жан эгем койбой сени алды.
Жаныга барып атаңын,
Жайландың эми Дыйканбай.
Барса келбес жер экен,
Байландың эми Дыйканбай.

Ашыра тутуп сөөлатти,
Рыскулбек менен Дыйканбай,
Акматың көрсүн дөөлөтти.
Ат тайгылат тар жерде,
Атадан артык туюлган,
Ак жолборстой Акмат деп,
Айтып жүрөм ар жерде.

Имарат кылган усталар,
Кыш бышырат хумнанда,
Байырбеги Юсуп Акматтай,

Кафирдин түшүп колуга,
Бир жыл жатат зынданда.

Кара-Көл башын кар алса,
Катуу жол кылат кабакты.
Ак жолборстой Акматтар,
Саккиз ай жатты абакта,
Кошомат сөздү айтпады,
Ак сөзүдөн кайтпады.

Кой жайылат чыбырга,
Алымбектин балдары,
Алды кетти асылып,
Кийини кетти Сибирге,
Акмат барып Аркада,
Кылып жүрөт сөөлөтти.

Инилери кетти эди,
Карчыга салып, каз алып,
Көрүп жүрөт дөөлөтти.
Биринчи төрө Акматтын,
Бир кемдиги Дыйкан жок.

Ата уулу манап Дыйканбай,
Арманың жок дүнүйда.
Эгемнен тагдыр азали,
Эсептү соо күнүн бар.
Аттиң Сайкал давада,
Атаңнан мурун көзү өткөн.

Ак жолборстой инин барында,
Султан төрө Акматың,
Суусамыр жайлап жазында,
Кайрылып келип көрүндү.

Кетмен-Төбө төрүндө.
Жылкыңды таштап жылгада,
Коюңду таштап колотко,

Нарктуу эрлер ойлотуп,
Нарын сувду бойлотуп.

Ак-Чийге карап Дыйканбай,
Ак ордодой үй тигип,
Азамат эрлер жыйылып,
Ар тарапка ат берип,
Чабар кылды Акматың.

Башы Токмок, Чүй, Талас,
Кара багыш, көп мундуз,
Анжиян, Ак-Суу, Наманган,
Ашка келе берсин деп,
Кабар кылды Акматың.

Ак жолборстой ар жерден,
Азамат эрлер жыйылды.
Суудан чыккан суурулуп,
Сүлүкдүн баары жыйылды.
Жүз тилла айлык көп алган,
Эликтей көзү айрылып,
Эл жүрөгүн жылкыртып
Күлүктүн баары жыйылды.

Алтымыш жерде Ак өргө,
Чарчы жыйын жайланып,
Чатырдын баары тигилди.
Оодарышмаг оң-солдон,
Кымкап жаап кызыл нар,
Пайгасига көп коюп,
Мандайлашып сайышкан,
Баатырдын баары жыйылды.

Адади жок коюнун,
Жетимиш согум союлду.
Жеткилең озгон күлүккө,
Жети жүз кагаз коюлду.

Көз жаш кылып көп адам,
Сан жыйын баары өңгүрөп,
Санатың журттан өткөрүп,
Кылбаган санат көп кылып,
Ашың өттү Дыйканбай.

Ашкере болуп көп жерге,
Башың өттү Дыйканбай.
Аткан октой ар жерге,
Сөзүң өттү Дыйканбай.
Ажыз болуп өмүрүн,
Атана барып кошулуп,
Көзүң өттү Дыйканбай.

Көп айтпадым, аз айттым,
Санатыңды саз айттым.
Саар кылган дубабыз,
Сага жетсин албетта,
Али акана кошулуп,
Жайың болсун жаннатта.

ҮРКҮН

(1916-жыл)

Он алтынчы жылында,
Отузунчу июлда
Олтурат элек чогулуп,
Үч киши келди айылга.

Элдин баары элирип,
Турчу эле ушу жайында.
Солдатка жалпы алат деп,
Саналашкан оюнда.

Катуулап келген үч киши,
Карасак түрү кыйын да.
«Калбай баарың чогулуп,
Келесиң» – деди жыйынга.

Жакалаш конгон айылга,
Жалпы кабар беришти.
Бат келсин дейт дегенде,
Бардык эл калбай келишти.

Катын-бала жарданып,
Кашатта элди көрүштү.
Баламды солдат алат деп,
Кай бири ыйлай беришти.

Бул келгендер ким дешип,
Абышка-кемпир желекти.
Өр тартып басып өбөктөп,
Өпкөсү көөп демикти.

Элүү башы старчы,
Эл аралап келдик дейт,
Эртең болот чоң каттоо
Ошондон кабар бердик дейт.

Эрте аттанып барасың,
Эркектер калбай сен ук дейт.
Учаскебай болуштар,
Ушундай жазды буйрук дейт.

«Токтолбой азыр чабабыз,
Туш-тушка кабар салабыз.
Ар бир сууда айылга,
Түн катыш жүрүп барабыз.

Айткан сөздү уктунар,
Ак сакалдуу агабыз,
Ана-мына болду деп,
Калбасын үйдө баланыз.

Барбай калган кишини
Испискадан табабыз.
Мал-мүлкүн тооруктап
Казынага салабыз.

Каттоого барбай жан калбайт,
Карылар байкап караңыз.
Айыл башы адамдар,
Атынды жыгып алабыз.

Бул каттоого барбайм деп,
Бузулбасын санаңыз».
Деп угузуп буйругун,
Элүү башы старчы,
Баламды алып кетет деп,
Далайдын жанын кысталтты.

Буйругун окуп угузуп,
Булар сөзүн кыскартты.
Ак падыша улукка,
Аянбай иштеп кызматты.
«Үчөөбүзге бергиле,
Жоргосу бар үч атты.

Өйдө-ылдыйга жарачу,
Өркөштүү чалыш түз атты.
Бат бербесең алабыз,
Мына бу мамыда турган төрт атты».
Анда Кулмат кеп айтты,
Ачуусу келип бек айтты.

«Үчөөң тең биздин туугансың,
Үйүңө баргын деп айтты.
Каттоого эртең барбайбыз,
Кайра айтсаң байлайбыз.
Улугуң келсе ал тургай,
Ушу бүгүн жайлайбыз.

Болушуң келсе урабыз,
Мурутун бирден жулабыз.
Эртелеп өлгөн адамбыз,
Эмине болсо турабыз.
Дыйкандан түзүк жерди алды,
Кедейден чыйрак эрди алды.

Чыгым деп салып малды алды,
Малсыздын баары сандалды.
Салыгын толук бербесе,
Зарлатып урду чанданды.
Колунда жок жардынын,
Койнунда жаткан жарды алды.

Эми каттоого бар деп чогултуп,
Калтырбай алса баланы,
Кары-картан, кемпир-чал,
Кара жанын багабы?

Бай үчүн алса малайын,
Кедейден киши калабы?
Сатууга кеткен жаш балдар,
Кайрылып элди табабы?

Падышандан келген зордукту,
Башка келсе көрөбүз,
Акыйкатсыз ит экен,
Ак падыша төрөнүз.
Айтканын кыла бергиче,
Атышып жатып өлөбүз».

Деп басылып эр Кулмат,
Аттангыла бат деди,
Ачуусу келген старчы,
Ой тилинди тарт деди.

Баякы балбан Кулматсын,
Баатырлык кылбай жат деди,
Улукка кайыр сөз айткан,
Сендейге өлүм ак деди.

Кулматтын чапкан камчысы,
Старчыга шак деди,
Турасыңбы кедейлер,
Куткарбай үчөөн бас деди.

Арача бербей көпчүлүк,
Аларды уруп жанчты эми.
Колу-бутун байлашып,
Конокторду бакты эми.
Элүү башы старчы,
Элинен кордук тартты эми.
Падышаны жактайм деп,
Башы айрылып жатты эми.

Өлтүрөбүз дегенде,
Өздөрү чынын айтты эми.
Чогултуп солдат аларын,
Чочкобайга жапты эми.

Эртең солдат келмек дейт,
Элдин түрүн көрмөк дейт.
Падышадан баш тарткан
Бардыгы калбай өлмөк дейт.

Байлары үчүн малайын,
Солдатка кармап бермек дейт.
Жарды менен жалчыга,
Жаңыдан болмок өрнөк дейт.

Кебибиз ушул туугандар,
Кечиргиле күнөөнү,
Жаныбызды кыйбаңар,
Жамаанарда жүрөлү,
Кайра барып калаадан,
Кабар алып берели.

Калкына жалган айткандын,
Катсын дейт таштай тилеги.
Калтырбай сырын айтышып,
Карганып жанын үрөдү.
Кайрадан сөзгө келишип,
Калк менен болду тилеги.

Элүү башы старчы,
Эл болушуп Кулматка,

Эсен-аман түнөдү.
Бул сөздү угуп алган соң,
Ар бир жамаат чогулду,
Азаматтын баарысы,
Аттарын кармап токунду,
Солдат келет дегенге,
Санаркап ар ким чочунду.

Элдин баарын кабарлап,
Жыйнайлык деп кошунду,
Уккан элдин баарысы,
Уктабай карап отурду.

Бул кабарды таратып,
Туш-тушка кабар салалы.
Кат жазып киши чаптырып,
Калктан кабар алалы.

Кара жол тосуп сөз угуп,
Алыстан кепке каналы.
Каракол, Токмок, Пишпектен,
Кандай экен кабары.

Кыргыздын калың жеринен,
Анык сөзгө каналы.
Баркка тийбей калбады,
Падышанын залалы.
Деп сүйлөшүп биздин эл,
Алайка сөздү тапшырды.

Төрт тарапка төрт киши,
Ат берип Алай чаптырды.
Бардарлык кылды бали деп,
Алайды ар ким жактырды.

Токмокко чейин бар дешти,
Кадимки Кулмат баатырды,
Калчакенин Алайы,
Кара койлу бай эле,

Карактап кыскан конокко,
Камылгасы шай эле.

Воз жорго менен чү коюп,
Борукчу элин кабарлап,
Алакөз менен кабадан
Адамды үзбөй чабарлап,
Арык менен Надырбек
Аралап барып кабарлап.

Ажы менен Субанга
Алдаканча сапарлап,
Алай барып келди деп,
Угуп турдук атайлап.

Кедей, дыйкан дүбүрөп,
Келмесин айтып күбүрөп,
Зордукчуга ок атсак,
Сооп болор күнү деп.

Кезектүү заман туш болуп
Калар бекен түбү деп,
Кенешебиз чогулуп,
Кечикпей бачым жүрү деп.

Кызыл чок келсе урсак деп,
Кылычын колдон жулсак деп,
Кыямат болуп кетсе да
Кыйшайбай бекем турсак деп,
Ант кылышып тарашып,
Аттарын байлап жаратып.

Айыл сайын бир киши
Алыстан кароол каратып.
Абалтан бери жедирген,
Акысын байдан талашып.

Малайлар байга баш бербей
Ак найзаны копшошуп,

Ар бир жерге топтошуп,
Милтелүү бараң мылтыктын
Дүрмөтүн салып октошуп.

Баканга шуушаң ашташып,
Бадыша менен касташып,
Аты күлүк жаштарды
Аламанга машташып,
Абышка менен аялга
Мал бактырып ташташып.

Чоюндан чочмор куюшуп,
Чогуусу менен урушуп,
Каза жетип өлгөнгө
Калбайлык деп муюшуп,
Канкор, залим Никелей
Кас кылаарын туюшуп.

Жалчыны жалкы эзгенден,
Жардылар жандан кечкенден,
Жарды, жалчы, начардын
Жанына зардап жеткенден
Малайды байлар эзгенден,
Баатырлар жандан кечкенден.

Бай, манаптын кордугу
Баштан-аяк өткөндөн,
Эл удургуп турганда
Кочкордон Кулмат келди деп,
Долондон ашкан салдатты
Өз көзү менен көрдү деп.

Кара-үнкүрдө урушта
Канча салдат өлдү деп,
Беш бешатар түшүрүп,
Бирин мага берди деп.

Жол тоскон экен аяндар,
Бердимат, Байзак, Жаяндар

Он эки салдат атышып,
Ойрон болду арам деп,
Көрүп келдим мен өзүм,
Ушул айтаар бар сөзүм.

Камынгыла калайык,
Капыстан салдат келбесин –
Деп энтигип Дыйканбай
Алайдын жакын кишиси
Жакшы болду деп калды
Кабар айткан бул иши.

Жайлоого салдат келтирбей,
Жаканы карай бет алып,
Жалпы элдин болду жүрүшү.
Жаманактын уругу –
Бир атанын кулуну
Беш ыстарчы жөнөдү
Бел байлап уруш кылууну.

Калаага кирсең качырып
Кармалса деп улугу,
Болжошкон жери көп элдин
Боз-Бешиктин булуңу.
Казатка жапырт атанса
Камынбай киши турубу?

Ал күнү барган жерибиз
Ак-Мойноктун муруну.
Алдыдагы топ киши
Алай менен Кулмат деп,
Жарагы бар салдатка
Чабыттап барбай кылдат деп.

Бекеттин үстү кашатта
Беш-алты киши турат деп,
Токтоло калды калың эл
Беттешсең жалпы кырат деп.

Эсенбайдын эр Коңкош,
Минген экен Суратты
Этине келген сурчасын
Эликтей кылып чуратты.
Жалгыз барып кашаттан
Түшө калып бир атты.

Кароолчу болгон салдаттын
Атканда бирин сулатты.
Төрт салдат качып калганда
Биринин бутун сыя атты.
Коңкошкон качты салдат деп
Чоркоктор кылды кубатты.

Көпчүлүк каптап кирүүгө
Көпүрөдөн чубатты.
Көбөөндө жаткан көп салдат
Башынан түтүн буратты.
Алдыда эле Тынаалы
Атканда аттан кулатты.

Ак музоого ок тийип,
Сүйөнүп калды Кулматты.
Акылды баштан жойбодук,
Отуздай салдат болучу
Анын ок атар жерин койбодук.

Орус, кыргыз беттешип
Ошенетип чырдашты.
«Казат! Казат! Казат!» – деп
Катуу үндөр чуулашты.
Аламан коюп көп киши
Аткылап жаткан салдаттын
Айланасын чырмашты.

Сулайман, Мамбет молдолор
Салабат айтып ырдашты.
Өлгөнүн шейит болосун
Өкүмүн айтып ырбатты.

Каптаган элге чыдабай,
Качыптыр салдат бириндеп.
Калың чууну укканда
Калтырап колу дирилдеп.

Катуулап кирип шар аккан
Он-Арча суусу күрүлдөп,
Калың токой жээктеп,
Качырдык жоону дүрүлдөп.

Кан залимди жоготуп,
Казат кылар күнү деп,
Тарсылдаткан салдаттын
Табылганын оңдодук.

Тал-теректи аралап
Тайгандан бетер жойлодук.
Көбөөдөн издеп душманды
Көп жерге сууну бойлодук.
Нарындан чыга качканын
Тосолу деп ойлодук.

Ал күнкү болгон урушта
«Тилгиремди кыялык,
Тилекти бирге кылалык,
Эки Нарынды каптап кирүүгө
Туш-туштан элди жыялык» -
Деп кекенип турганда
Кабар уктук жер-жерден:

Чүй, Ысык-Көл, Кочкордон
Качты орус деп тил келген.
Надирбек менен Борукчу
Кочкордон кууду орусту.
Карагоону алды дейт
Талкалап кирип корукту.

Токмокту тынай алды дейт,
Орусту мыктап салды дейт.

Төлөнүн уулу Ыбырай
Байдам-Талга барды дейт,
Төрт жүздөн ашуун бешатар
Түгөл алып келди дейт.

Ашырбайм бери салдат деп
Алматы жолун чалды дейт.
Эрдик кылып Ыбырай
Эл үчүн тикти жанды дейт.
Элди зыян кылдырбай
Эсен алып калды дейт.

Эр Шабдандын балдары
Эңкейтиптир канды дейт.
Эмгиче Нарынды алалбай
Нарындык силер жанбы дейт.
Касымбай баштап салдатты
Кабылганын атат дейт.

Кырдырып салып кыргызды
Кызыгына батат дейт.
Аманат жанын калкалап
Атышка сойлоп кирди дейт.
Эргеси бешим маалда
Ээрчен жүргөн бир атты
Эптеп кармап минди дейт.

Төмөнкү солто мыкты экен
Орусча билет тилди дейт.
Арачы кылды оруска
Акмат менен Дүрдү дейт.
Бий, болушу солтонун
Бишкекке чогуу кирди дейт.

Атышпай туруп сүйлөшүп,
Амал менен жүрдү дейт.
Олуя-Ата, Ташкенге
Орусту айдап сүрдү дейт.

Кетмен-Төбө, Таластар
Кенешип чогуу билди дейт.

Анжиян жакка кат жазып,
Арачысы кетти дейт,
Ажыратып алат дейт
Ала-Тоолук чекти дейт.
Ысык-Көл жагы жаман дейт,
Эл калбаптыр аман дейт.

Басалкени бүт алып,
Майданды кыйын салган дейт.
Караколдон Касымбай,
Кара машке Ташымбай
Казак орус ээрчитип,
Кан төктү дейт бир далай.

Күнгөй менен Тескейди
Күкүмдөтүп жатат дейт,
Күндүз-түнү тынымсыз
Дүпүлдөтүп жатат дейт.
Кырылганга карабай
Кыргыздар уруш салды дейт.

Кырк желдети бүт барып,
Кызыл-Сууну алды дейт.
Жети-өгүз менен Шалбада
Желектин баарын сайды дейт.

Бөрүбашты түптөгөн
Үч жүз салдат барды дейт.
Күнү-түнү атышып,
Билимет менен тозду дейт.
Тескейдеги беш болуш
Биригип башын кошту дейт.

Бешатарга чыдашып,
Беш күнгө уруш созду дейт.
Ысагаалы, Берикбай

Кол баштачу болду дейт.
Кайрат кылып кыргыздар
Каптап чабуул койду дейт.

Аралашып кирерде
Апийим саат кылды дейт.
Андып жаткан жөө салдат
Алдыңкы элди кырды дейт.

Аты туйлап жыгылып
Арыкка кептей урду дейт.
Ысагаалы жөө калып
Айласын таппай турду дейт.

Арттагы эл кайра качканда.
«Ушундай
Алаамат күндө зорлонсо
Айлыбыз аман калбайбы,
Артындан кууган салдаттын
Алдынан кыргыз торгосо.

Баатырды бали дебейби
Аймагын жоодон коргосо.
Аркандан барып кырбайбы,
Ар өндүр айкын жол болсо.

Кан ичме кайдан өтө алат
Каршында казган ор болсо.
Капталып жоонун башынан
Жалгыз башың не кылат?

Жалпы кыргыз коржолсо
Кайраттуу чыдаар тор болсо,
Ак-Теректин чатынын
Атышып жоону жеңебиз
Арбактар бизди колдосо.

Амат кетсе качарбыз
Алды-алдындан тарайсың
Такыр эле атышып айла болбосо.

Билимет огу тытырап,
Жамгырдай огу төгүлүп,
Бешатар огу чуулдап,
Чагылгандай көрүнүп,
Катарлаш элдер туралбай
Кача түшүп сөгүлүп,
Канчалар жатты ок тийген
Канга оролуп чөмүлүп.

Карангыда уурдап
Кай бирлери көмүлүп,
Калганы келди Чычканга,
Тобунан жалгыз бөлүнүп.

Ошондо Берикбай өзү тосуптур
Ак-Терек менен Чычканды.
Токтотуп турат өткөрбөй
Тобунан качып чыкканды.

«Андабай кайда барасың
Артыңдан кууган душманды?
Тарап кетсең бириндеп
Талкалайт утур чыкканды.

Артыңда калың кол болсо
Азабы жолдо мол болсо
Кыргызды тирүү коёбу
Минтип, кыймылдаар алың болбосо.

Андан көрө тарталык
Алдадан келген шор болсо.
Адамдык маалим болбойбу» –
Деп Берикбай бакырып.

Колунда кылыч, найза бар
Бешатар мылтык асынып
Ак-Теректин коосуна
Арбын колду жашырып.

Кашатта кырка коргонго
Кырк эки мерген батырып,
Чалдыбар коргон-мүрзөгө
Жаталы деп жашынып,
Көзөп алып коргонду
Көрүп турат чоң жолду.

Салдаттар качан келээрин
Өлчөп билет болжолду.
Кырка жаткан мергенге
Сөз айтууга ойлонду.
Баарына айтты кыдырып:

«Бышактабай жаткын деп,
Баштап өзүм атканда
Баарың тегиз аткын деп.
Качып калса салдаттар
Качырып ылдам чапкын деп.
Бет алып баары качырса
Бетке атып канын чачкын деп»

Белеңденип жатканда
Бешимге жакын калганда,
Бир кулактан чаң чыкты.
Бириндек тартып асманда
Көшөрүп салдат кууптур
Көнтөрө кыргыз качканда.

Катарлап шаңдуу келатат
Кароолчусу астында.
Оң женин белге кыстарып,
Оолугуп өңү кумсарып,
Ошончо калың душманга
Аралап кирди кол салып.

Кемендирик баш кылып,
Кез келгенин бүт сайып,
Кечире кууп жууктан
Келиптир кайра өчтү алып.

«Мөмөштүк экен ушу» деп
Ысагаалы тааныптыр.

Кара атчан туру алдында
Үч салдаты жанында.
Турнабай салып жер чардап,
Турбастан келет жабыла.
Артынан келет жакылдап,
Ар түрдүү жарак баарында.

«Кыргыздан тукум койбо» – деп,
Кылган дейт өкүм каны да.
«Берилеп баары келсин» – деп,
Берикбай жатат шыкаалап,
Бейиттүү коргон-тамында.

Кыдырата коргонду
Кылчактап булар карашты.
Улуу жол менен чубашып
Уңкуйган чочко баратты.
Кайраты бар баатырга
Кармашар жери жарашты.

Бирок, Берикбайдын ою боло элек
Бер жактан бирөө адашты.
Тушуна келген торуну
«Тарс!» – дедире бир атты.
Ал атканда баары атты,
Алдынан түтүн бурулдап,
Алдастап салдат тарашты.

Асмандын бетин чаң каптап
Адырды карай талашты.
Аңгыча Берикбай турабы
Атылып түтүн бурады.
Огу бекер кетпестен
Он чакты салдат кулады.

Коендой ыргып Көгалат,
Коргондон алыс чурады.

Берикбайдын артынан
Беш жүздөй кыргыз качырган.
Кыйкырык, ызы-чуу болуп
Кырдачы менен чакырган.

Кылчайып салдат аталбай
Кыйкырыктан шашылган.
Кылыч, мылтык түшүрүп
Кырдан ары ашырган.

Көбөөттү карап беркилер
Көрүнгөнүн жапшырган.
Көлгө түшө качышып,
Балыктай сүзүп жашынган.
Берикбайдын бүгүн эрдиги
Беш болуш элден ашынган.

Ушундай кабар угулуп,
Урушта далай кырылып,
Ысагаалы калган дейт
Ок тийип аты жыгылып.
Салдаттардын артынан
Көзөмөлдөп жүрүптүр.

Жапсарлуу жерди кыдырып,
Он чакты кыргыз таап алып
Олтурган экен тыныгып.
Көрүнбөй салдат атууга
Көнүктү кыргыз кыныгып.

Жыйырмадай салдатты
Мөмөштүк баштап алыптыр.
Салдатты кыргыз кууганын
Жолдо угуп сөзгө каныптыр.
Жан жагын карап элендеп
Жакын келип калыптыр.

«Колуна түшсөк орустун
Коёбу жайкын жапшырып.

Кап! Качып бере турганда
Жүрү деп калдың шаштырып»
Деп келатат кыргыздар
«Аман сакта кудай» – деп
Аманат жанын тапшырып.

Ысагаалы каткырып,
Чалкандай сөздү жат кылып,
Мөмөштүктү алдады,
Көтөрүп көөнүн шат кылып.

Ишенбесең берейин,
Өлө турган анын кыябын.
Топ кыргызды көргөндө
Топтолуп тура калышты.

Турнабай салып мөмөштүк
«Ысагаалы экен» деп
Булар да даана таанышты.
«Келгиле бери, кыргыз» – деп
Кол булгап үндү салышты.

«Жүргүлө балдар баралы
Мөмөштүктүн жанына,
Өлтүрөт деп коркпостон
Жүргүлө балдар камына.
Мен өзүмчө сүйлөшүп
Алдаармын аман калууга.

Кошомат менен эритип,
Кокустатып салууга.
Тилимди алса мөмөштүк
Жиберемин биринди
«Элге кабар барууга» –
Деп угузуп сөз айтып
Келатышат бастырып.

«Душманды көздөй баргыча
Качпай дешип жазгырып.

Ысагаалы баатыр ай,
Жүр дедиң бекер азгырып.
Баарысын кылган мөмөштүк
Орусту бизге кас кылып
Эми эле кырып салат го
Кылычтап башты чаптырып».

Он чакты кыргыз күбүрөп,
Ойлорун айтып арз кылып.
«Кутулуп кете турганда
Кырмак болду азгырып».
Ысагаалы ылдамдап,
Алдыга түшүп желди эле.

Извозчикте олтурган,
Мөмөштүккө келди эле,
Түшө калып атынан,
Улукка колун берди эле,
Колун кармап мөмөштүк:

«Ысагаалы, сен – деди
Жол боюнда киши жок,
Кайда кеткен экен?» – деди.
«Уруштуруп кыргызды
Бул кылганың нең?» – деди.
«Жогуңуз, таксыр ойлоңуз,
Мага күнөө койбоңуз.

Ээсисиз бүтүн дубандын,
Эси жоктой болбоңуз.
Бадышага ким каршы
Байкап туруп болжоңуз!
Азык камдап, ат байлап,
Алдыңдан тосуп келатам,
Ат минсең даяр жоргоңуз.

Берги Желденден бир аз кол бар дейт,
Анда Берикбай деген зор бар дейт,

Баргыңыз келсе алпарам
Байкоосуз чукул жол бар дейт.

Менин улукка тиккен үйүм бар,
Тостурган болуш бийим бар.
Союшуң айдап, ат байлап,
Сизге аракет кылчу жыйын бар».

Атчан турган салдатты
Чылбырдан кармай калышты
Байкоосуз турган немени
Балакетке салышты.
Баатырсынган улукка
Балакет минтип жабышты.

Өчөгүшкөн урушта
Өлбөгөн кимдер калышты.
Кылыч, мылтык олжо алып
Булар Берикбайды табышты.

«Атышабыз качпай деп
Адамдын баарын азгырып,
Кара жол бойлоп эл конуп,
Канат канга эл болуп,
Кармашууга бел байлап
Кабактан барып эр жолук».

Мөмөштүк күлүп «кош» деди,
«Жакшылар бизге дос деди,
Илгерилеп эмесе,
Элинди жыйнап тос» – деди.
Араң турган кыргыздар
Алдыга чыгып чапты эми.

Мен улук менен барам деп
Ысагаалы сөз айтып,
«Силер бизди Барскоондон тап» – деди.
«Табалык, баатыр, макул деп,
Таптыңыз жакшы акыл» – деп.

Жүз ашык кыргыз жыйналып
Мөмөштүк келе жатыр деп,
Чочморун катып койнуна
Чогулуп турду баатырлар.

Мөмөштүктөй улукка
Салалык заман акыр деп,
Извозчик менен ыргалып,
Жыйырма салдат бирге алып,
Мөмөштүк келди ортого.

«Бизге катылбайт деп чыр салып».
Тегеректей калышты,
Кыргыздын баары чырмалып,
Жанында турган Ысагаалы
Жакадан алды улукту,
Кыргыздар карап турабы
Даяр турган чындалып.

Ушундай кабар угулуп,
Удаа-удаа тил келди.
Удургуп турган кез эле
Урматтап сүйлөп диндерди.
Орус, кыргыз беттешип,
Ок атышар күн келди.

Кочкор менен Жумгалдан,
Көкүмбай, Канат, Курмандан
Угулду кабар ушундай
Урушка кыйын чындалган.

Канатты шайлап кан кылып,
Кай-кайсы жерге даң кылып,
Казаттан өлгөн шейитти
Калкка угузуп шаң кылып.

Аскер жыйнап түптөлүп,
Ар кимдин дарты козголуп,
Жарды, жалчы, малайлар

Жалданбай башы бош болуп.
Кол чакыртып туш-туштан
Кош аттап киши чаптырып,
Чүй, Ысык-Көл, Нарындан.

Кошулган элди бактырып,
Ашуунун баарын чалдырып,
Ар кайдан кабар алдырып,
Анжиян, Пишпек, Ташкенден.

Салдат келсе кырууга,
Аянбай мыкты кам кылып.
Мусакожо калпага,
Кол сурап кагаз жаздырып,
Аттанып калды тезинен.

Туралбай биз да жөнөдүк
Айылды көздөй чапкылап.
Он-Арчанын боюнан
Учур чыгып калыппыз,
Бизди отуздай салдат аткылап,
Бешатар огу чуулдап,
Беттетпей койду зуулдап.

Сары-Булак өрдөй качканбыз,
Карагайды туурдап.
Көрүнбөйт көзгө бир адам,
Качканын көрүп айылдын
Кайгырып ыйлап алдык биз.

Сары-Күнгөй, Чычардан
Сандаган күчкө жолугуп,
Салдаттан сөздү салдык биз.
Калың күчтү жөнөтүп,
Кароол карап калдык биз.

Капчыгайдын жолдорун
Караңгыда чалдык биз.
Кара-Каман, Балгарттан

Кабарлап тилге кандык биз.
Бул кабарлар угулуп
Биздин эл улам чыйралды.

Ажы, Субан, Надырбек
Алар да келип жыйналды.
Ак-Мойнокко чогулуп,
Аскерди бөлүп шыйгарды.
Ар болуштан эки жүз
Алты жүз киши ыйгарды.

Нарындан каптап кирүүгө
Атышып жоону сүрүүгө,
Ат-Башы, Нарын кошулуп
Камайлык деп күнүгө,
Карылыктап найза алып,
«Казат!» деп жалпы аттанып,
Көпүрөгө өрт койдук
Караңгыда биз барып.

Аңгыча кабар угулуп,
Чүйдөн тынай качты деп,
Күнгөй, Тескей – Ысык-Көл
Күрдөлү менен шашты деп.
Беш жүз салдат Көк-Артты
Үч күн болду ашты деп.

Жыйналган кошун тарады,
Кабарчынын сөзүнөн.
Үркүп калды дегенде
Үйлөрү учуп көзүнөн.
Үмүтүн үздү окшоду,
Өскөн жер кетип эсинен.

Алды-алдынан бет алып,
Аялдабай чапкылап,
Айылга келсек үй калбай
Журт калыптыр бузулуп.

Адыр-түздө малдар жок
Бүт калыптыр томсоруп.

Кашка-Суу жатат шаркырап
Кары бар тоолор жаркырап,
Катын-бала жөнөптүр
Кыйкырып ыйлап, заркырап.

Чачылып калган жүк турат,
Чечилбей бүтүн үй турат.
Көмүскө булун жерлерде
Көчтөн калган уй турат.

Журт сайын улуп ит жатат,
Жууркан-төшөк бүт жатат.
Желеси калган тартылуу
Көнөктө куйган сүт жатат.

От жагылган чок калган,
Ороодо эгин көп калган.
Бышып турган кезинде
Орулбай аштык чөп калган.

Казандар калган асылуу,
Калыптыр түндүк тартылуу.
Салыктар калган алынбай
Сарайга койгон катылуу.

Капталда баспай төө калган,
Качалбай кедей жөө калган.
Көч артынан караандап
Көп бечара жөө калган.

Кыргынга далай учурап,
Качты деп уктук ушуну.
Жол арытып, жер жайлап,
Ошол кабар угулуп
Качканбыз жерден сай-сайлап.

Кара-Кужур, Жалак-Бел
Кара таандай көчкөн эл.
Кайрылып жерин эстешип,
Тамчыдай агат көздөн сел.

Сон-Көлдөн көчүп ашыптыр,
Солтон-Сары, Кум-Белден
Соороторго киши жок
Солуктап ыйлап эл келген.

Чүй, Кочкордон качкан эл
Конуур-өлөн, Тоң ашкан.
Жолго батпай шыгырап,
Кечүүнүн жолун талашкан.

Талаада чоло жер калбай
Талытат көзүң карасаң.
Алакөз, Каба, Кыдыктан
Аскерин бөлүп чыгышкан.

Колцевкени алдык деп,
Камарабай турушкан.
Караколдон көп салдат,
Каптады деп угушкан.
Колунда жарак жогунан
Кор болду кыргыз уруштан.

Бака Желден ашты дейт,
Барскоон менен Жуукуну.
Баатыр Берикбай атышып,
Көрбөптүр он күн уйкуну.
Саруу, Дөөлөс, Коңурат
Баарысы кыргыз тукуму.

Көл башында Белекти
Көтөрүп байрак желекти.
Бай Соорон Түптү талкалап,
Баатырлар күчүн ченешти.

Кармашып нечен жатты дейт,
Кан табат деп кеңешти.

Күнгөйкү саяк элинен,
Кадимки Бокош эр өтү,
Атышып айла кылалбай
Ашты деп уктук Челекти.
Текести карай бет алып
Тенизбай Шапак эл кетти.

Жогорку арык тукумдан
Качпайлы деп чукулдан,
Кытайдын эли жаман деп
Кыдыр аке айтты дейт.

Кыдыртып сүйлөп укумдан
Жумгалда саяк, кулжыгач
Мурусбек болуп элге баш,
Бүлөр да качпай калды дейт.

Нарындын түмөн күчтүгү
Чоро менен саяктан,
Көк-Артты ашкан салдаттын,
Жолун тосуп аяктан.

Султангазы – Калпа ажы
Үй көчүрүп ат байлап,
Жолун тосуп салдаттын
Союшуна мал айдап,
Нарынга баштап келиптир.

Баарысын кырып салыптыр,
Карагайга жашынып.
Деркенбай жалгыз калыптыр,
Күлүгү кызыл ат менен
Качып жүрүп Деркенбай
Калганын даана тааныптыр.

Нарынга салдат толду деп
«Тосуптур бардык жолду деп

Көчтүн артын кайтарып,
Көбөйтөлүк колду деп,
Капчыгай өрдөп салдаттар,
Кара-Арчага конду деп» -
Кабар угуп турганбыз.
«Качып жүрүп кырылбай
Кармашып өлсөк болду» – деп.

Аман кантип көчөбүз,
Карасайды Жөгөндү.
Кууп тийип Кулмат душманды
Көрсөтүк деди өнөрдү.
Кыргыздын колу арбын деп
Көп салдат кайра жөнөлдү.

Эсенгул, Шатан болуштан,
Эл качты өскөн конуштан.
Моңолдор менен чериктин
Жартысы качпай калыптыр
Козголо албай олуштан.

Бала кыйра качыптыр,
Дөбөлү менен Нарындан,
Тарагайды бет алып,
Далай эл көчүп камынган.
Качкынды кууган салдаттар
Капчыгайда кабылган.

Көч артынан тааптыр
Кыдыктын уулу Малайды
Салдатты баштап эл кууган,
Кылган иши жарайбы.
Кыядан жалгыз атышып,
Малай да сойгон далайды.

Ок дарысы түгөнүп,
Отурган Малай үшкүрүп,
Алдыңкы эл узап кетсин деп,
Айла менен иш кылып.

Сары кыянын ташына
Салдаттар чыгып барыптыр.
Токтогуп жаткан Малайды
Топ салдат кармап алыптыр.

Кара саздан көчкөнбүз,
Кара каман Балкаршты
Катары менен кечкенбиз.
Атка токтор жан калбай,
Атышалы дегенбиз.
Аял менен бала-чаканы,
Аман сактап калсак деп
Аманат жандан безгенбиз.

Жаман эчки ашканбыз,
Жасооту болуп шашканбыз.
Кароол төбө туруктан
Кароолго барып жатканбыз.

Карангыда жол чардап,
Каршы-терши чапканбыз.
Каңырт салып туш-туштан,
Калп эле мылтык атканбыз.

Тарагайдын талаасы,
Таандай кара көч болгон.
Жаактын суусун кечкиче
Жабылып иңир кеч болгон.
Жол чалып жүрсө Кулматка
Эки салдат кез болгон.

Жолборс жүрөк эр Кулмат,
Жоого жакын бет болгон.
Белестен Кулмат атканда
Бир салдат октон берт болгон.

Качып кетти бир салдат,
Калганына шек болгон,

Катылбай кайра кетүүгө
Кемендирден кеп болгон.

Корккон салдат кыргыздан
Көчүктө Жоро эл калды,
Көкүрөктө чер калды.
Көпөлөк кууп көйнөкчөн
Көрчү элек балдар жыргалды.

Көнтөрө кууп кыр-кырдан
Көр болгон паша чыр салды.
Аргымак калды жүралбай,
Атандар калды туралбай.

Ат-Башыда чериктен,
Абдылда Чортек тил албай,
Улукка жакын болдук деп,
Удургуй түшүп калды дейт,
Не кыларын билелбай.

Карасай менен Ыштыкка
Калың эл барды шыкалып.
Кароолчу коюп туш-тушка
Өргүдү бир күн тынч алып.
Ошондо ырдайт жаш балдар
Мал четинде мунканып.

«Айланайын Ала-Тоо
Айрылдык сенден ажырап,
Ат-кунан чаап жатчу элек,
Аш менен тойдо шатырап.

Айланып кайра үй тигип,
Сени көрөбүзбү батыраак.
Булагың тунук сымаптай,
Мункантат жанды чыдатпай.

Бооруңа тарткын Ала-Тоо,
Боздотуп бизди ыйлатпай.

Жалтырап көлүң чайпалган,
Жел тийсе толкуп чайкалган.

Күңгөй, тескей тоолорун
Гүл бурап чөбүң жайкалган,
Күн барбы сени көрүүгө,
Күкүгү таңшып үн салган.

Тоолорун токой карагай
Балыгың туйлап баладай
Көчкөнбүз сенден Ала-Тоо
Көз жаш агып талаалай.
Кадырың өтөр Ала-Тоо,
Кантелик сени санабай.

Жердетпей сени кууду го,
Желмогуз залим арам ай.
Тумандуу аска бийигин,
Топтошуп ойноп кийигин.
Кайрылып сени көрбөсөк
Канткенде чыгат күйүтүн.

Алтының сайдын ташындай,
Алмаң бир аттын башындай,
Атырдай жытың бурулдап,
Абаң бир салкын жымылдап.
Ала-Тоо сенден кеткенде,
Айлабыз барбы жашыбай.

Күмүшүң сайдын ташындай,
Көз жаштар агып тамчыдай.
Гүл бурап чөбүң жайкалып,
Көрөсөн төрүң чалкайып.

Көз жеткис калдың аркада
Көралбай көңүл жашыды.
Кочкор-Ата, Чүй калды,
Кош терезе үй калды.

Баашага чеки болом деп
Мамбетаалы, Дүр калды.
Короодон чыкпай кой калды,
Коктулар толгон үй калды.

Канаттын эли бел байлап,
Кармашууга буйдалды.
Качкандай дайны билинбейт,
Же, аны капыстан салдат кырганбы?

Ээрсиз атты мингиздик,
Нечен бир кемпир-чалдарга.
Ала-Тоо сени таянып,
Атышып бир аз жаттык биз.

Аёосуз кыргын салган соң,
Айлабыз кетип шаштык биз.
Жарак курал жогунан
Жан калкалап качтык биз.

Эсенгул, Казы болуштар
Какиловге жагынган.
Союш берип, үй тигип,
Касымбек калган Нарындан.
Кара жанга күч келип,
Качпадыкпы жалындан.

Ат-Башы менен Нарында,
Жети болуш эл калды.
Ысык-Көл менен Кочкордо
Ээси жок ээн жер калды.
Түрмөдөгү боюнча,
Баягы, Түркмөн баатыр эр калды.

Төрөнүн уулу Түркмөн
Кедейден чыккан эр эле,
Истарчы менен болушка
Бердирбейм чыгым дээр эле.

Ушундай күнү элине,
Байдасы тийчү бел эле.

Жумгалда Курман, Мурзабек
Өз башынын камын жеп,
Качканда катуу шаштык биз,
Бийиктен түздөй бастык биз.
Ала-Тоо сенин белинде,
Аркардай чубап аштык биз.

Туюкту бузуп ашсак деп,
Турпанды карай качсак деп.
Туралбай кетип барабыз,
Туруктуу конуш тапсак деп.

Касаба жаткан ак мөңгү,
Караңгыда ачылды.
Кармашсак деп залимге,
Каныбыз суудай чачылды.

Козголдук жерден ажырап,
Малдуулар кетти шатырап,
Унаасы жок алсыздар,
Убара болдук алсырап.

Жаралуу нечен кишилер,
Жан үздү болду алсырап,
Ашуусу бийик тоо аштык,
Агыны катуу суу кечтик.
Аламан көчүп түн катып,
Айлыбыздан адаштык.

Кабылса салдат кырат деп,
Кай бир адам шашкандан,
Карабай кеткен балдарга.
Үйдөгү зыйнат оокат-жай,
Мүлүгү калды жолдордо.

Уук комдоп жүк арткан,
Төөлөр калды жолдордо.

Уул-кызын жетелеп,
Жөөлөр калды жолдордо.
Эңкейип басып жөтөлүп,
Чалдар калды жолдордо.

Эне-атасын табалбай,
Балдар калды жолдордо.
Алганынан ажырап,
Аял калды жолдордо.
Алсыз нечен оорулуу
Чабал калды жолдордо.

Алы келген керегин,
Ташып кетип баратат.
Арманын айтып бүркөлүп,
Жашып кетип баратат.
Аркайган бийик тоолордон,
Ашып кетип баратат».

Деп ырдашып жаш балдар,
Элден, жерден элестейт.
Көчкөндөн башка жумуш жок,
Же, эл чогулуп кеңешпейт.
Аралаш барат калың көч,
Ал биздин эл эмес дейт.

Алдыбызда аркайган,
Ашуусу Бедел белес дейт,
Аркайган тоолор көрүнүп,
Өзүбүздүн Ала-Тоо элестейт.

Тынайдын көчү тынбады,
Тыныгып өрүүн кылбады.
Ашуудан жолду алсак деп,
Ар кимдин көчү чамдады.

Жайнаган малдар, жалпы көч,
Жай алып бир күн турбады.

Жыйырма бир күн жол басып,
Унаанын баары жайлады.

Баш оогон жакка ар урук,
Баш аламан сайлады.
Адамдын баары мунканып,
Арманын айтып сайрады.
Жорго күлүк нечен ат,
Жоор болуп темтендеп,
Жолдо көзү жайнады.

Үкү тумар тагылган,
Күлүк калды жолдордо.
Калкан менен Аркадан
Калың үркүн эл келет.
Карды тойсо күлүктөр,
Каруу кирип демденет.

Каптап өтүп бараткан,
Караанды улап сенделет,
Кайран асыл беш седеп
Кай бир киши жем берет.

Кээ бир киши кез келип,
Бала таап алышкан.
Үркүндө кудай берди деп,
Үмүт менен багышкан.
Тааныса алып коет деп,
Далдалап жүзүн жабышкан.

Биринен калса бири алып,
Жыйнай кетип баратат.
Тируу жанды ташташка
Кыйбай кетип баратат.
Кара жашты кары жаш
Тыйбай кетип баратат.

Кандай жазык талаага,
Сыйбай кетип баратат.

Артындагы алдыга
Шашып кетип баратат.

Ата конуш жеринен,
Качып кетип баратат.
Алда канча оокатын,
Чачып кетип баратат.

Кай кеткени билинбей,
Калкынан ар ким адашып,
Кара жанын калкалап,
Басып жүргөн андан көп.
Кардына тамак табалбай,
Ачып жүргөн андан көп.

Апийимин Кытайга,
Сатып жүргөн андан көп.
Абыдан баалуу экен деп,
Катып жүргөн андан көп.

Акчанын баркы жок экен,
Албады пулга санабай
Никелейдин акчасы,
Аякка калды жарабай.

Бекиртик кайчы Беделди
Ашып түштү качкан эл.
Чек аранын кароолун,
Басып түштү качкан эл.
Кара жанын калкалап,
Шашып түштү качкан эл.

Кызыл жүзү бузулуп,
Азып түштү качкан эл.
Жылкы коён чубатып,
Айдап түштү качкан эл.

Ат өгүзү ташыркап,
Чайлап түштү качкан эл.

Ашуусуз белге жол салып,
Сайлап түштү качкан эл.

Ала-Тоо кайран жерим деп,
Сайрап түштү качкан эл.
Кымбаттуу белдин таштарын,
Терип түштү качкан эл.

Кытай шаары ушу деп,
Көрүп түштү качкан эл.
Кыйноо менен бул ишке
Көнүп келди качкан эл.

Кыйлаларды кыргынга,
Берип келди качкан эл.
Канча күндөр жол басып
Катуу багыт бел ашып.

Тосмочуктан өткөрбөй
Токтоп жаткан андан көп.
Тобунан калып элендеп
Боздоп жаткан андан көп.

Кароолчу кытай топтолуп,
Калың көчтү токтотуп,
«Кайра кет!» – деп жерине
Камданат мылтык октошуп.

Турпандыктар топтошуп,
Тумактары окшошуп:
«Турбастан кайра кеткин» – дейт,
Жаман айтып боктошуп.

«Байларың бери кел дешет,
Бар болсо алтын бер дешет.
Барыңды жолдон өткөзөм,
Мага берсең фең дешет».

«Фен» деген кандай сөзү деп,
Түшүнбөдүк сөзүнө,
Апийимди айтыптыр,
Араң билдик түшүнө.

Билерик, сөйкө шурунун
Бирин койбой бергин дейт.
Апийим сенде бар болсо
Аймагың менен келгин дейт.
Апийим бердик аябай,
Алтын күмүш шуруну,
Барынча бердик карабай.

Тосмодон өтү калың эл,
Токтоткондон баралап.
Атын угуп көрбөгөн,
Алты шаарды пааналап.
Ак-Суу, Турпан, Кашкарды,
Биздин эл кирди аралап.

Жалгыз жарым калгандар,
Жаматтуу элге каралап.
Колунда жок начарлар,
Малдууларды сагалап.

Бай-манап жүрөт кедейди
Мына урушкун деп табалап.
Ар ким жүрөт өзүнүн
Ал кубатын чамалап,
Күчөргө кетти далай эл,
Күндөп-түндөп сабалап.

Ата конуш жери жок
Ар кимдин башы маң болуп.
Ак-Суу, Турпан, Какшаалдын,
Арасы туман чаң болуп
Туруктуу конуш жери жок,
Турпанга бардык сенделип.

Туура чөп калбай жеринде,
Туш-тушунан эл келип.

Качкын деп сөгөт турпандык,
Каптады дейт сел келип.
Кордук көрүп барган эл,
Конуш таппай зарылган.
Коншу болуп турсак деп,
Турпандыкка жалынган.

Эски заман кезинде,
Эмгекчи эл чырга кабылган.
Элинен азган байкушка
Эркиндик кайдан табылган.
Чалкалаган чоң сакал,
Бийин көрдүк Турпандын.

Терезе жок караңгы,
Үйүн көрдүк Турпандын.
Эшек, качыр, тоту дейт,
Малын көрдүк турпандын.
Ийри-муйру көчөлүү,
Шаарын көрдүк Турпандын.

Ортосу тешик кызыл жез,
Булун көрдүк Турпандын.
Сары конок жүгөрү,
Унун көрдүк Турпандын.

Бирок, алтын, күмүш мол экен
Ал жерде амбал зор экен.
Ар кайсы бийи ар жерде,
Айылына чоң экен.

Тоолору кыргыз эл экен,
Токойлуу жери көп экен.
Ой-тоо дебей какырап,
Ошондой таштуу жер экен.

Булгаарысы көп экен,
Бул элде жоолор көп экен.
Аял-эркек баарысы,
Бутунда чокой мөкү экен.

Бектер кietet чокойду,
Бет алдырбайт токойду.
Жалаң жерге олтур деп,
Жасоолу келет чокойлуу.

Жол менен көчүп өттүн деп
Чаңкой алат жармашып.
Кол менен берсең жаратпай,
Корооңо кирет тандашып.
Корукка малың кирди деп,
Кошо келет жармашып.

Какшаалдын кытай кыргызы
Кошулуп алган жалдашып.
Кызына кардар болушат,
Кыйноого минтип салышат.

Кыялына жакпасан,
Кытайга алып барышат.
Атыңа кардар болушат.
Азапты мындан салышат,
Айтканына көнбөсөн,
Амбалга алып барышат,
Жалгандан жалаа жабышат.

Жакшысына барышат,
Далилдеп аман кутулсаң.
Таш булум деп алышат.
Ууру деп сени жавышат.
Улугуна барышат,
Ун берем деп достошуп,
Уюнду союп алышат,
Убададан танышат,
Уялбай жалаа жабышат.

Ачуусу келсе көчкүн деп
Убарага салышат.
Бектери сүйлөйт. «Көчкүн дейт,
Беделди ашып кеткин» – дейт.
Эки колун куушуруп,
Турасың «куп» деп селкилдеп.

Азап менен мейнетти
Балалады биздин эл.
Ар кайсы жерге бириндеп,
Талаалады биздин эл.
Ала-Тоодой конушту,
Таба алабы биздин эл.

Алты шаардын бектерин,
Баралады биздин эл.
Котен менен Жеркенде,
Качып жүрдү биздин эл.

Унаа минбей таякчан,
Басып жүрдү биздин эл.
Уругумду тапсам деп,
Шашып жүрдү биздин эл.

Угулар бекен жеримден,
Уксам деп кабар элимден,
Укумдан сурап кулагын,
Ачып жүрдү биздин эл.
Ун-талканга тоюнбай
Ачып жүрдү биздин эл.

Убараны бир канча,
Тартып жүрдү биздин эл.
Унаа жок жүгүн мойнуна
Артып жүрдү биздин эл.
Улуу кызын кай бири
Сатып жүрдү биздин эл.

Улуу жолду чандатып
Убараны көп тартып
Уругун издеп туш-тушка
Чубап жүрдү жөө басып.

Кулжа, Текес жагында
Калмактан көрдүк кордукту,
Кайда болсо качкынга
Канкорлор кылган зордукту.

Калмактар келет калдырап,
Карбаластап балдырап,
Кайсы экенин билелбай
Карайсың көзүң жалдырап.

Өлүктү жерге көмдүрбөй,
Өзүнчө сөгүп көп тилдейт.
Өкүмүн кылбас чара жок,
Өзүңдүн боюң дирилдейт.

Өлүгүн жерге көмбөгөн,
Адаты экен калмактын
Акалакчы зангиси
Манасы экен калмактын.

Кулжа менен Алтын каш
Калаасы экен калмактын.
Суур менен ач күзөн,
Тамагы экен калмактын.
Сураганын бербесен,
Таягын жейсиң калмактын.

Үрүмчү менен Күчөргө
Үркүгөн эл барды бул жерге.
Ушу күндө качкын бар
Котен менен Жеркенде.

Кыдырып далай жүрдүк биз,
Кыйноону кыйла көрдүк биз.

Кыргындан калган качкындар
Кытайда жүрүп келдик биз.

Которуп жерди көрдүк биз,
Кордукка чыдап көндүк биз.
Коңшу болгон адамга,
Кошамат менен турдук биз.

Кыз-келинди чыңыртып,
Какшаалга таштап келдик биз.
Кымбаттуу асыл балдарды,
Кырк сээр булга бердик биз.

Эсебин эптеп билдик биз,
Эшегин аттай миндик биз.
Элден кабар уксак деп
Энсеп кулак түрдүк биз.

Туруктуу конуш жери жок,
Турпанда жүрдүк таңылып,
Өскөн-өнгөн Ала-Тоо,
Өз үнүндү сагынып
Какшаалда калды далай кыз,
Кап эгинге сатылып.

Караанын көрсөк балдардын
Кайгырып ыйлап жашыдык.
Жакшылык кабар угулса,
Кетебиз деп айрылып.

Жан тынар заман бар болсо,
Ала-Тоого кетсек деп
Адам калбай кайрылып.
Акылдан кетип алсырап,
Адашып элден кангырап,
Ала-Тоо кантип жатат деп,
Ар кимден сурап шалдырап.

Кентарабай келди деп,
Кеп салып кабар берди деп,

Жаңы өкүмөт чыгыптыр,
Жакшы сурайт элди деп
Керенский дегендин,
Кемисери шайланды.

Көлдөгү элдин баарысы
Көөнү тынып жайланды.
«Баргыла кайра көлгө деп,
Байкуштар ачка өлбө деп,
Барып келдик тынч экен,
Бул дагы жакшы төлгө» – деп
Катташкандар кеп салат,
Кабарды элден кеп салат.

Керенский дегенде
Келүүгө мойну жар бербей,
Кээ бир киши тамшанат.
«Ал Керенский кайдагы,
Кедейге кылса пайданы,
Кемисер болгон кишини,
Кимдерден тандап шайлады.

Байлардын кандай мүнөзү,
Бербеген анын уези,
Бая урушта кыргын кылгандын,
Барбы жокпу күнөөсү.
Жалган айтпай чындан айт
Жашырып калбай сырдан айт.

Ушу күндө эл бийлеп,
Улук болгон тындан айт».
«Макул сөзүң жакшы дейт,
Шарият сурак ачты дейт.
Нарында Казы калпаңыз,
Азыр элге башчы дейт.

Тайыр кары молдо дейт,
Шариат китеп колдо дейт.
Чек арада тургандар,

Кабарын угуп алардын,
Ченемсиз күч бар көлдө дейт».

Бул кабарга кылчандап
Жалпы көчпөй ыкчамдап.
Байкап турду далай эл,
Бай-манап билсе барбай деп,
Батына албай сыр сактап.

Аңгыча болбой угулду,
Калп тебе деп мунумду.
Балшабек деген атактар,
Бардык элге угулду.

Кабарлашып дүрүлдөп,
Кай-кайсы жерден чогулуп,
Камынып бачым бурулуп,
Айтып келген кишиден,
Ар кимиси сыр сурайт.

«Теги кандай болот түбү деп»,
Кең Ысык-Көл, Нарынга
Кетебиз деп умтулуп,
Ал жерге карызы бар киши,
Амалын таппай тутулуп,
«Аркандан качып барам» – деп
Акылы түрдүү бузулуп.

Ажырап кантип калам деп,
Айласы кетип кысылып.
«Ала кетсең боло» – деп,
Ар ким барат жутунуп.

«Баргыла калбай туугандар,
Балшабек өкмөт курулду.
Эл ичинен жоебуз,
Эски манап зулумду.

Жарды-жалчы жыйналып,
Жардамды алды сыйланып.

Баш кошкон кедей бирикти,
Баштакыдан чыйралып.

Башчы болор кишини,
Бардык эл көрдү ыйгарып.
Бай-манап жүрөт баталбай,
Баркы кетип кыйналып.

Болуштар жүрөт боло албай,
Болушар киши таба албай.
Балшабек деген ураандан
Баштакыдай чабалбай.

Кедейдин баары топтолду,
Кеңешип жазат токтолду,
Кекетип сүйлөп манаптан,
Көп айткан адам жок болду.

Бадыша тактан кулаптыр,
Байлары кошо сулаптыр.
Балшабек деген көп элди
Башкарып закон чыгарып,
Кедейдин башын кураптыр».

Деп кабарды укканда,
Качкындын баары күлүндөп,
Калбастан жалпы кетүүгө
Качкындын баары камданып,
Кабарлашып жамданып,
Качыр менен эшектен
Кабалтенин тандадык.

Көп салышып бакылдап,
Кетелик деп макулдап.
Балшабек болуп биз дагы,
Баралык деп жакындап.
Чыйрактар сөздү салышып,
Чын кабарга канышып.

Ат жетер жерге чапкылап,
Айылын жыйнап алышып,
Сүйүнчүлөп тердешип,
Сүйгөнүң бери кел дешип.

Кедейге тендик тийиптир
Кетелик деп тендешип.
Зарыбызды уккан го,
Залимдин торун тыткан го,
Балшабек деген көп элден
Баатырлар өсүп чыккан го.

Кедейдин шору кеткен го,
Кезектүү заман жеткен го.
Кеңешип улук шайласа,
Кеменгер кеңеш чечкен го.
Деп баарысы чубуруп,
Анык кабар угушуп.
Ажыраш аяк кылышып,
Андакы турган байынан
Аман-эсен кутулуп.

Айланайын балшебек,
Сенден жардам келиптир
Ат-Башы менен Нарындан,
Атайлап жыйнап бериптир.
Унаалуу элдин баарысы
Убап-чубап жөнөдү.
Уламалап сөз угуп,
Уюшуп жатат бөлүгү.

Шайдоот салтан кишилер
Шамдагайлап бастырды.
Шаарда калган кишилер,
Салам кат жазып тапшырды.
Таштабай бизди алсын деп
Баякы тууганына айттырды.

Ошол кездин ичинде
Он сегизинчи жыл эле.
Какшаал, Турпан ичинде
Качкан элге баш болуп
Касымбек, Кемел тың эле.

Жазгы көктөм маал эле,
Жалганы жок даана эле.
Жардам келди деп уктук
Көчөр болсоң ат, эшек,
Берет дешти саа деле.

Эшек берсе, ат берсе
Эл катары бат берсе
Алалык деп жүгүрдүк,
Атайын жардам мал келсе.

Эки жүз эшек, үч жүз ат
Элден жардам келиптир.
Беш жүз бут буудай, жүз жамбы
Берген жардам келиптир.
Алсыз начар качкынга
Берген жардам келиптир.

Кара сакал Бокону,
Ополномоч кылыптыр,
Качкынды бери келсин деп
Кагазды мыктап чийиптир.
Кабарын жазып Ильичтин
Калк тапшырып ийиптир.

Кагаздын сөзү сүйүнүчтүү,
Калың элди үйүлттү.
Кайсы бир шылуун кишинин
Кабасын түйүп күйүнттү.

Балшебек элин кураган,
Баатыр Ленин кемеңгер

Башынан берки жолдошу,
Эр Сталин көзүм шер.

Владимир Ленин,
Орнотту максат тилегин.
Он жашынан камынып,
От жалын жүреги,
Бадышаны кулатып,
Байларга салган билегин.

Сталин бирге жолдошу,
Ырыстуу Маскөө ордосу.
Эзилген элдин багына
Эгиздеп чыккан жолборсу.
Кеңештер өкмөт курду дейт,
Кемунус орноп турду дейт.

Кедей жалчы баш кошуп,
Кеңешке колун сунду дейт.
Бадышачыл залымдер
Басалбай көзүн жумду дейт.

Кагазды окуп талашып,
Кайта-кайта карашып,
Калкынан келген жардамды,
Качкындар алып талашып.

Аткан таңдын жарыгын,
Анык билди элибиз.
Аны угуп шерлердин,
Алга кирди элибиз.

Таң агарып күн чыгып,
Таалайга бүткөн нур чыгып,
Эзүүдө жүргөн элине,
Эркиндик деген үн чыгып.

Лениндин кабарын,
Укканда элим сагынды,

Күндөп-түндөп чубуруп,
Күрдөөлү менен камынды.

Кайсы экенден билелбай,
Карап жүрсөк тумчугуп,
Кабарын угуп Ильичтин,
Калбастан жалпы умтулуп,
Анда жүргөн болуштар,
Байкап чынын бил дешет,
Балшебек данкын укканда
Батына албай сүрдөшөт.

Кебин укпай манаптын,
Кедейлер кайра тилдешет.
Кекселенип сүйлөбөй,
Кетелик жерге жүр дешет.

Кедейден өкмөт болду деп,
Угулду жердин жүзүнө.
Жөө жалаң мен дебестен,
Жөнөлдү көлгө түшүүгө.

Куруят болуп калганга,
Кубанчы батпай ичине.
Жаш балдар тургай кемпир-чал,
Жаңыдан кирди күчүнө.

Оорулар айыгып соо болуп,
Ашуусу Ала-Тоо болуп.
Кубангандан бардык эл,
Курсактын дарты оңолуп.

Жакшылыктуу кабарга,
Жанын үрөп камынды.
Туманда жүргөн качкынга,
Туюктан ашуу табылды.

Кашкар менен Келгинден
Качканда кетип тентиген,

Кабылган ашуу белди ашып,
Андагы элдин баарысы,
Ала-Тоо көздөй серпилген.

Турпандан чыктык чубуруп,
Туйгундан кабар угулуп,
Тууганыбыз советти,
Бир көрсөк деп жулунуп.

Кашкардан чыктык чубуруп,
Калктан тынчтык угулуп,
Каарман совет элине
Жетелик деп сугулуп.

Кулжадан көчтү жабылып,
Курдандары айыгып.
Курулган жаны заманды
Бир көрсөк деп сагынып.

Жеркенден чыктык желигип,
Жеткирбейт жөөлөр ээлигип.
Жетимиш жашта кемпир-чал,
Жетелешип демигип.

Ак-Суудан чыктык кылкылдап,
Адамдын башы былкылдап.
Ат үстүндө кемпир-чал,
Тим эле аван салат шылкылдап.

Иленин кайда көрсөк дейт,
Имерилип жүрсөк дейт.
Ийгиликтүү заманын
Бир көрсөк да өлсөк дейт.

Сталин кайда көрсөк дейт,
Ылдамдап катуу жүрсөк дейт,
Ырыстуу жыргал заманды
Бир көрсөк да өлсөк дейт.

Кашкардан качыр алышкан,
Каткырып жөөлөр жарышкан.
Кайрылып көчкөндө ошентип,
Карылар абан салышкан.

Кагылайын балшебек,
Камкорубуз Иленин
Деги кайда экен даанышман.
Күчерден эшек алышкан,
Анын күлүгүн минип жарышкан.

Күйүтү чыгып бат эле,
Күлүндөшүп калышкан.
Алдымдагы эшегим,
Артык го деп чалыштан.

Атын угуп семирдик,
Ленин менен Сталин,
Эки көзүм даанышман.
Деп айтышып күлүшүп,
Дегдеген жүрөк сүйүнүп,
Топтошуп басып жаш балдар,
Тоорактан алыс түйүлүп.

Качырга мыктап жем берип,
Карылар келет демденип.
Катарлап басып кыз-келин,
Каткырышат белсенип.

Эшекке мыктап жем берип,
Эзүүдө жүргөн сенделип.
Эр Ленин, Сталин,
Эркинине демденип.

Эки киши көтөрүп,
Аттар ашты Беделди.
Элдин жүгүн көтөрүп,
Жаштар ашты Беделди.

Ун-талканды көтөрүп,
Төөлөр ашты Беделди.
Уулу-кызын көтөрүп,
Жөөлөр ашты Беделди.

Унаасы жок кишилер,
Уюшуп жүгүн көтөрүп.
Улгайып калган карылар,
Удаа келет жөтөлүп.

Куржунун асып мойнуна,
Таягын алып колуна.
Жаш балдарын колтуктап,
Талканын таңып жонуна,
Атасы менен энесин,
Ала жүрүп соңуна
Азаматтар келатат
Аралашып тобуна.

Ала-Тоо көздөй кечкен эл,
Аркасын карап токтобой,
Жүгү жок баскан кишилер,
Басканы шайбыр жоргодой.

Түнөгөн жери жылдыздап,
Түгел талаа от болуп,
Ой-тоо дебей жол бою,
Утур-утур топтолуп.

Эс алып эрте чубашып,
Элден кабар сурашып,
Курулду совет дегенде,
Кубанып жөөлөр чурашып.

Кара топо шор менен,
Карга учпас узак жол менен,
Чөп чыкпаган жон менен,
Чөөлүккөн алыс жол менен.

Кулан жүрбөс кум менен,
Жейрен жүрбөс сай менен
Бекиртик кайчы Беделден,
Ашкандар кетти токтобой.

Какыраган сай менен
Унаалар келет оттобой.
Боз кереге, Алтын камыш,
Жолун басып талыкпай,
Үрүмчү, Күчөр, Жеркенден,
Көчкөн эл келет жалыкпай.

Кырк ашуунун белинен,
Кытайдын чыгып чегинен,
Кылчайып артын карашат,
Кытайда калган элинин
Оюна түшүп балдары,
Озондоп үндү салышат.

«Сатылып кеттиң балам» – деп,
Зарланып ыйлап алышат.
«Айланайын балам дейт,
Айланды кантип табам дейт.
Аман жүрсөң кулунум,
Артыңдан издеп барам дейт.

Кара жандын айынан,
Калгансың балам анда дейт.
Калк тынчып совет орноптур,
Калбассың түбү чаңда деп,
Кедейдин багы ачылып,
Келатабыз жерге дейт.

Каммуниз өкмөт болуптур,
Келерсиң сен да элге дейт.
Кул болдуң балам сатылып,
Куураттың дартка батырып.

Куруят чыгып жатат дейт,
Кул-күндүн башы ачылып,
Кан соргуч залим бетбактан
Качканбыз кыргыз ыркырап,
Кайрылып кайра көчкөндө,
Калдыңар ыйлап чыркырап.

Ажырап узай берерде,
Ала кет деп буркурап.
Алган байың көрсөтпөй,
Ала качты тумчулап.
Ары кет качкын турба деп,
Алышкан иттей ыркырап.

Аран да калдык өлө албай,
Алтымыш тамыр зыркырап.
Жөнөдүк ыйлап чуркурап,
Чыдай албай буркурап.

Сөгүп кууду байларын,
Сөөгүмдөн жалын шыркырап,
Кагылайын кулунум,
Балшабек атын угарсын,
Баралана жеткенде,
Байыңдан бошоп чыгарсын.

Байлардан өчүн аларсын,
Баатырлык жолун табарсын.
Кул-күң болуп эзилбей,
Кубанычка канарсын.

Өмүрлүү болгун балдарым,
Өзөктөн кетпейт арманым.
Өлбөй жүрсөн кулунум,
Өз жолундан танбагын.
Экөөбүздөй карыпка
Өкүмат берет жардамын».

Деп ыйлашып кылчайып,
Кайгысын айтып муңканып,

Үшкүрүп коюп жөнөшөт,
«Деги калсак болду – деп тынч алып».

Унаасы барлар алдыда,
Ашууну бузат тандалып,
Жөө-жаландар өксүбөй,
Артынан чубап сандалып.

Насыялуу болгондор,
Кытайда калды кармалып.
Салам дуба кат жазган,
Мындагы тууганына зарланып.

Сатылып кеткен кыз-келин,
Алыста калган саргарып.
«Өлсөкчү дешкен бу көрө»
Өрттөнүп жаман арданып.

Кулжанын эли куу экен,
Курусун жаман шум экен.
Курсактан чыккан баласы,
Кулдукта калган муң экен.

Акыяз менен Көк-Сууда,
Калгандар болду сатылып,
Кыйласынын атасы,
Кыргында өлгөн атылып.

Текес менен Жылдызга
Тентип бардык Кундузга.
Албан менен кытайдын,
Азабы өтү кыргызга.

Үч Жыргалаң күнөстөн,
Үркөн эл кайра келишкен.
Көрүнөө зордук кылганда
Көп киши кызын беришкен.

Калжаттан келди кайрылып,
Калмакты мактап жай кылып.
Кан аралаш жаш аккан,
Кыз балдардан айрылып.

Тартып алды кыздарды,
Таранчы казак-калмактар,
Баарын талап баш алган,
Башкача өткөн азаптар.

«Илгери кыргыз чапканда,
Калмактан алган кедик гой,
Кезеги келип калган соң,
Малынды талап жедик гой.

Кыздарын алган калмактын
Кыргыздар биздин жездебиз,
Жээндер келип калган соң,
Жебегенде нетебиз.
Кызыбыз үчүн кыз алдык,
Кыргызга качан биз бардык.
Кезеги келди силерден
Кегибиз бүтүп өч алдык.

Атыбыз үчүн ат алдык,
Айлыңа качан биз бардык.
Азган-тозгон кыргыздан
Акыбызды бүт алдык».
Деп айтышып калмактар,
Шылдың кылып күлүшкөн.

Шыйпанарга ат койбой,
Шыпкай алып жүрүшкөн.
Же айтышарга алың жок,
Алыстап кетер карууң жок.
Айтканына көнөсүң,
Арманың ичте, жалын чок.

Ошондой алыстан көчкөн кыргыз эл,
Арманын айтып узарткан,
Ат ойнокто жүргөндөр,
Ашып көлдү Музарттан.

Иле менен Нарынкол,
Жерибиздин чеги деп,
Ильичтин атын уккан соң,
Иргелбей көчүп берилип.

Ала айгыр Сайкал ашкан эл,
Сары жазыны баскан эл,
Өз жерине келишип,
Өргү болуп жаткан эл.
Арып ачып жол басып,
Азапты кыйла тарткан эл.

Арманын айтып мунканат,
Аякка бала саткан эл.
Жай сурашып таанышып,
Жабырын айтып наалышып,
Унаасы жок келгендер,
Узак жол басып чаалышып.

Ачкаларга тоюнтуп,
Дан беришкен дагы бар.
Алсыздарга мингизип,
Мал беришкен дагы бар.

Жылаңачка селбишип,
Тон беришкен дагы бар.
Ыйлап ийип көрүшүп,
Кол беришкен дагы бар.

Адашып кеткен тууганын,
Таап алган дагы бар.
Ата-энесиз баланы
Багып алган дагы бар.

Кытайда калган кыздардан,
Качып келген дагы бар.

Кыргыздын калган балдарын
Таанып келген дагы бар.
«Кайда барып келдин?» – деп
Табышкандар дагы бар.
«Калтырбай ала кеткин» – деп
Каруусу жок оорулар,
Жабышкандар дагы бар.

Капкайдан келип кошулган,
Калк жыйналган чагы бар.
Кайрылып жерин көргөн эл,
Камкорчу Ильич багы бар.

Туш-туштан ашуу ашканбыз,
Турбастан жолду басканбыз.
Туулуп-өскөн жерлерге
Жетелик деп шашканбыз.

Күрпү тоо менен Көкарттан,
Күн батыш жагы Торгарттан,
Упа талкан айыктык,
Утуру катмар белди ашкан.

Нары чети көчүптүр,
Үрүмчү менен Манастан,
Үркөндө кеткен чачылып,
Үйүрүнөн адашкан.

Тянь-Шань тоосун аралап,
Тыныкпай көчүп сабалап,
Балшебек элин көрүүгө
Бардык эл кылып далалат.

Аягы Арпа, кең Аксай,
Ортосу Буркан тарагай,
Жогор жагы Каркыра,

Сары жазы Кейкапка,
Качкан эл конду аралай.

Жайлоосун көрүп үшкүрүп,
Жабыла жүгүн түшүрүп.
Өз жерин көздөй бет алып,
Өрүш тартып күтүнүп.
Алыстан келген чоюлуп,
Унаасы үркүп тоюнуп.

Жерине жетип тынууга,
Желигип дегдеп бой уруп.
Жайлоонун чөбү жайкалып,
Жапырылып шибери.

Күр болгон экен канчалык,
Агын суу кирип ташыган,
Ак мөңгү эрип башынан.
Жердеген жерин көргөндө,
Далай адам жашыган.

Ошондо качкын жыргашып,
Оолугуп жаштар ырдашып,
Үркүндө өлгөн туугандын,
Мүрзөсүн көрүп ыйлашып.

Ала-Тоо жерин сагынган,
Алыска кетип зарылган.
Атабыз Ильич чакырып,
Арманы ичтен арылган.

Ошондо ырдап сайраган
Элдин сөзү ушундай:
«Ала-Тоо сенден кеттик дейт,
Некелей залим тушунда
Ала-Тоо сенин адырын,
Адамга өттү кадырын.

Акыры конуш болдуң сен,
Ардактуу кеңеш табыны.
Кашкайган тунук булагың,
Кара шибер тулаңың.
Качканбыз сенден адашып,
Какшаалдын көрүп кууралын.

Аркайган аска бийигиң,
Адыры толгон кийигиң.
Бугу, марал топтошкон,
Буткулда бадал чилигиң.
Түлкүсү түздө жойлогон,
Төрүндө аюу ойногон,
Адилетсиз Никелей,
Аранда бизди койбогон.

Көгүчкөн учуп жете алгыс,
Көк сууга кирип кеттик биз.
Көсөмдүн аты угулуп,
Көйкаптан көчүп келдик биз.

Кыргыек учуп жата алгыс,
Кытайга көчүп келдик биз.
Куруят заман болду деп,
Кайрылып аман жеттик биз.

Аркадан солдат кууганда,
Качканбыз сенден Ала-Тоо.
Аеосуз канкор кырганда,
Шашканбыз сенден Ала-Тоо.

Кылычтан өлгөн кишини,
Койгонбуз сага Ала-Тоо.
Кызыктуу мейкин түзүнө,
Конгонбуз сенин Ала-Тоо.

Тентип жүрүп сагынып,
Ыйлаганбыз Ала-Тоо.

Өзөнүн сайын өлүктү,
Жыйнаганбыз Ала-Тоо.

Кечээ өзүндөн үркүп кеткенде,
Көчүбүз өткөн жайнаган.
Жылкы коюн тоорултуп,
Жылдырып кыргыз айдаган.

Кызыл канга боелуп,
Кыйкырып кыргыз көчү өткөн.
Кыдырып тентип жүргөндө
Кыйналып сенден көзү өткөн.

Ирмелип жашы тыйылбай,
Илгери сенден көчү өткөн.
Ленин менен Сталин,
Ала-Тоо сени көрсөткөн.

Калктын жаны тынды дейт,
Кан тырмак иттер жоголуп,
Кыштарбыз сенин жайлоону,
Кыйылган турмуш оңолуп.

Сагынып араң жеткенде,
Кан тырмак иттер жоголуп.
Жайлооңо жайкап конолук,
Санаабыз тынып келатат,
Зарлаткан душман жоголуп.

Баш коштуруп кедейди,
Балшебек өкмөт чыкты дейт,
Баатыр Ленин баш болуп,
Бадышаны жыкты дейт.

Эзилген биздей алсыздар,
Эрк жолуна көчтү дейт,
Эзүүчү залым куулардын,
Эңсесин Ильич кести дейт.

Кул көктүн башын ашты дейт,
Куруят нурун чачты дейт.
Куу тырмак канкор дөбөттөр,
Кубаланып качты дейт.

Жакшылык кабар угулуп,
Жайлооно келдик чубуруп.
Жайкалып өскөн чөбүндү,
Чыгардык ичтен мунубуз.

Эски заман кезинде,
Курусун көргөн күнүбүз.
Эзилип ыйлап жүргөндө
Угулган экен үнүбүз.

Мына, жайлооно жеттик жай алып,
Жаркындуу нурга таянып.
Көк шиберге оонадык,
Кабырга карыш май алып».
Деп ырдашып балдары,
Делөөрүп угуп чалдары.

Өз жерин көрүп өпкүлөп,
Ыйлабай киши калбады.
«Көмүлсөк сенин дөбөнө,
Көңүлдүн калбас арманы.
Баарыбызга нур чачкан,
Балшабектин жардамы» –
Уруулуу кыргыз калың эл,
Ушундай ырдан ырдады.

Унаасын өргүп тоюнтуп,
Узакка тынчып турбады.
Этегин кайра түрүнүп,
Эңсешип жөөлөр жүгүрүп.
Эшегин айдап «хы», «хылап»,
Эбегейсиз сүйүнүп.

Ак куржунун салынып,
Ашууга көчү жабылып,

Ашып кетсек бүгүн деп
А кудайлап жалынып.
Конок нанын кемирип,
Кош убактап элирип.

«Конгон жерде унаабыз,
Калыптыр деп семирип».
Арттакысын чакырып,
А кудайлап бакырып,
Ашуунун чыгып белине
Айланайын Ысык-Көл,
Азыраак ыйлап жашыдык.

Ашуунун чыксак белине,
Ысык-Көл жатат мелтиздеп,
Ыйлабай кантип чыдасын,
Ырыстуу конуш сенсиң деп.
Анда да ырдайт туралбай,
Айыккан жүрөк чыдабай.

Аранда жүргөн эмеспи,
Арзыган муну чыгалбай.
А десе чыгат оозунан,
Ар кимдин сөзү жамалып,
Алыскы жерде жүргөндө,
Арманы ичте камалып.

Аттай туйлап жүрөгү,
Айттырат тура жамакты.
Аял-эркек дебестен,
А десе баштайт сабакты.

Ысык-Көлдү көргөндө
Ашуудан карап жарданып,
Кыранда туруп тамылжып,
Кыз-келин ырдап жалбарып.

«Күнгөй-тескей төрүн» – деп,
«Күлүмсүрөп күлүндөп,

Күкүгүң таншып чакырган,
Гүлдөгөн сонун жериң» – деп.

«Жээгинде жекең шабырын,
Жылтыркан, шыбак, мамырың.
Бай кыласың адамды,
Бат көтөрүп жабырын.

Көлүндө кундуз, балыгың,
Көмүктө алтын салыгың.
Өрүшү болуп жатасың,
Өлкөсү Совет малынын.

Ат-Башы, Нарын сенин деп,
Алтын, күмүш кениң деп,
Жыл айланбай бай болгон,
Жердеген сенин элиң деп,
Ээ кылган сага ыракмат,
Эр Иленин демин деп.

Эзелден берки арманың,
Эсимден чыкты эми деп.
Кара Кочкор, Жумгал деп,
Казанат конуш Чүй бар деп,
Калың солто, көп саяк,
Качпай калган көп тууган.

Кетментөбө, Таластан,
Кушчу, саруу аякта,
Кулжыгач, Тезек, түнкатар
Аман бекен Кабакта.

Анжиянда кыргыздар,
Жедигер, кыпчак, мундуздар,
Кара багыш, тейиттен,
Кантти экен өткөн жумуштар.

Баш кошуп аман көрүшсөк,
Ак калпактуу кыргызга.

Баатыр Ленин башкарып,
Бак берди жыргал турмушка.

Сарбагыш, бугу, бүт качты,
Кечээ балакеттүү урушта.
Орус, кыргыз айрым жок,
Оңолду дейт угушта.

Ала-Тоо сенин өзөнүн,
Адамга жайлоо турушка.
Ленин менен Ыстаке
Алып келди ырыска».
Деп ырдашып качкан эл,
Жер-жерине келишти.

Бозорунку көрүнгөн,
Бузулган тамды көрүштү.
Качкан элдин баарына,
Камдаптыр Совет жемишти.

Бунктка жыйнап толгон мал,
Бүлөгө карай беришти.
Падышаны кулатып,
Балшабек алган жеңишти.

Ала-Тоого дыйкандар,
Ар түрлүү эгин эгишти.
Таалайыбыз ачылып,
Талааны совет кеңитти.
Жер-жерине жай алып,
Желбиреп кызыл туу алып,
Жеңиштин гүлүн теришти.

ҮЧ ДООР

*(Орус падышачылыгына карай электеги
кыргыз турмушунун ыры)*

Абалкы кыргыз адаты,
Айтып жүргөн санаты.
Калмак менен бирге өскөн,
Кара кыргыз жамааты.

Казак менен кагышып,
Калмак менен салышып,
Жылда, күндө тынчыбай,
Жылкы тийип алышып,
Найзага колу карышып,
Чабуул коюп жарышып.

Көпчүлүгү күч менен,
Азчылыгы чабышып,
Талап-булап алышып.
Илим-билим жогунан,
Ит, бөрүдөй кабышып.

Көпчүлүгү зор болуп,
Азчылыгы кор болуп,
Кедейинин маңдайы,
Кере карыш шор болуп.

Жазында эгин айдабай,
Жайында тынчып жайлабай,
Маданият жогунда,
Баштагы элдин айбаны ай.

Чабуул чапкан коогасын,
Жайлап, кыштап тоо башын,
Анда кыргыз билбеген,
Алгы-берги соодасын.

Баатыр дешип кыйынды,
Баасын билбей тыйынды.

Пайдасы үчүн оторчу,
Калаа салып жыйылды.

Калаа калкы катыкты,
Кыргыз тузун татытты.
Сарт үйрөттү кыргызга,
Соода менен сатыкты.

Падышадай болгон деп,
Балбай менен Ормон деп,
Хан болуптур кыргызга,
Картыктай кан соргон деп,
Сарбагыш менен бугусу,
Саяк, солто уруусу.

Моңолдор, черик азчылык,
Букара экен мунусу.
Сарбагыш, бугу жааты,
Залымдардын сааты.
Кадимки ушул жааттык,
Калыптыр андан кааты.

Орустан мурун кандайдан,
Ормон менен Балбайдан.
Урукчулук күрөшү,
Калган экен андайдан.

Көбү азын жем кылып,
Манап менен баатырдын,
Кылган ишин эм кылып,
Манап менен баатыры,
Калкына туздай татыды.

Букаранын баарына,
Тендик бербей акыры.
Эр өлтүрүп, кан төгүп,
Каршылык кылган шарт өлүп.
Байтал үчүн башын жеп,
Баатырлардын арты өлүп.

Манап, баатыр залымдер
Киши берген калыңга,
Байтал үчүн баатырлар,
Күйүп өлгөн жалыңга.
Бугу менен сарбагыш,
Мурунтан берки ар-намыс,
Урукчулук күрөшү,
Ошолордон калган иш.

Мурунтан бери пул доолап,
Эр өлтүрүп кун доолап.
Өткөн экен ошолор,
Найза кармап жоо жоолап.
Жоокерчилик убагы,
Кырк жылга чейин жубагы.

Эмки болгон жааттык,
Илгеркинин ылаңы.
Байыркы ушундай калк экен,
Чыбык кыйган ант экен.

Дин үйрөткөн кыргызга,
Өзүбек менен сарт экен.
Ошолордун кылыгы,
Убадасы чыбыгы.

Чөптүн бүрүн мал жеген,
Аккан шар суу тунугу.
Бүркүтүнүн балдагы,
Бөрү кууп алганы.

Сары сайма шым кийген,
Тоо текенин жаргагы,
Кылып өткөн кааданы.
Саймалаган саадагы,
Маданият жогунда,
Баштагы элдин нааданы.

Келиндери жүгүнүп,
Башын ийип бүгүлүп,

Жүгүнбөгөн келинден,
Келген жери түнүлүп.

Май чүпүрөк шам жагып,
Мазар көрсө таң калып.
Бакшы менен молдого,
Байкуш кыргыз алданып.

Кылганынан залымын,
Кыздан жеген калыңын.
Айтып турган ушундай,
Абалкынын тарыхын.

Жыл маалыны толду деп,
Норустама болду деп,
Мылтык атып асманга,
Кылган ишин оңбу деп,
Калк чогулуп канчасы,
Аластаган арчасы.

Адат болуп таштабай,
Келе жатат мынчасы.
Ар бир түрдүү бурулуш,
Өзгөрүш менен кубулуш,
Калктын көзү ачылса,
Кала берет бул жумуш.

II-ДООР

*Орус падышалыгына карагандан кийинки
кыргыз турмушунун ыры*

Чыныбай менен Шабдан деп,
Чыныгы жакшы абдан деп,
Урукчулук күрөшү,
Ошолордон калган кеп.

Падышачыл орусу,
Багындырган болуучу.

Ажыдаар сыяктуу,
Ай ааламды соруучу.
Бай, старчын, болушу,
Бечарага чоң ушу.

Кара таман кедейдин,
Кактап канын соруучу.
Черезнай, тобучу,
Чыр-чатагы болуучу.
Добогерге жоопкер,
Тогуз берип кобучу.

Падышачыл орустан,
Бай, манап, болуштан,
Арызга келген кишиден,
Алып алган тогуздан.
Падышанын касабы,
Баары журтка азабы.

Калп жеринен теңдик деп,
Элге ичирген касамы.
Калк чогултуп дубан деп,
Карабаган убал деп,
Касам ич деп колуна,
Карматуучу куран деп,
Манап, бай, бий сот деген,
Кедейге теңдик жок деген.

Иш башында олтурган,
Биймам менен поп деген.
Бий олтуруп болсо топ,
Бай, манапка балаа жок,
Букараны ыйлаткан.

Балийса³ менен кызыл чок.
Ачылган журттун арасы,
Бийлердин жеген парасы.
Ак, караны ылгабай,
Жапкан кара жалааны.

Барымталап мал алып,
Касам ичип жан алып,
Калктын баары бузулган,
Журт боло албай агарып.

Көк таштай көңүл тийгени,
Ыстарчын, болуш, бийлери.
Ат тарттырып, чапанды,
Айыпка алып кийгени.

Ат менен чапан айыпка,
Теңдик бербей зайыпка.
Өлсө дагы көз салбай,
Чолок, мунжу, майыпка.

Нар өлтүргөн пулдууга,
Эр өлтүргөн кундууга,
Арзын айтып ыйласа,
Көз салбаган мундууга.

Бай, ыстарчын залымы,
Журттан алган алымы.
Бай, манапка кул болгон,
Бакыр кедей карыбы.

Байларга бүтүм тогуз ой,
Күндө майрам, күндө той.
Бай, манаптын кылганы,
Барымталап карма, сой.

Калың малы жүздөн кой,
Катын албай кедей бой.
Кыз качканда кырк жылкы,
Кнегеде бүтүм ой.

Эки-экиден топ алып,
Манаптар катын көп алып.
Кедейдин жалгыз катынын,
Башын ачкан жеп алып,

Кедейдин малын чачтырып,
Катындын башын ачтырып,
Бирлиги жок кедейди,
Бир-бирине кас кылып.

Эки тарап башташып,
Бирин бири ташташып.
Жоо болушуп өзүнчө,
Жок жеринен касташып.

Таш салышып кармашып,
Куран кармап жандашып,
Бай, манаптар бир бирин,
Бара берип алдашып.

Ыстарчын, элүү баш деп,
Салыштырган ташы деп.
Сайып алган жааты,
Ошол элдин башы деп.

Жаатташып бешишип,
Букараны эзишип,
Томаяктын мойнуна,
Тогуздан мал кесишип.

Элүү башы элүүсү,
Эки тарап черүүсү.
Бөрү тийген короодой,
Букараны бөлүшү.

Бечараны зарлантып,
Бий, болушка алдантып.
Чыгым салып кедейге,
Бай, манапка жалдантып.

Жардынын жалгыз атын жеп,
Таманынын акын жеп,
Кара таман кедейдин,
Казанынын батын жеп.

Бий, ыстарчын элин жеп,
Кыбыраган жерин жеп,
Малай менен жардынын,
Мандайынын терин жеп.

Оюнский кемендер,
Очокобай дегендер,
Анда жакшы болуучу,
Адам акын жегендер.

Шабдан менен Чыныбай,
Кыргызды эзип кылыгы ай.
Жазда беш кой, күз он сом,
Элден алган чыгымы ай.

Алык-алман эл берип,
Бей-бечара сенделип.
Чыныбай менен Шабданга,
Падышалык чен берип,
Чыныбай, Шабдан чен алып,
Багындырып эл алып.

Хан болдук деп кыргыздын,
Канын соруп жеп алып.
Байы менен манабы,
Кедейге тийген залалы.

Тогуз мал деп жабуучу,
Томаякка жалааны.
Жалпы кыргыз жапайы,
Жабырлык көргөн далайы.

Жаш агызып ыйлачу,
Жарды-жалчы малайы.
Капкан салган аңчысы,
Эгин эккен малчысы.

Жабырлыкты көрчү эле,
Жарды менен жалчысы.

Элүү башы, ыстарчы,
Эл багынып кысталчу.

Чыгым тартып букара,
Чындап сөөгү сыздачу.
Бечаранын билбеси,
Безилдеген тилмечи.
Кедейди манап, кулактар,
Моюнуна мин дечү.

Манап, байдын илдети,
Акы жеген милдети.
Нике менен так деп,
Байгамбардын сүннөтү.
Быймам менен молдосу,
Ошолордун жолдошу.

Малы жокко катын жок,
Кедейлерди кордочу.
Букарага болбочу,
Кудуктай куйса толбочу.

Өлүктөн токуп ат алган,
Быймандардын олжосу.
Илгеркинин тарабы,
Байы менен манабы.
Падышанын колунда,
Ошолордун танабы.

Жандыраалы, үйөзү,
Жалпы журттун мүнөзү.
Төрөлөр менен генерал,
Ошолордун бүлөсү.

Романдын тукуму,
Төрө деген ушуну.
Орусая журтуна,
Болуп өткөн учуру.

Падышанын тукуму,
Байкап турсаң ушуну.
Пайдаланып кедейден,
Чагып жеген чучугу.

Төрө деген ак сөөгү,
Кыргыздан алган ат төөнү.
Кедейлерин багынткан,
Кийип менен Маскөөнү.

Падыша чоң тоо болгон,
Башына сыймык коборгон,
Калыстыгы кеткенде,
Акырында жоголгон.

Падыша тоосу нураган,
Баары журтту сураган.
Акырында падыша,
Антарылып сулаган.

Адамзаттын акысы,
Алкымына тыгылган.
Акырында падыша,
Баш көтөрбөй жыгылган.

Ошолордон кутулган,
Орус менен мусулман.
Бай, манап, төрө сөөгү,
Башы кетип бузулган.

Ак падыша башкарган,
Акылынан шашкандан.
Манап, төрө жоголду,
Башынан сыймык качкандан.

Падышасы жыгылып,
Башынан кетти сыймыгы.
Тап күрөшү күч алды,
Кедейлердин кыймылы.

III-DOOP

(Өзгөрүш доору)

Беделдин белин сыдырып,
Турпан менен кыдырып.
Ачарчылык болгондо,
Өлүп калды кырылып.

Он алтынчы жыл болуп,
Кыргызга кыйын сыр болуп.
Падышасы жыгылып,
Басылбаган чыр болуп.

Чарбаларын бүлдүрүп,
Шылдың кылып күлдүрүп.
Качкан элдин артынан,
Аскер кууп сүрдүрүп,
Төөгө жүктөп чөп алып,
Ылоо, союш көп алып,
Качкан элдин мал-мүлкүн,
Талап-булап жеп алып.

Ат жабуу деп кап алып,
Ылоо, союш мал алып,
Каяша айткан далайы,
Набактыга камалып,
Калктын баары таланып.

Атан төөнү дагы алып,
Падышанын төбөсү,
Барган сайын карарып.
Арпа чөбүн жүктөтүп,
Ала кийиз бүктөтүп.

Актардын залим аскери,
Мылтык атып дүп детип.
Аскер тосуп болжотуп,
Атан төөлөр комдотуп.

Аскеринин жолуна,
Үй тиктирип оңдотуп,
Чарбадарды шордотуп,
Малын талап кордотуп.

Замбирек менен пилимот,
Казарманга орнотуп.
Калган элди таап алып,
Малы, мүлкүн чаап алып,
Кыргызды камап кырганда,
Кызыл суудай кан агып.

Жалган ишти чын кылып,
Кыргыздарды кырдырып,
Кыямат күн болгуча,
Унутпачы сыр кылып.

Он жетинчи жылында,
Ошондо болду өзгөрүш,
Өлгөнүнөн калганы,
Жакшылыкты көз көрүш.

Ошолордун коогасын,
Ок атышып жоолашын,
Тумандатып көргөзбөй,
Уруяттын шооласын.

Каракчылар камынып,
Кедейдин тонун жамынып.
Баягыдай манапка,
Байкуш кедей жамынып.

Керенскийге барылып,
Кедейдин баары зарылып,
Кошо кирген төрөлөр,
Кой терисин жамынып.

Керенский чыккан чамынып,
Уруят деп чаңырып.

Уккан элдин баарынын,
Кулак, мээси жаңырып.

Карангы түшүп аңырып,
Жарык чыкпай жабылып.
Качан тендик болот деп,
Калктын баары сабылып,
Адамдын каны агылып.

Замандары тарылып,
Айры менен сайганда,
Кыргыздын карды жарылып.
Ашып-ташып көбүрүп,
Толгондо толкуп төгүлүп,
Калктын баары кан жутуп,
Кабыргасы сөгүлүп,
Адамдын каны акканда,
Басмачы басып жатканда.

Араң болду жакшылык,
Агарып таң атканда.
Ууру менен каракчы,
Кумар менен аракчы,
Кедейлердин өзүнө,
Тарта коюп сарапчы.

Кедейди көзгө илбестер,
Чиновник менен тилмечтер,
Туш-тушунда сурады,
Туура жолго кирбестен.
Аралашкан адамдар,
Азуусу бар камандар.

Өтүп кетти түрдөнүп,
Нечен түрдүү замандар.
Мууну жок адамдар,
Муну билген адамдар,
Турмушунан көрүндү,
Жакшы менен жамандар.

Ар бир түрлүү абалдар,
Айтып жүргөн кабарлар.
Болуп өтү боройлоп,
Бороон менен шамалдар.

Эн талаа элчилик,
Эң эле жаман кемчилик.
Жаңы чарба, саясат,
Ошондо болду теңчилик.

Саясат сактык чарбасы,
Ачылсын көздүн пардасы.
Жыйырманчы жылында,
Адамдын кеткен аргасы.

Большевиктин байлыгы,
Баары журтка жайлыгы.
Дүнүйөнүн жүзүнө,
Кеткен экен айдыны.

Баштакы ишин чоркок деп,
Партия болгон орток деп,
Адамзаттын баласы,
Бир туугандай болмок деп.

Алдына чыгып озчу деп,
Батрак менен кошчу деп,
Манап менен байлардын,
Өткөзбөй алдын тосчу деп.

Аптабы айдай толсок деп,
Адамдын баары орток деп.
Кишинин акын жегенден,
Коммунисттер коркот деп.

Ачканда жолдун туюмун,
Партия, кошчу уюмун.
Бечет басып койгон кол,
Бечарага ачкан жол.

Баары журттун башчысы,
Партия менен комсомол.
Башыбызга келген доор,
Батракты кылган зор.

Жоон карын байлардын,
Жолун тосуп жайган тор.
Кедейлерден кетти шор,
Иш билалбай болгон кор.
Туура жолдон адашса,
Түшүп кетчү казган көр.

Сарамжалы, дүйнөсү,
Балто, шинел, күрмөсү.
Түбү терең зындандай,
Түшүп калса түрмөсү.

Жеринен айтып берейин,
Жети-Суунун кедейин.
Алчы, таасы желип,
Чике түшкөн эгейин.

Алчыдан түшкөн чүкөсүн,
Абайласаң билесин,
Акыл менен ойлонуп,
Туура жолго киресин.

Кедейге өкмөт карашкан,
Батракка бак ачкан.
Башчы болуп далайы,
Туура жолдон адашкан.

Айдаган эгин аштыгы,
Адашып кетти баштыгы.
Убалына калды да,
Урукчулук кастыгы.

Урукчунун жааты,
Башына тийди сааты.

Статья, закондон,
Иш билбеген кааты.

Партия жолун биз билбей,
Баштыгыбыз иш билбей,
Жырттыгыбыз жамалса,
Болобуз бир күн бүтүндөй.

Төрт школду бүтүрбөй,
Закон билип күтүрбөй.
Армандуу болду кээ бирөө,
Оозунун буусу түтүндөй.

Жармадай ичкен арагы,
Жалпы журтка тарабы.
Чеберлебей иш кылып,
Чиновник, тилмеч, манабы.

Кызмат кылган адамы,
Кыргызды кылган тарабы.
Эки тарап баштыгы,
Башына тийди залалы.

Сарбагыш, бугу, солтодон,
Тарап чыккан ортодон.
Күнөө түшүп мойнуна,
Жаатчылдар онтогон.

Солто менен тынайы,
Суу тунбаган ылайы.
Танабынан тартылды,
Тарапчылдын далайы.

Тарап бүтсө жан тынды,
Партия жолу артылды.
Букараны эзгендер,
Бучкагынан тартылды.
Жыргады чарба, дыйкандар,
Закон менен мийзам бар.

Алчы, таасы желип,
Чиге түштү кытандар.
Партияга кирилди,
Туура жолу билинди.
Туура жолдон чыккандар,
Тузакка мойну илинди.

Баатыр болуп чыккандар,
Майын элдин сыккандар,
Жөн түшө албай бир бирин,
Буттан алып жыккандар.

Бирин бири сүрөшүп,
Кедейдин булун үлөшүп,
Тап сезимин тааныбай,
Тарап болуп күрөшүп.

Адамдын акын алышып,
Уруп токмок салышып,
Тарап болуп бир бирин,
Буттан алып чалышып.

Жоболондуу жоолашып,
Жоо болушуп доолашып,
Кийин калган кедейге,
Орун бербей оолашып.

Коммунист берет күч колго,
Кедейлер түшсө түз жолго,
Партия жол көрсөтөт,
Башыбызда чондорго.

Партия жолун тууралап,
Бузуктун баарын кубалап,
Жоолашкандын баарысын,
Жоопко тартып сурамак.

Капканга түшөт качанаак.
Партия жолун тазалап,

Кара жүрөк залимден,
Калк иренжип капалап.

Бузукка салды тыюуну,
Токтотту элден жыюуну.
Калың берип, мал алып,
Зордоп нике кыюуну.

Шыпылдаган шылууну,
Жоготту чыгым кылууну.
Тарап баштап жүргөндөр,
Тамыры чирип куруду.

Алдап мандат алгандар,
Айылга бүлүк салгандар,
Бопбоз болуп тим жүрөт,
Бошонуп иштен калгандар.

Баатырлар иштен бошонуп,
Бекерге калып бозоруп.
Тараптын баарын таратып,
Башыбызды кошолук.

Тараптын баары ташталса,
Бирлик жолу башталса.
Теңчилик доору,
Болоруна аз калса.

Баары журттун бүлөсү,
Кеңештер бирлик күбөсү,
Байкап турса пайдалуу,
Большевиктин мүнөзү.

Мойнуна аркан сүйрөтүп,
Азоонун баарын үйрөтүп.
Үгүт менен насийкат,
Эл ичине сүйлөтүп.

Бузуктун баарын жоголтуп,
Букараны оңолтуп,
Элге өзүнчө эрк берип,
Республика кобортуп.

Жатып ичээр чоң карын,
Куулуп чыкты ол залим.
Кеңешип билди жакшы экен,
Кедейлерге жол барын.

Каракол менен Бишкекти,
Калыс жолун иштетти.
Калк ичинде бузукту,
Кайда экен деп издетти.

Токмок менен Бишкекти,
Толук кызмат иштетти.
Тим жүрбөгөн бузуктун,
Тизесин байлап издетти.

Республика болот деп,
Бузуктун баарын жогот деп,
Закон менен өкүмөт,
Саптап койгон болот деп.

Жааттын баарын жапшырып,
Кабыргасын капшырып,
Бузуктардын баарысын,
Прокурорго тапшырып,
Келинди кедей онуна,
Коммунист салган жолуна.

Кераяктар илинди,
ГПУнун торуна.
ГПУ кедей чебибиз,
Байлаган бекем белибиз.

Партия менен батырак,
Баш кошуучу элибиз.

Жазылса жарпы жадырап,
Партия, кошчу, батырак,
Манап, байлар жүдөсө,
Кедейге кантип катылат.

Кан соруп кулак батырат,
Токтосо күнөө атылат.
Баш кошпогон жаатчыл,
Бай, манапка сатылат.

Манап, байдын зулumu,
Баштаган жаат уругу.
Тарапчынын далайы,
Тамыры чирип куруду.

Кедейге кылган жабыры,
Манаптын кетти кадыры.
Үзүлүп калса эл жыргайт,
Өзүмчүлдүн тамыры.

Өспөй кийин жылгандар,
Өзүмчүлүк кылгандар,
Тиштей албай тим болду,
Тиши кыйрап сынгандар.

Бай теректей баркырап,
Жарыгы чыкты жаркырап,
Жаман жолдон коркушуп,
Жаатчылдар калтырап.

Жакшы жолго сүрөтүп,
Жааттын баарын түгөтүп.
Адашкандын баарын,
Айдап ийди жүдөтүп.

Кагазга кат чийгендер,
Кедейдин тонун кийгендер.
Жүдөтүп жарды, жалчынын,
Жүрөгүнө тийгендер.

Өзүнчө доорон сүргөндөр,
Өкүмөтмүн деп жүргөндөр,
Манап, байдын жаатынан,
Партияга киргендер.

Мурун жетип камынып,
Кой терисин жамынып,
Куулуп чыкты акыры,
Бетине көө жабылып.

Баштагы доорун сагынып,
Туура жолдон жаңылып,
Баатырлардын далайы,
Партиядан алынып,
Тузакка буту чалынып,
Туура жолдон жаңылып,
Күнөө түшүп мойнуна,
Кабактыга жабылып.

Кыңырын тезге бастырып,
Айкын жолун аштырып,
Кедейлердин бүтүмүн,
Кеңсаларга жаздырып.

Кыйшыктын баарын түзөтүп,
Туура жолду күчөтүп.
Бузук жолдун баарысын,
Түзөтүүгө күзөтүп.

Тазалады кебектен,
Өткөздү далай электен.
Туу көтөргөн алдында,
Кызыл байрак желектен.

Республика кылганда,
Бузуктун баары тынганда,
Жадырап жарпы жазылып,
Жандын баары жыргалда.

Биригип башын кошкондой,
Алдына чыгып өскөндөй,
Жумурткалап калат го,
Кой үстүнө боз торгой.

Жыргады жандын баарысы,
Жашы менен карысы.
Өз өзүнчө эрк берген,
Өкүмөттүн калысы.

Ургаачы, эркек, аялы,
Кызыл желек таягы.
Тегизчилик доору,
Болот экен аягы.

Тегизчилик эртеби,
Жоголсо элдин тентеги.
Ушул кезде жыргады,
Ургаачы менен эркеги.

Кыргыздын баарын текшерип,
Кызматчыны эскерип,
Жарды, жалчы кедейге,
Жакшылык тийчү кез келип.

Жоготту оор жүктөрдү,
Жоолашканды бүткөрдү,
Партия менен батырак,
Баарысына күч берди.

Бейбаштын бели бүктөлдү,
Мал, пул жыйып күткөндү,
Далайын салды түз жолго,
Даңкы чыккан үптөрдү.

Зыян кылып жүрбө деп,
Кармаласың түрмө деп,
Кан соргучтун баарысы,
Кантала менен бүргө деп.

Касташкан жоого күлкү деп,
Карышкыр менен түлкү деп,
Сарамжалы сары эсеп,
Казына кедей мүлкү деп.

Калк дүкөнү дегендер,
Кардына жыйып жегендер,
Курсагынан жарылды,
Курч тырмактуу берендер.

Жылма сорчу жыландар,
Курч тырмактуу кыраандар,
Арылып эми басылса,
Айыкпаган ыландар,
Урукчул, ылаң арылып,
Жегендин карды жарылып,
Кедейлерге туура жол,
Коммунисттен табылып.

Коммунистке киришип,
Кеңеш жолду туура билишип.
Илим менен билимге,
Элдин баары киришип.

Калктын көзү ачылып,
Кан соргучка асылып,
Тарапчынын баарысы,
Тарпы чыгып басылып.

Газетке кээси жазылып,
Кесирин элден качырып,
Акыйкаттап көрсөттү,
Айбын жаппай жашырып.
Ала-Тоо менен Алайдан,
Жарды, жалчы малайдан,
Кыргыз калкы теңдикке,
Эми жетти далайдан.

Падышанын заманы,
Манаптардын арааны.

Кедейлерге салуучу,
Жүрөгүнө жараны.

Жардылар көргөн жапаны,
Жабырлык менен капаны.
Бакырларга көп өткөн,
Манаптардын катаалы.

Жапаларды көргөнбүз,
Жабырлыкка көнгөнбүз.
Азап тартып ал кезде,
Ачкалыктап өлгөнбүз.

Большевиктин чыкканы,
Манаптарды жыкканы.
Эрк өзүндө болду деп,
Эми кыргыз укканы.

Жазылды жарпы жадырап,
Кордуктан кедей ажырап.
Кедейлерге туура жол,
Коммунисттен табылат.

Баштагы заман катаал жут,
Большевик бизге күйгөн кут.
Бала, кызды окуткан,
Рабфак менен институт.

Жанын таштап ыраактан,
Москва, Ленинграддан,
Балдар окуп көз ачат,
Жанып турган чырактан.

Жакын менен алысы,
Жалпы журттун баарысы.
Кенештердин өкмөтү,
Кедейлерге калысы.

Катын менен бой окшош,
Карышкыр менен кой окшош,
Тегизчилик негизи,
Бийик менен ой окшош.
Жарды менен бай окшош,
Жарма менен чай окшош.
Акыр заман тегиздик,
Асый менен тай окшош.

Такыр тыйды тентекти,
Таяктачуу келтекти,
Уруятка чакырды,
Ургаачы менен эркекти.

Кара нээт киши жок,
Карышкырдын иши жок,
Кой үстүнө боз торгой,
Уяласа иши жок.
Телегейи тептегиз,
Ач арыгы сепсемиз.
Чарбасы өскөн кедейдин,
Тууп жатат малы эгиз.

Эрки менен көчтүрүп,
Чарбаларын өстүрүп,
Орун алып келатат,
Тегизчилик сөз жүрүп.

Жылдан жылга онолуп,
Жыгылганды коборуп,
Тегизчилик негизи,
Акырында бололук.

Тегизчилик кылгызды,
Тепки жеген кыргызды.
Манап менен байлардын,
Башынан багы жылбышты.

Текөөрүн кайрып сынгысты,
Окууга кедей тырмышты.

Адам бол деп үндөдү,
Артта калган кыргызды.

Багын байлап баатырды,
Азат кылып катынды.
Жарыктыкка чыгарды,
Жарды менен жакырды.

Коммунист туура деп билем,
Кедейдин иши жеткилен.
Батракты куткарды,
Байдан жечү тепкиден.

Жоготту кармап сойчуну,
Канын соруп тойчуну.
Жырга деп үндөйт коммунист,
Жылкычы менен койчуну.

Бутуна кийген чарыкты,
Букара менен карыпты.
Акырында селбиди,
Ачка менен арыкты.

Тоюндурду ачтарды,
Тарбиялап жаштарды.
Тегизчилик доору,
Болооруна аз калды.

Кичирейтти чоңдорду,
Кедейге кожо болгонду,
Чоңдорго кылды тең ана,
Чокойчон куур тондорду.

Кедейдин тилеп аманын,
Тегиздеп жакшы, жаманын,
Жыргагын деп чакырды,
Жыңайлак кара таманын.

Сүйүнгөндөн кудайлап,
Кара таман жыңайлак.

Бай, манаптын башынан,
Багы кетти кыңайлап.

Жаңыдан кыргыз бөлүнүп,
Жарыгы айдын көрүнүп.
Үстүбүздөн жөө туман,
Ачылып кетти сөгүлүп.

Асманда аэропландан,
Автономия куралган,
Эрк алганда биздин эл,
Эми чыкты тумандан.

Жарк этип күн ачылып,
Жарыгы жерге чачылып,
Маскөөдөн кыргыз бөлүнүп,
Кенсаларга жазылып.

Кедейдин баары сүйүнүп,
Кенсаларга үйүлүп.
Азат болду кыргыз деп,
Алтын менен чийилип.

Жакшылыгын жайганы,
Кызыл желек байрагы.
Эрк алганда биздин эл,
Эми көрдү пайданы.

Окуп жаткан балдары,
Ак сакалдуу чалдары,
Эркиндигин колуна,
Эми кыргыз алганы.

Жаңы жапкан өргөөсүн,
Жамандыкты көрбөсүн.
Республик коңшулаш,
Иреттеди өңгөсүн.

Казакстан, өзүбек,
Калкка нуска сөзү деп.

Баарын жакшы караган,
Большевиктин көзү деп.

Өргө айдачу күлүктөн,
Өзүбек, тажик, түркмөн.
Аз милдетти куткарды,
Ар бир түрдүү бүлүктөн.

Арабасын жылдырып,
Республика кылдырып.
Аз улуттун баарысын,
Эрк өзүндө тындырып.

Алыска колун сундуруп,
Аз милдетти тундуруп,
Автономия, обулус,
Республика курдуруп.

Жоготуп элдин кастыгын,
Жолго салып баштыгын.
Кыргызга сонун эрк берди,
Көнүлгө алып аздыгын.

СССР тобу деп,
Ленин чапкан жолу деп,
Арылуучу ушул кез,
Аз улуттун шору деп,
Кыргыз элдин кору деп.

Бүтөлсүн жыртык тону деп,
Кедейлери тең ата.
Кичине менен чоңу деп,
Абалкы заман дебе деп,
Адам акын жебе деп,
Аз улутка көз салып,
Көп улутка тене деп,
Адам акын алба деп,
Айылга чыгым салба деп.

Аз улутту сүрөдү,
Артта эми калба деп.
Өкүмөтүндү карма деп,
Өстүрө гөр чарба деп,
Тегерекке көз салгын,
Төрт түлүктүү малга деп.

Көрүп өнөр току деп,
Курска барып оку деп.
Кераякты жоготот,
Кедейлердин соту деп.

Орто Азия бүйрөсү,
Өстүргөн чарба дүйнөсү,
Жалпы журтка билинди,
Жаман жолго жүрбөсү.

Жогорулады жол түздөн,
Республика Түркстан.
Баштагы кыргыз чеги ушу,
Фаргана менен Жети-Суу,
Баарыбызга бак берди,
Большевиктин бети ушу.

Коммунист кедей жетеги,
Алга басып кетели.
Айыл конуп мал баккан,
Ала-Тоонун этеги.

Каракол, Ысык-Көл деген,
Калыс элди бөл деген,
Партиянын жолуна,
Баары журтту көн деген.

Атбашы, Нарын, Каракол,
Автономия ачык жол.
Жакшы жолго баштоочу,
Жаңы өспүрүм комсомол.

Ууру менен кескилер,
Урукчул жаман эскилер,
Соо жүрбөгөн бузукту,
Сотко берип кестирер.

Жаман жүргөн манапты,
Жапырып мизин жадатты.
Жалпы журттан калтырды,
Жарабаган адатты.

Баштагы заман шум эле,
Манапка кедей кул эле.
Караңгы элди жайлаган,
Калың мал менен күн эле.

Баштагы кыргыз жаралган,
Барымтага мал алган.
Бирдигинин жогунан,
Букара болуп таралган.

Аксай, Соң-Көл, Арпадан,
Андан кыргыз таралган.
Башын кошту большевик,
Анжиян менен аркадан.

Большевик жыйды чогултуп,
Манаптын түбүн омуртуп.
СССРга зым кагып,
Телеграммын согултуп.

Эрктүү кыргыз бөлдүрүп,
Бейбаштын баары жөн жүрүп,
Партиянын жолуна,
Баары журтту көндүрүп.

Өзгөрүш заман жылышты,
Республика кылышты.
Жааттын баарын түгөтүп,
Эми кыргыз тынышты.

Манаштын белин сындырды,
Эрктүү болуш кылдырды.
Урукчулдун баарысын,
Ушул кезде тындырды.

Өкүмөттү берип колуна,
Кыргызды салды жолуна.
Большевиктин мүнөзүн,
Бурады жолдун оңуна.

КАЧАК ТУРМУШУ

Атбашы менен Нарындан,
Качабыз деп камынган.
Атка минген жакшылар,
Набактыга жабылган.

Какшаалда деп черикти,
Качабыз деп желикти.
Моңолдор менен черикти,
Бурабыз деп желикти.

Он арча тынымсейити,
Ошол эли кейитти.
Боогачы болуш, Садыры,
Набактыга жабылды.

Казак, кыргыз бу кезде
Кандай ишке кабылды.
Абдрай менен Чалбайды,
Набакты кылды андайды.

Канетерин билалбай,
Караңгы кыргыз далдайды.
Эсенкул менен Шакенди,
Качырып кетти баки элди.
Даргага асты деп уктук,
Касымаалы акемди.

Ажы менен Субанды,
Аларга кылды убалды.
Ыдыгына чыдабай,
Аскер жыйып куралды.
Качып кетти деп уктук,
Каракол, Пишпек дубанды.

Ыдыгына орустун,
Канеткенде чыдайлык,
Казат кылып өлсөк деп,
Каракол, чүйлүк оолукту,
Качып кетти деп уктук,
Кабактагы чолукту.

Казак, кыргыз кайран эл,
Кандай ишке жолукту.
Кайран бугу бузулду,
Каракол менен көлүнөн.
Качып барып жай таппай,
Какшаал менен чөлүнөн.

Жумгал менен Кочкордон,
Журттун баары козголгон,
Коркконунан далай эл,
Кызыл өңү боз болгон.

Качып барып Турпанга,
Бир жарым ай токтолгон.
Беш жүз жылкы миң койлуу,
Бир карасы жок болгон.

Илгеркисин ойлонуп,
Ичи күйүп от болгон.
Кочкор-Ата, Жумгалдан,
Козголгон киши кур калган.

Олутунан ажырап,
Далай адам мунданган.

Баарысы тагдыр иш экен,
Байдасыз дүйнө шум жалган.

Кош терезе орноткон,
Кобулдатып сомдоткон,
Жасалгалуу үй калды,
Жаннаттай болгон Чүй калды.

Чырлуу доону түгөткөн,
Чыр сынаган бий калды.
Кубакы деген бел калды,
Куураган байкуш эл калды.

Эси кетип эңгиреп,
Эки Кемин жер калды.
Байчечекей гүл калды,
Мал оттоочу бүр калды.

Баш кишиден кайрылып,
Мамбетаалы, Дүр калды.
Элинин жыргал көнүгү,
Эзилип бышкан өрүгү,
Эң эле сонун Чүй ата,
Сөзүмдүн жок төгүнү.

Ак буудайдын жармасы,
Адырында алмасы,
Ажырадык ошентип,
Бузулгандын калбасы.

Алманын шагы ийилген,
Адамы жибек кийинген,
Атаке эли сарбагыш,
Ажырады Чүйүнөн.

Тартма кийип бутуна,
Таяк алып колуна,
Чарчап жүрөт чаалыгып,
Чаначын тартып жонуна,

Алда-таала кудайым,
Сала көргүн оңуна.

Кытайдын тили кыжылдап,
Кыргыздын дарты быжылдап,
Бадышага карматпай,
Кутулдук деп кымылдап.

Бадышанын зордугу,
Барган сайын ашынып,
Келимсектер ошондо,
Кедейлерге асылып,
Сандыктын оозу ачылып,
Салыктын баары чачылып,
Сарбагыш менен Бугуну,
Сандалдырды качырып.

Беделдин белин ашырып,
Берекени качырып,
Аялынан ажырап,
Азаматтар бой калып,
Кокту жерге маарашып,
Короосу менен кой калып.

Зардабы жаман экен деп,
Санаасы менен ойлонуп,
Эси кетип эңгиреп,
Эки Кемин, Чүй калды,
Жабыкбашы саймалуу,
Жасалгалуу үй калды.

Кочкор-Ата, Жумгалда,
Короосу менен мал калып,
Кош терезе салдырган,
Кобулдаган там калып.

Бугу, саяк, тынай журт,
Качып кетти сандалып,

Өлүктөрү көмүлбөй,
Жатканына таң калып.

Бадышадан кутулуп,
Кетебиз деп зарланып,
Ажал жеткен кээ бирөө,
Колго түштү кармалып.

Өкүмүнө чыдабай,
Өлтүрбө деп жалбарып,
Байкуш кыргыз канетсин,
Коркконунан саргарып.

Бугу менен Сарбагыш,
Бузулбастан тең кетти.
Айлынын баары бузулуп,
Ар бир түркүн эл кетти.

Калың бугу, сарбагыш,
Кайрылбастан ал кетти.
Мал-булуна карабай,
Нечен түркүн жан кетти.

Ысык-Көл менен Чүйүнөн,
Турпанга чейин журт кетти.
Мал-булунан айрылып,
Карабашын кутказды.

Эки киши Турпандан,
Эшек минип учкашты.
Салыктагы мүлк калды,
Жыйылуу бойдон жүк калды.

Малды-булду куугандар,
Басып алып шүк калды.
Эл качканда энгиреп,
Эгин калды басылуу.

Кайнап турган жеринде,
Казаны калды асылуу.

Таңылчактын баарысы,
Талаада калды таңылуу.

Башындагы улугу,
Бадышанын зулуму,
Кытайга качты тынч албай,
Кыргыз элдин уругу.

Жеринде калды Беделдин,
Бээ-байталдын кулуну.
Эли кетип энгиреп,
Ит журтунда улуду.

Бадышага ок атып,
Байкуш кыргыз куруду.
Бакырларды жүдөттү,
Манаптардын кылыгы,
Аз келгенсип анысы,
Асый алып шылыды.

Канат менен Тезекбай,
Калп жеринен кан болуп,
Актар кысып келгенде,
Акыл таппай дал болуп.

Качып барып Турпанга,
Кайран кыргыз кор болуп,
Өлгөнүнөн калганы,
Өз жерине зар болуп,
Өлүк көмөргө жер таппай,
Кытай жери тар болуп.

Туралбадык желденип,
Турпанга бардык сенделип.
Качабыз деп желденип,
Кашкарга бардык сенделип.

Ажырадык боз үйдөн,
Алачыкты теңденип.

Тиккенибиз алачык,
Тентигенге жарашып,
Ар бир түрдүү адамдар,
Акылынан адашып.

Кайсы бирин айтайын,
Качып кетип баратып,
Болуш, бийлер ошондо,
Букараны жадатып,
Өкүм менен кедейди,
Өз колуна каратып.

Барып Турпан жерине,
Манаптан чыктык баш бербей,
Бала атага кайрылып,
Кашык салып аш бербей.

Айлана көчүп жай таппай,
Аксы менен Турпандан.
Жети-Сууну сагынып,
Жердеген адам мунканган.

Шар аккан суу, көк шибер,
Кыргыз уулу кунт алган,
Көк ала майдан шиберде,
Күмүш кемер курчанган,
Турпандын тешик акчасын,
Жипке тизип журт алган.

Тешик акча колуна,
Кармап жүргөн мындан көп,
Бир тыйынга жете албай,
Зарлап жүргөн андан көп.

Беремин деп калп айтып,
Алдап жүргөн андан көп.
Ууру кылып манапты,
Жалдап жүргөн андан көп.

Калыс эмес бадышаны,
Каргап жүргөн андан көп.
Дүмүр казып отуна,
Жак деп жүргөн андан көп.

Түлкү кууп бүркүткө,
Как деп жүргөн андан көп.
Куржун салып мойнуна,
Ак деп жүргөн мындан көп.

Кызды чейрек арпага,
Сат деп жүргөн мындан көп.
Жети сууну сагынып,
Дат деп жүргөн мындан көп.

Малын берип жат элге,
Бак деп жүргөн мындан көп.
Ууч эгин куржунга,
Жыйнап жүргөн мындан көп.

Улутунуп үшкүрүп,
Ыйлап жүргөн мындан көп.
Кара жанын тындырбай,
Кыйнап жүргөн мындан көп.
Барган элин жан үчүн,
Сыйлап жүргөн мындан көп.

КАЧКАЧ

Байкөлтөк биздин жерибиз,
Байып кетти элибиз.
Байыганга жараша,
Никелей капыр бузулду,
Түтүнгө солдат алам деп,
Никелей капыр шаштырды.

Качып көчтүк шашканда,
Карман-Теке айран суу,

Катары менен биз көчтүк.
Баралбадык элиме,
Бата албадык жерине.

Жыргап жаткан жеримен,
Жылас орус козгоду.
Ала канчык келгенде,
Асан, Токмок, Жыгач-Арт
Арзыматтын жери экен.

Кара малга жай экен,
Арзыматка караштуу,
Чоң багыштын ичинде
Төлөмүш ажы бай экен.

Ак матасын артынып,
Сатып кетет чоң багыш.
Арткан этин койнуна,
Катып кетет чоң багыш.

Кокту сайын үйү бар,
Үйү сайын бийи бар,
Чоң багыш кетет чочоюп,
Жоор атын минип очоюп,
Жоор атына учкашып,
Жаман атын кекейтип,
Көк кепичин тепейтип.

Биз орустан качканбыз,
Торугарттын белин ашканбыз.
Тоюм деген жер экен,
Чоң багыш деген эл экен.

Өйдө-төмөн жөө басып,
Арыбаган эме экен.
Көмүр сатып аш ичип,
Жарыбаган эл экен.

Алаканчык келгенде,
Ак козуну жеп кетти.

Арзымат деген кызыл көз,
Эл кылып алам деп кетти.

Акырында Арзымат,
Үйдүн баарын тордоду,
Малдын баарын уурдады,
Уурусун бизге жиберди.
Бу жыл бизди имерди,
Имергенин койбоду,
Берип жатсак болбоду.

Кош Кара-Таш конушуң,
Коркконунан үркүттү
Оруналы болушум.
Кош Кара-Таш бөрүлү,
Кошуң менен аман бол.
Коштошууга кишим жок,
Качкан эл менен ишим жок.

Улугубуз орустан,
Ушул иш болду болуштан.
Жылтырканы жырылган,
Жылкынын жери Токочор.
Жылкыбыз кетти оттобой,
Жалаң эл кетти токтобой.

Койдун колтугунан тиреген,
Бетегеси белден бураган,
Койдун жери Кара-Таш,
Коюбуз кетти оттобой,
Кокуй эл кетти токтобой.

Төлгө чийде бейит бар,
Төбөсүндө шейит бар,
Колдочу болсон колдогун
Казак-орус оңбогун.

Кыдырата карашса,
Тегерете санашса,

Кутулар заман калбаптыр,
Он сегиз миң ааламга,
Кудайым өзү тараза.

Арпа деген жер калды,
Аз гана тууган эл калды.
Бөрүлү деген жер калды,
Бөлүнүп тууган эл калды.
Кекилик деген жер калды,
Кетип калды дегенсип,
Кексе тууган эл калды.

КАТЫГҮН

Өрттөн, Музарт кыштадык,
Үйүбүз жок катыгүн.
Бышылдатып катыгүн,
Сайма алачык ыштадык.

Текес деген жер экен,
Кекиртектен кар экен.
Конуш күрөп кыйналдык,
Көлдү санап ыйладык.

Өрттөн, Музарт боюна,
Жыйналды баары катыгүн.
Ууру болгон эмедей,
Кыйналды баары катыгүн.

Өрмөк жибин, шырдагын,
Жыйнап сатты катыгүн.
Бутун суукка үшүтүп,
Быйлактады катыгүн.

Калмак көрсө жашынып,
Бөжөндөдү кайран эл.
Теги калмак оңбой кал,
Кужулдады катыгүн.

Табак менен эт жасап,
Сунушпады катыгүн.
От алышпай үйүнөн,
Урушканы катыгүн.

Чогулуп катын-кыздары,
Отун алды катыгүн.
Абышкалар жөткүрүп,
Кокуйлады катыгүн.

Жарма кылып көк чаңгыл,
Мытан ичти катыгүн.
Ууру кылып калмакка,
Жандан кечти катыгүн.

Бирин бири карактап,
Жолду тосту катыгүн.
Талкан сурап калмактан,
Колду тосту катыгүн.

Тынч алышып олтурбай,
Кыйналышты катыгүн.
Тарпка үйүлгөн жорудай,
Жыйналышты катыгүн.

Чоңдор билбес амалды,
Балдар билди катыгүн.
Атасына билгизбей,
Кандай билди катыгүн.

Базарга салып кыздарын,
Баа бычышты катыгүн.
Талкан кылып ундарын,
Жарма ичишти катыгүн.

Калмак көрсө коркушуп,
Жалтаңдады катыгүн.
Чокой кийип бутуна,
Калтаңдады катыгүн.

Туз татып коюп суусуна,
Тамак ичти катыгүн.
Койдой болуп чуулдап,
Саналышты катыгүн.

Суу ичкендей кумсарып,
Каны кетти катыгүн.
Өз колуна турбастан,
Малы кетти катыгүн.

Жылтыраган буюмун,
Жыйып сатты катыгүн.
Оңолбоду жолубуз,
Бакты качты катыгүн.

Бир биринен жашырып,
Тамак ичти катыгүн.
Ченеп ичип мыскалдап,
Санап ичти катыгүн.

Жаркыраган кыздарын,
Сартка сатты катыгүн.
Узабадык илгери,
Артка тарттык катыгүн.

Күндө көчүп ар жерге,
Конуш кылды катыгүн.
Өлгөн малдын терисин,
Тулуп кылды катыгүн.

Калмактардын байынан,
Жумуш кылды катыгүн.
Аркан жишти чогултуп,
Нанга сатты катыгүн.

Чоюлган нечен кыздарды,
Малга сатты катыгүн.
Ээр токум көтөрүп,
Алгын деди катыгүн.

Өз катынын сүйбөстөн,
Баргын деди катыгүн.
Калмак анда балдырап,
Зор болгону катыгүн.

Кара кыргыз баласы,
Кор болгону катыгүн.
Катындары урушуп,
Куур кийди катыгүн.

Бирин бири карактап,
Ууру тийди катыгүн.
Эки экиден салышып,
Жоо көбөйдү катыгүн.

Жалган айтып баарысын,
Доо көбөйдү катыгүн.
Олуя кылып калмакты,
Көтөрүштү катыгүн.

Абышкалар белим деп,
Жөтөлүштү катыгүн.
Кокуй калмак келди деп,
Энтендеди катыгүн.

Жаш балдарын сатышып,
Пул алышты катыгүн.
Кара тумоо көбөйүп,
Суналышты катыгүн.

Көздөн жашын көл кылып,
Төгүшүштү катыгүн.
Керез айтып өлгөнүн,
Көмүшбөдү катыгүн.
Упасы жок бу жалган,
Элди алдады катыгүн.

1. КАЧКЫН

Салдат сурап Никелей,
Кыргызды камап болбоду,
Каран кылды Никелей,
Тилеги кабыл болбоду.

Караңгылык кайран эл,
Тескери карап толгонду.
Кара кыргыз баласы,
Ысык-Көлдөн козголду.

Каршы чыгып оруска,
Баатыркан чыкты Белектен,
Элден мурун козголуп,
Саяктар келди төмөнтөн.

Күнү-түнү көчкөн эл,
Күрмөнтүдөн өтүшүп,
Өргүбөстөн ал жерге,
Түн катып ары көчүшүп.

Шатынын оозу талаадан,
Быдыраган ок чыкты,
Жаман какол оңбой кал,
Түп паселке калаадан,
Бет алышып урушпай,
Чуулдап ары качканы,
Барсылдатып артынан,
Мынтык менен атканы.

Кудай өзү сакта деп,
Калайык жаман калтырап,
Кырып кирди катүгүн,
Кылыч чаап аткылап.

Аткылаган орустар,
Олжо бөлүп аларда,
Качып берген кайран эл,

Тукумсуз өзү каларда,
Жанын алып качмакка,
Күлүк атты урганы.

Себеп болуп бир бала,
Орусту кайра тоскону,
Чымын жанын аябай,
Кыргыздарга чеп болду.
Жыйырма жашта боз бала,
Эл оозуна кеп болду.

Жер жайнаган кыргызды,
Табылгыты ашырды,
Кайрат кылып душманга,
Орусту кайра качырды.

Калканч кылып бир ташты,
Мынтык менен атканы,
Күчөнгөн какол-казактар,
Кайра айланып качканы.

Толуп келген кайран эл,
Суу сепкендей өчкөн ай.
Уруш салып жыргабай,
Чурулдап ары көчкөн ай.

Чатак салып оруска,
Кытайга карап качышты.
Түптөгү толгон оруска
Эки саат атышты.

Көчүп көлдөн катыгүн,
Кытайга карап жөнөдүк.
Чатакты салдык аябай,
Башка түшсө көрөлүк.

Элдин алды чуулдап,
Табылгыты конуптур.

Качып берди катыгүн,
Чоң алаамат болуптур.

Алаамат түштү бул элге,
Күнү-түнү жол жүрдүк.
Амал барбы канеттик,
Өрүбөдүк бир жерге.

Үч уктаса түштө жок,
Көрдүк минтип сонунду.
Өлүмдөн калган кыргыздар
Сары-жазга чогулду.

Кызыл май болуп жүрө албай,
Жолдо калды далай мал.
Казак менен атышып,
Окко кетти далай жан.

Артта калды биздин эл,
Канын төгүп калк үчүн,
Намысына тырышып,
Шейит өлдү далай эр.

Үркөрчүгө конгон ай,
Кудай салса көрдүн деп,
Маскара минтип болгон ай.
Үч-Капкактын оюна,
Өргүйлүк эми кичине,
Кыжылдашып тил билбейт,
Калмактын келдик ченине.

Өткөрбөдү калмактар,
Чек араны бекитип,
Жаман сөздү көп айтып,
Сөөккө жаман жеткирип,
Акырында калмактар,
Кыргыздардын баарысын,
Койдой кылып чуулатты.

Арт жактан келип көп орус,
Кызыл учкан ок атты.

Замбирек үнүн уккан чон,
Калмагынды билбеди,
Көрүнөө такыр кырылды,
Кытайдын жерин тепсешип,
Аралашып киргени.

Кайта оруска бет албай,
Ары карап кете албай,
Айла кетти катыгүн,
Чек арадан өтө албай.

Кужулдашып баарысы,
Орто жерге камалды.
Кажылдаган калмактар,
Четинен тийип мал алды.

Музарт деген чоң суусу,
Кирип жаткан кези экен.
Төөнүн жүгүн чечпестен,
Кечүү карап кечпестен,
Жардын баарын уратып,
Өкүргөн өгүз андан көп,
Жаш балдарын бакыртып,
Сууга салган андан көп.

Калмак чыгып ар жактан,
Камалдык орто жерине,
Көздү жуумп атышып,
Калмактын бардык элине.

Көп айткыс нечен азамат,
Жаман сөзгө боكتотту.
Мынтык менен аткылап,
Калмак эми токтотту.

Орустан көрдүк кордукту,
Талап алып мал-мүлкүн,

Амал барбы катыгүн,
Калмактан көрдүк зордукту.

Ырайым кылбай калмактар,
Сойду нечен бээлерди.
Ар бир асыл мүлк менен
Жетелеп кетти төөлөрдү.

Убайын көрүп бу малды,
Сойбодук субай тайларды.
Жер жайнаган көп малды,
Калмактар бөлүп айдады.

Ойлodu калайык,
Актерекке бармакка,
Асыл көлдөн айрылып,
Мусапыр болду калмакка.

Кытай калмак жерине,
Качкан эл барып жайнады.
Кыштын күнү чубатып,
Музартка кайта айдады.

Уяты жок калмактар,
Жылкыдан тийип алганы.
Бир жагынан балдырап,
Чериктердин кырганы.

Ачарчылык башталды,
Кургак талкан сугундук.
Тынч албадык ал жерге,
Музартка кайта чубадык.

II. КАЧКЫН

Байгазы, Үкү, Кекебай,
Балдары басып жөө келди,
Байдасыз дүйнө экен ай!

Кыдыр аке, Баатыркан
Кыргыздан даана акылман.
Ысагаалы Сагымдан,
Далай кеңеш табылган.

Токторбай молдо Көбөгөн,
Кызыктуу Кочкор жеринен,
Какшаалга качып жөнөгөн.
Бекчоронун тукуму,
Берендин өзү болчу эле.

Ниязбек менен Борукчу,
Бөлүп алган конушун,
Тааныбаган жат жерде,
Табалбай жүрөт конушун.

Кудайберген Нурмамбет,
Кубаты кетип турган чак,
Уйлар калып, төө ашып,
Азамат эрдин баарысы,
Бутуна тартма тартынып,
Арман кылды жөө басып.

Кепич кийсең Какшаалда,
Кеби кетип кыйрады.
Келин-кыздын баарысы,
Көп зарланып ыйлады.

Какшаал ата жарыктык,
Кара малы жеринде,
Аз болуучу жер экен,
Эр башына бир чокой,
Парз болуучу жер экен.

Колунда малың жок болсо,
Катын-балаң сатып жеп,
Карыз болуучу жер экен.
Ургаачы-эркек таанышып,
Ат болуучу жер экен.

Какшаал ата жарыктык,
Койдун жери турбайбы.
Катыны жок кара жан,
Бойдун жери турбайбы.

Он түтүнгө бир киши,
Баш болуучу жер экен.
Беш-алты уюн аксатып,
Айдап жүргөн мындан көп,
Бекер качтым кокуй деп,
Зарлап жүргөн мындан көп.

Какшаал ата жарыктык,
Тар болуучу жер экен.
Атбашы, Нарын, Ысык-Көл,
Аягы Чүй Кочкорду,
Жердеген киши тимеле,
Бай болуучу жер экен.

Ачкасынан Какшаалда,
Жай болуучу жер экен.
Адамдын баарын байкасаң,
Агын сууга зар болду.
Алып келип ичкени,
Кой коргоолу аралаш,
Топурак менен кар болду.

Көп мингенден бел кетип,
Күлүк жорго карышты.
Бутуна чокой тартынып,
Кайда барып өлөм деп,
Азаматтар жарышты.

Келиндер келет буралып,
Бутунда тартма булайып,
Кыз балдар келет муңайып,
Бутунда тартма шалпылдап,
Теңуштарын көргөндө,
Тегеренет уялып.

Эшекке кантип минем деп,
Эсепти кантип билем деп,
Чоккойго кантип көнөм деп,
Чокуга чыксам өлөм деп.

Ар жоругу Какшаалдын
Көкөйдөн тирүү кетпесе,
Эртең тартынган тартмасы,
Кечке дейре жетпесе.

Кемпирлер келет жөтөлүп,
Бирден жууркан көтөрүп,
Абышка келет какчандап,
Кайрат кылып баскансып,
Алты жашар балдардын,
Аркасында бир баштык,
Көтөрө албай бакчандап.

Бугу менен Сарбагыш,
Эшекке жүгүн артылды.
Абышка менен кемпир чал
Артынан басып тартынды.

Какшаал, Турпан барганы,
Кайран журт жаман дал болду,
Кайра тартып жөнөсө,
Эшек деген мал болду.

КАЙРАН ЭЛ

Аксы менен Турпанды,
Аралады кайран эл.
Аш табалбай ашпозду,
Сагалады кайран эл.

Качып барып Турпанды,
Каралады кайран эл.
Жамбы берип жат элди,
Паралады кайран эл.

Борук койго баа кылып,
Бозо сатты кайран эл.
Кийип турган кийимин,
Кошо сатты кайран эл.

Боз үйүнө чырмаган,
Чийин сатты кайран эл.
Туш кийиздин саймалуу,
Тышын сатты кайран эл.

Эшекке арткан эгинге,
Кызын сатты кайран эл.
Белдемчинин кундузун,
Сөгүп сатты кайран эл.

Аркадагы чолпусун,
Бөлүп сатты кайран эл.
Арзан баага ал күнү
Көнүп сатты кайран эл.

Камчы кылып кой тери,
Өрүп сатты кайран эл.
Айдап барган алдында,
Малын сатты кайран эл.

Жууркан-төшөк калтырбай,
Барын сатты кайран эл,
Ичеги менен бышырып,
Карын сатты кайран эл.

Кой сойгондо бир бөлүп,
Санын сатты кайран эл.
Ыкласы Турпандан,
Кайтып жүрөт кайран эл.

Жети сууга дуба деп,
Айтып жүрөт кайран эл.
Кош-колонун эшекке,
Артып жүрөт кайран эл.

Кор болгондун азабын,
Тартып жүрөт кайран эл.
Жилиги жок жөө жүрүп,
Арык болду кайран эл.

Бутундагы кийгени,
Чарык болду кайран эл.
Кызыл өнү боз болуп,
Арык болду кайран эл.

Качкан менен кутулуп,
Бекинбеди кайран эл.
Жалгыз кабат өлгөнүн,
Кепиндеди кайран эл.

Турпан барып тамакка,
Жетинбеди кайран эл.
Арык малдын жашыган,
Этин жеди кайран эл.

Жети сууга канетип,
Жетем деди кайран эл.
Жай табалбай Турпандан,
Кетем деди кайран эл.

Жүгүн артып эшекке,
Бекемдеди кайран эл.
Жети суудан туз буйрар
Бекен деди кайран эл.
Мандайдагы шорубуз,
Экен деди кайран эл.

КЫТАЙ ЖЕРИНЕН КАЧАКТАРДЫН КАЙРА КЕЛГЕНДЕН СОҢКУ АБАЛЫ

Оодарылды жеринен,
Оңу менен солубуз.
Аксы жана Турпанда
Арылбады шорубуз.

Алаканы жыртылды,
Дүмүр казып колубуз.
Жети-Сууга биз жетип,
Ачылар бекен шорубуз.

Беделдин бели какырап,
Бер жагында Чети суу.
Айтканда көңүл чыдабай,
Атбашы, Нарын эки суу.

Аман болсок бараарбыз,
Чүй, Ысык-Көл, Жети суу.
Беделдин белин ашканда,
Бейпайга түштүк ызы чуу.

Барып көрөр бекенбиз,
Кочкор, Жумгал, Кызыл туу.
Күңгөй, тескей Ысык-Көл,
Өрдөк, чүрөк, каз, ак куу.

Кайгыргандан ичкен аш,
Ичибизге жакпайт уу.
Ойлогондо түтүндөй,
Оозубуздан чыккан буу.

Кутулам деп качканда,
Курган экен биздин эл.
Кочкор ата, Кызартты,
Кубакы менен Шамшы бел
Жыргачу элек ошондо,
Жылкыдан минип каракер.

Кайтып көрөр күн барбы,
Каракол, Пишкек кайран жер,
Киндик кесип кир жууган,
Жерге жетер бекенбиз,
Жаңы чыккан большевик,
Жарды-жалчы ошондо,
Тенге жетер бекенбиз.

Жайык талаа сары Чүй,
Кенге жетер бекенбиз.
Кыргызды тагдыр кынайткан,
Кытай жакка качканда,
Толкуганда төгүлдү,
Дүнүйөсү ташканда.

Жамкуруят болсо экен,
Өз жерине басканда.
Жетелешип жерине,
Жетебиз деп шашканда.

Келимсектер жер алып,
Жолго түшүп жатканда,
Далай шордуу кырылды,
Тамга жөлөп атканда.

Баш кесилди байкуштун,
Балта менен чапканда,
Келимсектер кер кылбай,
Келип түштү капканга.

Малай болуп кедейлер,
Келимсекти бай кылат.
Өз жеринен ажырап,
Калганына кайгырат.

Качып келген кыргызды,
Чөп сыяктуу айрылап,
Алып келип өлтүрдү,
Айры менен сайгылап.

Какшаал менен Турпандан,
Кайра келдик тырмалап,
Шору арылып кыргыздар,
Кайсы күнү жыргамак.

Көзүнөн кан жаш чыгып,
Күнүн-түнү ыйламак.

Кырып жатат оторчу,
Кылыч менен кыймалап.

Качып барып Турпандан,
Кайта келдик жылыштап,
Жалпы кыргыз уруят,
Жарыгына чыгышмак.

Жерлерине элибиз,
Жетип алып тынышмак.
Оторчулар ошонтүп,
Ойрон кылды кылычтап.

Таалайы жок биз шордуу,
Таланга түштү малыбыз.
Келимсекке келбеди,
Кеп айтууга алыбыз.

Арманы көп биз шордуу,
Азап тартты жаныбыз.
Качак болуп атанып,
Кайта келдик баарыбыз.

Калыс экен большевик,
Кайсы күнү башкармак.
Батракка көз салып,
Багат деген кастарлап,
Келери менен кууратты,
Келимсектер басмырлап.

Калым өкүмөт кезиксе,
Качкын элдер арзданмак.
Качып барып кытайдан,
Кайта келдик камалып.

Кайгыга түштү биздин эл,
Камчы менен сабалып,
Качабыз деп мал-булдан,
Ажырадык таланып.

Келимсектер кейитти,
Эми кайда баралык.
Үйүбүздүн кейпи ушул,
Өрт алган там карарып.

Жылкы тийип уй кармап,
Оторчулар мал алып,
Кара кыргыз кысылды,
Кандай айла табалык.

Оторчудан кутулуп,
Кайсы жакка баралык.
Жакшылыктан үмүт бар,
Келимсектен башкадан.

Атбашыдан азыраак,
Эл калыптыр качпаган.
Тамак таппай качактар,
Өлүп жатат ачкадан.

Качканында кайран эл,
Дүнүйөсүн таштаган.
Бул замана бузулду,
Булут чыкпай чубалып,
Бурганактап күн жаабай,
Боп-боз болуп тунарып.

Жамгыр жаабай авадан,
Жердин жүзү кубарып.
Ченеген экен тагдырды,
Чегирткени чыгарып.

Бул чегиртке курусун,
Боз адырдан тарта экен,
Бу заманды тарытты,
Буудай менен арпа жеп,
Атбашы менен Нарынды
Аңтарылтып анча жеп.

Топурагын айлантып,
Жердин жүзүн жанча жеп,
Бегеге менен шыбактан,
Бирин койбой канча жеп,
Азабы көп чегиртке,
Айтып турса канча жеп.

Аштык, чөбүн корутуп,
Атбашынын жерин жеп,
Тегиз элин жутатты,
Тескей тоонун теңин жеп.

Дүнүйөнү тарытып,
Түз жеринин көбүн жеп,
Адырмактуу тоо менен,
Ашуу-аскар белин жеп,
Күйүт салды чегиртке,
Күнгөй тоонун көбүн жеп.

Капа кылды чегиртке,
Кара жердин өңүн жеп.
Безилдетти чегиртке,
Беде чөптүн көгүн жеп.

Энтелетти чегиртке,
Эл жайлоочу төрүн жеп.
Азап салды дыйканга,
Аштык менен чөбүн жеп.

Айдап койгон аштыктан,
Дан калтырбай талап жеп,
Мал оттоого жан койбой,
Жая менен саман жеп,
Топурагын айлантып,
Тоонун боорун жаман жеп.

Аштык чөптөн бир теше,
Көрө албадык аман деп,
Он алтынчы жылында,

Былыркыдан быйылда,
Кыргыз сартын бейили,
Каатчылык кыйында.

Ачарчылык эң жаман,
Эл чогулган жыйында.
Жалгыз киши чай ичип,
Эки сом элүү тыйынга.

Элүү тыйын чеп болду,
Миң эле сомдук көп болду.
Эгин таппай кедейлер,
Малын такыр жеп койду.

Ачарчылык тарыхын,
Айта жүрчү кеп болду.
Качак эли бу кезде,
Ачка өлөрү эп болду.

Качак болсо айтууга,
Качкан жылы чек болду.
Оторчунун кылганы,
Кедейлерге кек болду.

Кадагы үч сом кол жетпей,
Набат менен кант болду.
Пулду кымбат кармаган,
Ногой менен сарт болду.

Кымбатчылык кыргыздын,
Жүрөгүнө дарт болду.
Кадагы чыкты үч сомго,
Кантты кантип чагасын,
Бир козуга бир мата,
Араң сатып аласын.

Ачарчылык болгондо,
Ажырап малдан каласын.

Аман болсоң бир кезде,
Жакшылыкты табасың.

Бээжин барып кыргыздын,
Берекесин качырды.
Качып келип кыргыздын,
Дүнүйөсү чачылды.

Жалпы журтка байдалуу,
Жамкуруят ачылды.
Казак, кыргыз кедейлер,
Капилет калба ушундан.

Таранчы, татар, калмактар,
Талабың болсо ушундан,
Бай менен манап төрөдөн,
Башыңды ачып кутулсан.

Адамдын акын жемекке,
Баштагыдай жутунсаң,
Түп тамырың соолот,
Түрмөгө түшүп кутулсан.

Ырысыңды кесесин,
Ынтымак кетип бузулсаң.
Көрөсүң анда кордукту,
Көпкүлөң тартып кутурсаң.

Жалпы тийди мына эми,
Жамкуруят жарыгы.
Акырында туюнду,
Ачка менен арыгы,
Баш кошушуп биригип,
Бакыр кедей карыбы,
Кедейлерге жетишер,
Кеңеш өкүмөт жарыгы.

Качак эли Турпандан,
Кайра келди жыйылып.

Бакыр, кедей-карыбы,
Большевикке сыйынып.

Кедейди койду жайына,
Келимсектер тыйылып.
Бейпайга салган оторчу,
Бели сынды кыйылып.

Чегирткеси жоголуп,
Жердин жүзү онолуп.
Жыргалы сонун советтин,
Жыгылганды көтөрүп,
Көчмөн кыргыз боз үйлүү,
Эл катары бололук.

Кол кармашып эмгекчи,
Эми жакшы конолук.
Каатчылык жоголду,
Эми заман онолду.

Ойго-тоого чөп чыкты,
Орок өтпөй көп чыкты.
Большевиктин өкүмү,
Баарыбызга төп чыкты.

Кедейдин жүгүн көтөргөн,
Компартия лөк чыкты.
Куу менен шум зулумга,
Куйкалачуу өрт чыкты.

Баш көтөрбөй тим болду,
Манап менен төрөсү.
Чокойдон кедей ажырап,
Бутунда резинке галошу.

Түлкү, суусар тебетей,
Дукабадан төбөсү.
Батракты көтөргөн,
Большевиктин желөшү.

І. КОЗГОЛОҢ

Жыргап жаткан жеримден,
Жылас кылдың Микелей,
Ойдо жок солдат алам деп,
Элди буздун Микелей.

Оруска алып берем деп,
Жерди буздун Микелей.
Мурунку өткөн заманды,
Байкап көрсөм чамамды.

Солдат алам деген сөз,
16-жылында,
Июнь айда таралды.
Чоң жандыралы кеп айтты,
Чочкобай үйөс тең айтты.

Падышанын жарлыгы,
Солдат алам деп айтты.
Эл башчысы кел деди,
Тезинен жооп бер деди.

Он жети менен кырк жашты,
Солдат алам мен деди,
Токмокко журт жыйылды,
Күлкүлөрү тыйылды.

Айласын таппай бул сөзгө,
Журттун баары кысылды.
Ар түрлүү акыл башташып,
Көнүлдөрү бузулду.

Күүлүү кыргыз ошондо,
Жашы менен карысы,
Өң билгичтин баарысы
Жакшылыкча кеңешип,
Бир түрлүү пикир алышты.

Кытайдан кабар ал деди,
Барып жерин чал деди,
Көрүп жүргөн ал элде,
Самудин деген бар деди.

Сарбагыш, тынай кетели,
Тынчыраак жерге жетели.
Чыркыратып балдарды,
Солдатка берип нетели.

Микелейдин чоңдугу,
Биринчи кылган кордугу,
Жерибизден айырды,
Абалкы кылган зордугу,
Спискеге сал деди,
Үч бөлүгү малындын,
Бир бөлүгүн ал деди.

Ушу сөзгө журт камданып,
Үркүүгө баштап шайланып,
Ээр токум жабдыгын,
Ар ким өзү камданып.

Кулагыбыз серейип,
Эки жакка элейип,
Сегизинчи августта
Жатыр элек делейип.

Күн чыгыш каштек элинен,
Элиги ажы бир казак,
Кабар берди четинен.
Казак уруш салды деп,
Алматы жалгыз калды деп,
Челек баштык, төрт калаа,
Тегиз талап алды деп.

Дүрбөп кыргыз аттанып,
Жетиген кыпчак камданып,

Казак-орус жайлаткан,
Бөксөдө жаткан малды алып.

Баштык болду Боронбай,
Бердике менен Оторбай,
Кыпчактан чыккан башчысы,
Бир тууган уулу Чагатай.

Күн чыгарда баштадык,
Бешимге чейин качпадык,
Чаптырып адам жибердик,
Мөкүш менен Султанга.

Катылып алып оруска,
Караан издеп куу жанга,
Үркүп калдык дүрбүйүп.
Түн кирген соң куптанга.

Үркүп барып не кылдык,
Бел-Сазды беттеп бурулдук.
Түн боюнча Султандын,
Үйүнө барып жыйылдык.

Таң ата салдык урушту,
Уруш кылып турушту.
Бал челекчи орустан,
Анча-мынча кырышты.

Чоң-Кеминге куралдык,
Ай туяк союп туу алдык,
Кан көтөрүп Мөкүштү,
Аскер жыйып куралдык.

Бар элге Мөкүш баш болду,
Ашкере өңкөй жаш болду.
Бүткүл эл солдат бербейм деп,
Некелейге кас болду.

Түнүлүп кеттик мал-жандан,
Шол иштердин жөнүнөн,

Мурунтан кыргыз камданган.
Алыкени жибердик,
Алматы уезд казакка.

Эркек адам калган жок,
Чыкпай калган жасоого.
Эки киши жибердик,
Күнгөй-тескей саякка.

Күнү-түнү жол жүрүп,
Барган жерди арага.
Барча кыргыз козголду,
Тогузунчу август чамада.

Бир болуштун ичинен,
Он беш мылтык табылды.
Карагайдан жардырып,
Найза кылып чабылды.

Мылтык кармап Ыбырайым,
Абийирибиз жабылды.
Азык кылып айранды,
Канжыгага байланды.

Тоюна бир уй союшуп,
Оокат минтип жайланды.
Көтмалдынын жеринен,
Көк мойноктун белинен.

Төлөнүн уулу Ыбырайым,
Төрт араба мылтыгын,
Көргөн ошол четинен,
Эки-экиден арбага,
Олтурган экен солдаты.

Сокубаш мерген жанында,
Ыбырайым жандады.
Балыкчынын Акчийде,
Атмакка мылтык камдады.

Көтмалдыдан аталбай,
Атууга жалгыз баталбай,
Мылтыкты көрүп кайран эл,
Токтоп чыдап жаталбай,
Астыртан чаап барышып,
Чий жамынып алышып,
Келе жаткан солдаттын,
Алдынан бугуп калышып.

Арылдатып аттарын,
Солдат келет түйүлтүп,
Атын атып өлтүрдү,
Токтолду арба урунуп.

Бир солдатты атканы,
Жыгылып солдат жатканы,
Түшө калып башкасы,
Балыкчыга качканы.

Бир жүз сексен барданке,
Ыбырайым басканы.
Барданке колго тийгенде,
Анан кыргыз шашпады.

Алматы, Токмок солдаты,
Келип калды ада мол.
Көк-Жон деген жеринде,
Кашка жолдун белинде.

Атышып калдык беттешип,
Саат тогуз ченинде
Бокорович баласы,
Кемисар солдат саласы,
Токсон солдат ээрчитип,
Келген жерин карачы.

Отуз солдат бөлүнүп,
Жол-Булакка чыгышты,

Эки жол менен киргенин,
Кыргыздар абдан билишти.

Мөкүш, Төлө, Чагатай,
Байымбет, Белек, Боронбай,
Кашка-Жолду беттеди.
Отуз мерген ээрчишти,
Алдын тосуп эптеди.

Аткан мерген октору
Бири сая кетпеди.
Бокорович баласы,
Ок тийип аттан жыгылды.

Башкасы атын ташташып,
Жол-Булакка тыгылды.
Султанга ок жаңылды,
Комиссары жанынан,
Катуу буйрук табылды.

Жети саат кыргын деп,
Жандрал кылган амырды.
Амыры эки болбогон,
Ал жолдо орус онбогон.

Жол-Булакка орусту,
Калың кыргыз торгогон,
Айдап тамга камалтып,
Аны да кыргыз койбогон.

Үч сааттай атышып,
Бир далай кыргын табышып,
Помощниктер баш болуп,
Кайра кетти качышып.

Буйрукту кыргыз укканы,
Эсибиздин чыкканы.
Кытайды көздөй бет алып,
Үркүп көчүп чыкканы.

Жөнөдү үркүн шарақтап,
Көздөрүбүз алактап.
Көлүгү жок начарлар,
Ээ кылбай байды карактап.

Кызымчылык тапканы,
Үч жерде солдат капкагы.
Каршы туруп атышып,
Кайран Мөкүш сактады.

Ыбырайым, Мөкүш болбосо,
Кыйратат эле ал кезде,
Катын менен баланы.
Ыйлатат эле ал кезде
Мылтык менен жыга атып.

Кыргыздан мал калган жок,
Көрдүк далай кызыл чок.
Орустун малын союп жеп,
Карыныбыз болду ток.

Тигилүү бойдон үй калды,
Танылуу бойдон бул калды.
Алда башка салган соң
Анык бейиш Чүй калды.

Баратканда барча эл,
Бай жардысы тең болду.
Күдөр үзүп малынан,
Байдын пейли кең болду.

Байлар жакшы март болду,
Көрбөгөн мурун ал чөлдү,
Мал турсун жандан түнүлүп,
Көңүлүнө дарт толду.

Жыйырманчы августта
Ошондо ашуу белде элек.
Беделди ашып түшкөнү,

Кара ташты сүзгөнү,
Жерин көрүп кайран эл
Жандан күдөр үзгөнү.

Карасаң жери кара таш
Көргөн соң көңүл болду мас
Аягында көрөрсүң,
Баарын көргөн ушу баш.

Кулансарык дегени,
Куйкаланган жер экен.
Шол жердеги чериктер
Биринчи куу эл экен.

Жалгыз этек саманга,
Бир кой алам деген бар,
Акыры алат бир койду,
Бербести бизге ким койду.

Алсыраган кыргызды
Алып чегип куп койду.
Делбе деген чөп чыкты,
Душман бизге көп чыкты.

Жылкы малдан айырып,
Уланып делбе чөп чыкты.
Сарттан көрдүк кордукту,
Жериме малың түштү деп
Чыркыраткан зордукту.

Чоң байлар кетти бөлүнүп,
Кашконур деген жеринен
Орто бай, наар калышты,
Турпан, Аксуу элине.

Айдап жүргөн малыбыз,
Жетпей кыштын теңине
Мал жетпеди үч айга,
Тентип кирдик ар жакка,

Бир-бирине карашар,
Мурункудай күн кайда.

Оторбайдын малдары
Начар болду ат дагы.
Андан төмөн начарлар,
Кантип калат жандары.

Оокат издеп бетинен,
Тентип кетти кайран эл,
Өлө берип четинен
Кемип кетти кайран эл.

Бир сары тери жамынып,
Кейип кетти кайран эл.
Тамак үчүн малайга,
Жүрүп кетти кайран эл.

Арзан сатып бүтүрдү,
Айдап жүргөн малдарын,
Чыркыратып ыйлатып,
Акыры сатты балдарын.
Башына мүшкүл түшкөн соң,
Асырады жандарын.

Оторбайдын балдары
Кеткенден соң алдары,
Бозо сатты байкуштар,
Кесме кылып казанга,
Кошо сатты байкуштар.

Кайран эл жерин сагынды,
Кудайга ыйлап жалынды.
Уруят деген жакшы сөз,
Шол кезекте жайылды.

Уккан соң эл кубанды ай,
Баш аягы уланбай
Бет-бетинен жөнөдү,
Дегдеп чыдап туралбай.

Казан кармап мырзалар,
Эки колун көө басты,
Минерине күлүк жок,
Этегин түрүп жөө басты.

Уруят деп кубанып,
Азыктан талкан, ун алып,
Жолдо ооруп көбүбүз,
Сандалып калдык чубалып.

Ооруганын жетелеп,
Ашууну көздөй төтөлөп,
А кудай жерди көрсөт деп
Жүрө бердик энтелеп.

Ашуунун көрдүк чондугун,
Аркайган тоосу молдугун,
Айта берсең түгөнбөйт,
Жолдо көргөн кордугун.

Шакылдатып таш басып,
Көк-Жырым, Бедел зорго ашып,
Жолдо өлгөн өлүктү,
Көё албадык көр казып.

Кара ташты оерго,
Жабдык жок бизде коерго,
Жетиштүү тамак бизде жок,
Ашыкпай ичип тоерго.

Жүрөрүнө шайман жок
Тирүүлөй калды өлүгү,
Жок болгон соң канетет,
Минерине көлүгү.

Орус чыкты алдынан,
Эл түнүлдү жанынан.
Басмачы орус айырды,
Бирин-серин малынан.

Өз эркинче болушту,
Бир шыпыра кыргызды,
Басмачы орус союшту.
Андан аман калганы,
Чубап Чүйгө барганы.

Ачарчылык кез болду,
Бир кудайдын салганы.
Бет-бетинен кангырап,
Тентип кетти кайран эл.

Ачкалыктан кырылып,
Кемип кетти кайран эл.
Издеп жүрүп орустар,
Абийириңди кетирет,
Аны орус тааныса,
Ачуусу келсе өлтүрөт.

Малымды алып кетти деп,
Тепкилеп жатып бүтүрөт.
Эки оору бир келсе,
Ажалыңдын жеткени.
Эки доочу бир келсе,
Абийириңдин кеткени.

Ачкалык, орус биригип
Эки жактан эптеди.
Кыргыз, дунган, казакка
Тарап кетти таманы.

Он сегизинчи жылында,
Совет власть онолуп,
Зордукчу орус жоголуп,
Насип болуп биздерге,
Кодура чыкты оролуп.

Өкмөттөн суранып,
Калганыбыз куралып,

Кичи-Кемин оозунан,
Жыйылыштык куралып.

Жыйылышып барганы,
Өлүмдөн аман калганы.
Бир жүз элүү үй болдук,
Сөзүмдө жок жалганы.

Большевикке сыйындык,
Башында жаман кырылдык.
Адилет заман болгон соң,
Акыр түбү жыйылдык.

II. КОЗГОЛОН

**Козголоң алдындагы кыргыз элинин ал-абалы.
Көпчүлүктүн. алмандан кысталганы**

Он алтынчы жылында
Никелейдин кылымда.
Кара чарба дыйкандар
Күйүп кетти чыгымга.

Күчөп кетти алманы,
Күйүп кетти жандары.
Жарды кедей дыйкандын,
Ичи толду арманы.

Өтүп кетти зардаби,
Күйгүзүштү чарбаны.
Күчөгөнү манаптын
Николайдын залдары.

Жаз болгондо той кылды,
Түтүнгө он кой кылды.
Чыгым бербейм дегенге
Бир тогуз мал ой кылды.

Нечендерди бой кылды,
Кара дүлөй чой кылды.
Кыргыздагы бай-манап,
Залимдигин чоң кылды.

Ырайым кылбай сөзүнө
От чагылтты көзүнө.
Элүү башы, он башы,
Куйрук кылды өзүнө.

Азчылыкта бай-манап,
Көпчүлүктү талады.
Жарды чарба дыйканды,
Айбан малдай санады.

Залымчылык адатты,
Кылдап турду манапты.
Участковый, уезд бий,
Өз көзүнө каратты.

Бий чогулуп топ кылды,
Залимдигин от кылды.
Каршы болгон адамды,
Айдап ийип жок кылды.

Жаман тийди залалы,
Айдап келип камады.
Чыгымга малы жетпесе,
Байлап алып сабады.

Бойдок болуп кул болду,
Катындары тул болду.
Чыгымын таап бере албай,
Кызыл өңү сур болду.

Малай болуп тарады,
Байдын көзүн карады.
Чыгым акча табалбай,
Малайлыкка жарады.

Кызыл чогу кылчылдап,
Тилдеп турду былчылдап.
Көтөрмөгө бул берип,
Сарт күчөдү чыртылдап.

Соодагер сорду кандарын,
Кыйнады элдин жандарын.
Кыйнап ийди элдерин,
Чыгарды го демдерин.

Каракол, Чүй калкынан,
Келимсек алды жерлерин.
Жер айдатпай кор кылды,
Төрт тарабын тор кылды.

Николайчыл уруктар,
Залимдигин чоң кылды.
Элдин баары кысылды,
Заманасы бузулду.

Никелей менен бай-манап,
Коштоп алды кысырды.
Бай-манапты жайлады,
Баки журтка сайрады.

Империячыл Никелей
Кара дыйкан чарбаны,
Рабочуга айдады.
Кара журтгун бакиси,
Жалдырап көзү жайнады.

Он алтынчы жылында,
Онунчу июль айында,
Болуш менен песирлер
Чыгып барды айылга.

«Рабочу бер» – деди
Каттап кирди элдерди.

Он жетиден отуз бир
Жашына кылды мелчемди.

Аламын деп чек кылды,
Кыжылдагыс кеп кылды.
Ак паашачыл байчылык,
Масылат менен эп кылды.

Букарадан шек кылды,
Жандарымды сеп кылды.
Губернатор уезди,
Бүтүм кылып бек кылды.

Испискеден санады,
Далай адам жарады.
Капиталист, помещик,
Падышанын залалы.

Бай-манап айтат баралы,
Ойлоп акыл карады.
Падыша өкүм кылган соң,
Барбай киши калабы?

Санап элди айдашат,
Кыйыктап кайта жайлашат.
Жан-жаныбар калың журт,
Жалдырап көзү жайнашат.

Отузунчу июлга,
Буйрук чыкты жыйынга.
Алынат август айларда,
Аңгыча турсун жайына.

«Август айда алам деп,
Арабага салам деп
Барбайм деген адамдар,
Тирүү жүрмөк арам» – деп
Чочкобай жардык угузду,
«Чогултуп келсин тамам» – деп.

Капилет жаткан кыргыздын,
Түшүрдү жерге жылдызын.
Орустун өз элинин,
Барына болду бул кысым.

Балээ келди ушул жыл,
Баш катты минтип түптүү эл,
Тегиз алмак болгон соң,
Жүрөгү күйдү кыпкызыл.

Турмуш жаман кысылды,
Бейилдери бузулду.
Ушак кылып жамандап,
Паашага кылды кусурду.

Ысык-Көлдүн аркысы,
Кеңеш кылды жалпысы.
Байсоорун, Түп, Жыргалаң,
Караколдон наркысы.

Казак, дунган элинен
Семиз бел Артык жеринен,
Болжоп байкап караса,
Урушмак болду кебинен.

Чүй бетинде тынайдан,
Козголмок болду далай жан.
Эки Кемин, Жол-Булак,
Кеңеш кылды сөз курап.

Кара-Булак, Каштектен
Масылат чыкты сөз улап.
Он бир жылга, Кызыл-Суу,
Урушмак болду Чүй эми.

Элде бузук барбы деп,
Андып жүрөт нечен куу.
Бурана, Шамшы жердеги,
Кегетинин элдери.

Эски Токмок, Биркулак,
Урушууга дегдеди.
Кара-Кочкор, Жумгалды
Көрө албадык турганды.

Ичи күйүп калың эл,
Кайратына курчалды.
Кара-Кужур, Сары-Булак,
Кабарлашты сөз курап.

Атбашы менен Нарындан,
Заманасы тарыган.
Талпынбай адам калган жок,
Жалпы кыргыз барынан.

Камданбай адам калган жок,
Никелей менен урушуп,
Өлгөндө арман калган жок.
Баары кыргыз кел деди,
Урушууга дегдеди.

Жаштарын такыр алмакка,
Никелейдин мелчеми.
Чалдын баары чамынды,
Узун шырмый копшотуп,
Журт жаңылап конушту,
Каны кызып болушту.

Жан бүткөндүн баарысы,
Сонун делбе болушту.
Бай манаптан кеп чыкты,
«Урушбайлы» – деп чыкты.
«Калтырам» – деп солдаттан,
Канат-бутап жеп чыкты.

Никелейчил чоң дешет,
Урушбаган оң дешет.
Аскери курттай жайнаган,
Паашанын күчү чоң дешет.

Олжо алып жыргап күлүшкөн,
Ушуну айтып жүрүшкөн.
Элге чыгып ой деди,
Бул сөзүндү кой деди.

Жандын баары бузулду,
Бөлүп калбай кой деди.
Чайкалды дыйкан жардылар,
Жамы иштин баркы бар.
Коркутушуп манапты
Кошуп алды жалчылар.

Башчы кылды манапты,
Багынтып алып жалпылар.
Кара дыйкан калың эл,
Маслатыбыз бир болду.
Айласы жок куп деди,
Манаптан башка миң болду.

Манап жүрдү ийикпей,
Башканын баары кийиктей.
Кан шайлашты манаптан,
Жалчылар жөндү билишпей.
Кан болушту манаптар,
Аскер болду малы аздар.

* * *

Буйрук маалы болгондо,
Август айы толгондо
Тандап минип аттарды,
Жалпы чыкты чоң жолго.

Тике турду Кеминден,
Мал талады тегинден.
Узун шыргый кесишип,
Уч кылышты темирден.

Тарсылдатып калышты,
Карагайга барышты.

Бакандарын учташып,
Найза кылып алышты.

Чочмор менен салышты,
Чоң жыйылып алышты.
Шабдан уулу Мөкүштү
Кан шайлашып алышты.

Пасылкеге барышты,
Баарын чаап салышты.
Көкүрөк жагын сап кылып,
Чым-Коргонго барышты.

Беш-алты күн турушту,
Жан аябай урушту.
Жетиген менен абыла
Баштады мурун жумушту.

Оторгул деп коюшту,
Башын кесип союшту.
Талап алып малдарын,
Олжо кылып бөлүштү.

Кармап алып байлады,
Кулактын көзү жайнады.
Участковый чакырып,
Самүдүн, Дүрдү кармады.

Самүдүн качып кайтканы,
Кыргыздын тузун актады.
Кайра келип элине,
Көпчүлүктү жактады.

Келатканда Тайгактан,
Он араба жайнаткан.
Көрүп келип бир адам,
Беш атар менен ок аткан.

Аман келди жерине,
Айтып келди Кеминге.

Ок мылтыгын алсак деп,
Акылдашты элине.

Ыбырайым Төлө уулу,
Угуп алды ал муну.
Эки киши ээрчитип,
Арабаны ал тосту.

Араба качып кетти эле,
Көтмалдыда жетти эле.
Тосуп алып солдатты,
Мергендигин чечти эле.

Жети жемшит айдаган,
Ок дарысы жайнаган.
Он эки салдат кароол
Кылычтарын кайраган.

Тосуп алып атышты,
Солдат окоп казышты.
Ыбырайым адис эр,
Мергендигин татытты.

Барып көрдү ал муну,
Ок-дары экен куржуну.
Жыйылып келип калышты,
Семиз-Белде арык, көп бугу.

Ыбырайым жарады,
Бугулар келип карады.
Бугу менен тең бөлүп,
Ок-дарыны санады.

Олжолорун санашты,
Бөлүп алып тарашты.
Ыбырайым көкжалды,
Көргөн бугу жаратты.

Күмбөздө качпай Дүр калды,
Көрөмүн деп жыргалды.

Жакшы көрдү тептегиз,
Кыргыздын баарын кырганды.

Алматыдан кол келди,
Казак, орус мол келди.
Кеминдеги кыштакта,
Кулакка көмөк бергени.

Бузук бар деп угуптур,
Кеминди көздөй чыгыптыр.
Кубалап сүрүп калганын,
Чоң Кеминге тыгыптыр.

Казак орус каптады,
Каркырадай аттары.
Чыгып барып тоолорго,
Кыргыздын баарын атканы.

Боз аттуу төрө баш болуп,
Кайратына мас болуп,
Аттуу солдат бир жүздүү,
Ээрчитип ашып баш болуп.

Көк жонго жөнөдү,
Баштамак болуп өнөрдү.
Кырмак болуп кыргызды,
Артынан түшүп өмөлдү.

Адамдын баары качышты,
Качып үркүп жатышты.
Ыбырайым баатыр эр,
Төшөп туруп атышты.

Бир аттуу төрө чамынды,
Кырга чыгып барылды.
Атаке менен сарбагыш,
Агызам деп канынды.

Чыгып келген боз аттуу,
Түшө калып бир атты.

Тикесинен тик түшүп,
Төрөсү өлүп жатышты.

Аркасында солдаттар,
Жан-жабыла бул качты.
Кырдан тоскон кыргыздар,
Жан-жабыла ок атты.

Тоноп көрүп төрөдөн,
Чөнтөгүнөн кат тапты.
Чакырып келип Белекти
Перевотун угузду.

Катында аны баргын деп,
Аскерди баштап алгын деп,
Бузук кылган элдерге,
Башына каран салгын деп,
Айтканымдан жылба деп,
Бөлөк элди сында деп,
Атаке, сарбагышка
Ырайым-шапкат кылба деп.

Жалынып келсе болбо деп,
Жалгыз эме койбо деп,
Такыр кырып аларды,
Башкаларды ойло деп.

Мына ушундай кат чыкты,
Уккан элге дарт чыкты.
Мөөр басып кол койгон,
Палпом деген ат чыкты.

Боз аттуу төрө шайтанды,
Ыбырайым март жыкты.
Отуздайы кутулуп,
Жетимиши жан чыкты.

Ыбырайым баатыр эр,
Мергендик менен туу жыкты.

Мергендиги ушундай,
Кутказбай атат чымчыкты.

Кашка жол менен жүз жыкты,
Ошолор жаман түз чыкты.
Казак-орус шаймандуу,
Жарактар бар көп мыктуу.

Кеңешип алып кырк баатыр,
Найзасын алып баратыр.
Бир чакырым үстүнөн,
Бараткан жери Каракыр.

Найзасын колго алышты,
Качырышып калышты.
Солдатты көздөй бет алып,
Жан-жабыла чабышты.

Солдаттын баары сес болуп,
Аттан түшө калышты.
Жата калып баарысы,
Мынтыгын колго алышты.

Эми чукул калганда,
Жамгырдай атып салышты.
Үч кишиси окко учуп,
Кайта кайтып барышты.

Эки миң аскер колго алган,
Шамшыны ашып жол салган.
Бир-Кулак көздөй каптады,
Башчы болуп Канат кан,
Кулакты жүндөй каптады.

Кошулду канга Бөлөкбай,
Уруш кылды жатып жай.
Пасылкенин далайын,
Токмокко сүрүп камады.
Найзасын алып калкылдап,
Жаккан оту жалтылдап.

Беш-алты күн жүрүштү,
Алабыз деп чыртылдап.
Паашачыл бекер жатпады,
Казак, орус каптады.
Чүйдөн айла жок болуп,
Канат кан кайта качканы.

Элдерин жыйнап кеңешип,
Өзүнүн алын чактады.
Байдаалысын арттырып,
Чүйдөн пайда таппады.

Чүйдүн ичи дуу болду,
Ар кайсы жерден чуу болду.
Бурана менен Шамшыдан,
Жылып аскер көп толду.

Узун-Агач, Каштектен,
Уруш кылып баш кеткен.
Андан келген казактар,
Кочкорго качып бул кеткен.

* * *

Көл башында көп бугу,
Толуп жаткан көп уруу.
Караколду камады,
Кыргыздардын нургуну.
Арбыны көлдөн башталды,
Оторчулдун кыргыны.

Күңгөй, тескей саягы,
Күүлөнүп чыкты урушка.
Никелей, манап биригип,
Күйүт болуп оруска.
Катуу согуш кылышты,
Жети-Өгүз менен Ырдыкта.

Туу көтөрүп турушту.
Күңгөй, тескей, Ак-Сууга,

Күндөп-түндөп урушту,
Талаага асып таш тулга.
Никелейдин куйругу,
Песирлерин союшту.

Ырда деп сөгүп туруучу,
Нечен кулак залимдин
Эки көзүн оюшту.
Оторлоп келип жер алган,
Ырда деп сөгүп кек алган,
Дыйкандарды акыры
Токмоктоп туруп жеп алган.

Кулактарды кууратты,
Кылычтар аны сулатты.
Никелейден чен алган,
Балинин баарын кууратты.

Бакырышкан чуу чыкты,
Байрак байлап туу чыкты.
Паселкеде кулактар
Коркконунан жан чыкты.

Талаа-түзүн чабышты,
Талкалатып алышты.
Никелейчил иттердин
Башына каран салышты.

Баатыркан деген кан болду,
Талаанын баары чаң болду.
Тарсылдатып атышып,
Урушкан жери кан болду.

Пасылкада тургандын,
Айланып башы маң болду.
Баатырканды ээрчиген,
Эки миң дыйкан жоголду.

Түп, Жыргалаң кыштакты,
Түк коюшпай кыйратты.

Паселкелик кулактын,
Балаларын ыйлатты.

Ардактуу кан Баатыркан,
Баш болуп келди көп элге,
Батпай кетти кол жерге.
Улук шаар алышып,
Келе алган жок мелжемге.

Ар кайсы жерде майда бек,
Баштап чыкты аскер көп.
Байрак булгап Баатыркан,
Ар тарапта уруш көп.

Күнгөй-тескей жерлерден,
Найзасын алган эрлерден,
Чогулду түмөн көп киши,
Жыйылышып келгенден.

Өгүз көөдөн өкүм сөз,
Эрсингендер ошондо.
Жалаң кылыч, куу союл,
Дөөсүнгөндөр ошондо.

Чоюнбаш менен союлга
Маш болгондор ошондо.
Турмушунан кысталып,
Таш болгондор ошондо.

Николай залим болду деп,
Кас болгондор ошондо.
Чыдабай ичи күйгөндөн,
Мас болгондор ошондо.

Кан аралаш көзүндө
Жаш болгондор ошондо.
Нечен түрлүү зардал бар,
Баатырсынган балбан бар.

Күүлөнгөнү күлүктөй,
Алтымышта чалдар бар.
Мойну жоон балбан бар,
Молдолордон чандам бар.

* * *

Саяк эли дүрбөдү.
Жар айтышып күүлөдү.
Ак Чийдеги поселке,
Алабыз деп сүйлөдү.

Паселколук Соколов
Башкарып элди кыйнады.
Участковый Менщиков,
Чогултуп эл жыйнады.

Чочкобайы чакырды,
Саякка конок болгону.
Улук барды конокко,
Ишенгени Орогу.

Жанындагы кызыл чок,
Алыбай деген чологу.
Үйгө кийрип тай союп,
Дасторконго аш коюп,
Жалпы саяк баш коюп.

Суу куйганда октолду,
Балбан Сабыр шоктонду.
Мойнунан кармап ыргытты,
Менщиков деген чоккону.

Чурулдап эл кармады,
Эки колун байлады.
Жанындагы Аалыбай
Жалдырап көзү жайнады.

Чочкобайды өлтүрүп,
Ошо жерде жайлады.

Камдануучу көп болду,
Паселкеге барганы,
Ак чийден уруш салганы.

Өткөн экен зардабы,
Менщиковду өлтүрүп,
Калган жок элдин арманы.
Жатакта калган жардылар,
Кыжылдады каркыбар.

Беш жүзчөсү жыйылып,
Соогатчы менен жалчылар.
Паселкени талады,
Камынышып жалпысы.

Соколовду кармады,
Эки көзүн байлады.
Коркконунан залимдин,
Эки көзү жайнады.

Соколов залим куурады,
Кыргыз собол сурады.
Уруп айдап жүргөндө
Эси чыкпай турабы.

Закон айтып: «Ай деди,
Жаталбайсың жай деди.
Аман болсо ак пааша,
Капиталдар бай деди.

Мени өлтүрсөң бир киши,
Жалгыз менин каныма
Өлтүрөт сендей миң киши».
Бирин-бири күүлөштү,
Мойнунан байлап сүйрөштү.

Соколовду өлтүрүп,
Малын бөлүп болушту.

Жайлоочу менен Катышты,
Чогулуп келип жатышты.

Он эки солдат Акчийден
Тосуп туруп алышты.
Тегеректеп солдатты,
Медреседен барышты.

Кармап алып душманды,
Чоюнбаш менен жанчышты.
Көкүмбай менен Мурзабек,
Курман менен Түркмөн.

Пишпектеги уездге
Чырдан мурун барган деп,
Урушуп эл болгондо,
Журт жаңылап конгондо,
Келди чыгып Пишпектен,
Солдат уулоочу болжолдо.

Айран болуп турушту,
Капа болуп урушту:
«Ким баштады деп айтат,
Ушул жаман жумушту.

Пааша деген дөөлөт деп,
Каршы болгон дөөлөткө,
Ажал жетпей өлөт деп,
Рабочу бербеген,
Зордук менен көнөт» – деп,
Каар кылды калкына
Баштаган уруш жалпыга.

Ачуусу чындап келишти,
Кара чарба жалчыга.
Чарбанын баары чамынды,
Жалпы саяк камынды.

Дүрбөп каптап келгенде,
Дөөнүн жини кагылды.

Ортодогу калыстар,
Элчи болуп зарылды.

Өлөрүн манап билген сон,
Көпчүлүккө зарылды.
Калыс жүрүп ортодон
Көкүмбайды кан кылды.

Кошоматчы болушуп,
Урушту көздөй камынды.
Канатканга кошулуп,
Кочкорго түшүп барылды.

* * *

Кара Кочкор ичинен,
Каршы-терши чаң чыкты,
Тезекбай деген кан чыкты.
Каракоодон, талаадан,
Толуп жаткан мал чыкты.

Кыйкырышкан чуу чыкты,
Кызыл байрак туу чыкты.
Каракоодон атышып,
Хахылов деген куу чыкты.

Айта турган келди кеп,
Азык менен Надырбек,
Ажы менен Субандан
Жыйналышып болду кеп:
«Тынымсейит калың эл
Булар келди кайда» – деп.

Каракоону камады,
Дүкөндөрүн талады.
Участковый Хахылов,
Мунун тийди залалы.
Алтымыштай солдатты,
Жатып алып атышты,
Эки күнү жатышты.

Тегереги шаардын,
Жалпылдаган кызыл туу,
Жер жаңырган ызы чуу.
Хахыловдой митаам куу
Бир жагынан согушту.

Семизбел, арык, көп бугу
Күнү-түнү атышып,
Алалбады түк муну.
Хахыловду көрсөк деп,
Башын жарып бөлсөк деп,
Зардабы өткөн жардылар,
Чуулдашып айтып көп.

Найзасын алып качырат,
Солдаттын огу атылат.
Качырган көп элдерден
Бир кыйласы өлүп жатылат.

Атышып эки конгон соң,
Айласы кетип болгон соң,
Тегеректе калаалык,
От жагышты кыйын чоң.

Калаанын башын от алды,
Тамдын көбүн өрт алды.
Ортосунда Хахылов
Баш айланып тим калды.

Жалын чыкты асманга
Солдат келди шашканга.
Аракет кылды Хахылов
Токмокту көздөй качканга.

Токтобой качты бул иттер,
Тосуп туруп атканга.
Калаанын төмөн четинен,
Качып чубап чыгышты.

Хахыловдун качканын,
Калың кыргыз угушту.
Мынтык атып жон-жондон,
Болжоп тосуп турушту.

Николайчыл адаттан
Жакын болгон манаптан.
Хахыловго кошулуп
Баштап качып бараткан,
Хахыловдун жолдошу,
Кылжыр датка жолборсу.

Качып чыкты бул баштап,
Кууду калың эл каптап.
Хахылов, Кылжыр кутулду,
Солдаты менен бир состав.

Кайра тартты калың эл,
Каптагандай катуу сел.
Жүз кишиде бир мылтык,
Урушууга ошо бел.

Чыгарды тандап тыңдарын,
Кыйратты жолдун зымдарын.
Бирден айтып берейин
Баштан-аяк кылганын.

Карагоо менен чыгышты,
Боз-Бекетке кетишти.
Сарбулакты талкалап,
Кара үнкүргө келишти.

Кара дыйкан жардылар,
Талап кылды каркыбар.
Ак-Мойнокту талкалап,
Нарынды көздөй баратыр.

* * *

Куртка, Терек жердеген,
Эч урушка келбеген,
Жыйылып жатты жеринде,
Чоро, саяк эл деген.

Ырыскулбек шатандан,
Илгертен бери атанган.
Куйруктарын жыйнады,
Өзүнө жакын катардан.

Моңолдор менен чериктен,
Манап менен шериктен,
Эл-элдерин жыйнашып
Таш болсо да эриткен.

Бул төрт болуш жыйналды,
Акыл таппай кыйналды.
Кара дыйкан жардысы,
Жаш чыгып көздөн ыйлады.

Болбой чатак чыгышты,
Манаштын туусун жыгышты.
Кара жолдун боюна,
Калың аскер чыгышты.

Тегерекке чабуул коюшту,
Кулакты кармап союшту.
Арабада кулактын
Башын кесип болушту.

Тарагайда солдатты,
Талкалашып алышты.
Көкүрөктө моңолдор,
Тыбырлашып калышты.

Журт жаңылап конушту,
Көрүштү калың орусту.

Орусту көрүп байкуш эл,
Акылдан кетип болушту.

* * *

Алматы менен Ташкенден,
Алда канча кат келген.
Келди солдат жык толуп,
Жыйналышып жер-жерден.

Пишпекке солдат мол келди,
Алда канча кол келди.
Жандыралы, полковник,
Кыйла кыйын чоң келди.

Офицер менен командир,
Далай кыйын зор келди.
Чоң болуптур Дүр манап,
Отряд алып миң санап.

Уезд менен Чочкобай,
Кол баштады бек каалап.
Көрүп калды кыйын кеп,
Пилумут менен замбирек,
Пишпектен чыгып Токмокко
Бир күндө келди отряд.

Кара кыргыз калың эл,
Көрүп калды кыйын кеп.
Арабасын сүйрөтүп,
Калдыр-кулдур сүйлөшүп.

Казак орус шаң менен
Аргымагын үйрөтүп.
Кайнак баатыр Дүр болду,
Кылган иши оң болду.

Чүйгө келген отряд
Так беш-алты миң болду.
Чоң-Кемин көздөй жер толду,

Унаасы жок жардылар,
Колго түшүп кор болду.

Окоп казып жатышты,
Замбирек коюп атышты.
Такаат кылып туралбай,
Жалпы аламан качышты.

Качты кыргыз кайран эл,
Эсен калды кайран жер.
Аркасынан отряд,
Кан агызды кырып сел.

Беш атар атып үн чыкты,
Замбирек үнү куп чыкты.
Кара наадан кыргызга,
Ал дале каран түн чыкты.

Миңден-миңден кой калды,
Кой айдаган бой калды.
Карды салык бий калды,
Кашаң баскан төө калды,
Катындардан жөө калды.

Сойлотту солдат көп жанды,
Көч жүрө албай буйдалды.
Жасалга менен үй калды,
Киндик кесип кир жууган,
Асыл кайран Чүй калды.

* * *

Казак, кыргыз бой үйлүү,
Канетер экен ушундан,
Түшүп кетсе чыгалбас,
Түбү терең чункурдан.

Жакындан бери бузулду,
Жаман болуп заманы,

Кыпчак менен кыргызды,
Кыстап турат чамалы.

Атка минген эрлерди,
Алып барып камады,
Түшсө зындан көрүнбөй,
Түбү терең набагы.

Кара кыргыз элеттин,
Кетип турат амалы.
Дунган менен таранчы,
Таштап кетти калааны,
Чексиз кыргыз бузулуп,
Сапырылып тарады,
Кандай болот аягы.

Кетирип орус кайратын,
Калың журт көргөн пайдасын,
Тобокел деп тапшырды,
Бүтүн эле мал-башын.

Кудайберген, Нурмамбет,
Кубаты кетип турган кез.
Башка кыйын иш түшсө,
Пайдан жок дүйнө жалган эч.

Заман жаман бузулду,
Зарланабыз эрте кеч.
Түбүнөн кыргыз жөлөгөн,
Токторбай менен Көбөгөн,
Тынч албай Кочкор жеринен,
Дүйнөсүн таштап жөнөгөн.

Ныязбек менен Борукчу,
Бөлүп алган болушту.
Бокчоронун балдары,
Берендин уулу болуучу.

Тааныбаган жат жерде,
Табалбай жүрөт олутту.

Кудай салса бендеси,
Көрөт экен кордукту.

Көчүп келди тияктан,
Көл бугусу, саяктан,
Кыдыр аке, Баатыркан,
Кыргыздан эле акылман.

Кыргыз, казак бузулуп,
Кытайга качкан нечен жан.
Ысагаалы Сагындан,
Далай кеңеш табылган.

Көл бугусу бузулду,
Коркуп залим капырдан.
Байгазы, Үкү, Кекебай,
Мусапыр болду нечен ай.

Балдары басып жөө келди,
Байдасыз дүйнө экен ай.
Илик тамыр табышып,
Издеп барып таанышып,
Көп бер ай деп бечара,
Куржунга арпа салышып.

Алтын тапкан эмедей,
Сүйүнгөнү мындан көп.
Анда оокатым калды деп,
Күйүнгөнү мындан көп.

Үмүт үзүп жанынан,
Түнүлгөнү мындан көп.
Белин бекем кайратка,
Байлап жүргөн мындан көп.

Беш-алты уюн аксатып,
Айдап жүргөн андан көп.
Малын берип жат жерге,
Жайлап жүргөн андан көп.

Ысык-Көл деп үшкүрүп,
Зарлап жүргөн андан көп.
Жаныбарым Ысык-Көл,
Жайылган шибер нечен төр.

Жаздын күнү мал тууса,
Жалгыз козу өлбөй төл.
Айтып турам аныгын,
Ишенбесең барып көр.

Ысык-Көл кайдан унтулат,
Эстегенде ултунат.
Айдама беде ал көлдө,
Ак жашыл тартып кулпунат.

Энеден тууп эркин өскөн,
Ээн талаа жерде өскөн.
Адам болор бекен деп,
Ат мингизип көрк көргөн,
Жөө басты кары, балдары,
Кор болду журттун чанданы.

Буркуратып ыйлаткан,
Бузулгандын зардабы.
Керилип баскан буралып,
Келиндер жүрөт мунайып.

Тоосуна кантип чыгам деп,
Чокоюн кийип кубарып.
Кылчайып басып мунайып,
Кыздары жүрөт кубарып,
Кашына кантип чыгам деп,
Капа болуп мунайып.

Тоосуна көнсөк жүрөбүз,
Чокоюн кантип киебиз.
Оокатын кылып алабыз,
Отунун кантип жагабыз.

Оруп алган чөбү жок,
Атты кантип багабыз.
Эсебин эштеп билебиз,
Эшегин кантип минебиз,
Адамдын жетпейт акылы,
Ат жүрө албас такыры.

Үч күнчүлүк жол экен,
Мынакей деген жакыны.
Боз топурак чаңдаган,
Болот экен адыры,
Таяк алып жөө баскан,
Толуп жүрөт катыны.

Аштык айдап албаса,
Ач болуучу жер экен.
Ар түтүнгө бир киши,
Баш болуучу жер экен.
Кыяматтай кызыл чок,
Жан болуучу жер экен.

Узун аяк бодо мал,
Аз болуучу жер экен.
Эр башына бир чокой,
Парз болуучу жер экен.
Эчки менен кой бакса,
Бай болуучу жер экен.

Эч нерсеси жок болсо,
Кар болуучу жер экен.
Адамдын пейли бузулуп,
Тар болуучу жер экен.

Бермек болуп жаңыдан,
Береринде айныган,
Ошонусу бул элдин,
Осол экен абыдан.

Качып келдик жан үчүн,
Карабадык мал үчүн.
Кар болгон жок чериктер,
Өз тууганы бар үчүн.

Көнүлүмдөн чыгарбайм,
Чеш төбө ата жаныбар,
Атбашы менен Нарынды,
Жердеген киши сагынар.

Жаныбарым Атбашы,
Жанында жакын шаары бар,
Сатып алса базардан,
Самагандын баары бар.

Жазында эгин салган жер,
Жанынан аштык алган жер.
Жаныбарым Атбашы,
Базары жакын турган жер.

Мал сатарга базары,
Барса жакын жанында.
Өлбөсөк барар бекенбиз,
Атбашы менен Нарынга.

Качып чыктык орустан,
Кочкор Ата, Жумгал, Чүй,
Козголуп калдык онуттан.
Атбашы, Нарын, Ысык-Көл,
Айырдың эми конуштан.

Кочкор ата, Жумгал, Чүй,
Кош терезе ысык үй,
Урушуп орус өчүктү,
Жыргап жаткан жеринен,
Тынч албай тына көчүштү.

ЧОКОЙ БААТЫР

(Кызы Канымдын кошогу)

Ай тоголуп күн бүркөк,
Короодо койлор бүт үркөт.
Ай тоголуп, күн бүркөк,
Адырда жылкы бүт үркөт.

Алаамат күн болгондой,
Аскага бүркүт конгондой,
Кыямат күн болгондой,
Кыяга кыргыз конгондой.

Эки бөйрөк таянып,
Эк башын жаланып,
Эч кимге сырын билгизбей,
Сылап чачын таранып.

Иреңим кандай болду деп,
Күзгү менен каранып,
Элге сырын билгизбей,
Элчегин оронуп.

Үйгө киши киргизбей,
Үлпүлдөк шамды күйгүзбөй,
Коломтодо арча чок,
Кычкачтын башын тийгизбей.

Балдарынын башына,
Тебетейин кийгизбей,
Жылкычынын баарына,
Ат куйругун түйгүзбөй.

Керегенин башына,
Түйүлгөн нокто илгизбей,
Келиндердин белине,
Керене жоолук бурчатпай.

Эркектердин белине,
Кемер кур, чылбыр курчатпай,
Өзү отурган боз үйдүн,
Курчоо боосун чечтирип.

Чече албаган түйүндү,
Бычак менен кестирип,
Май курут менен кошкон май,
Чоң чарага эздирип.

Таңында тарткан толгоонун,
Эртеси кайра кеч кирип,
Улам кымызды коёт жаңырттып,
Кетпесин деп эскирип.

Кээде коет үшкүрүп,
Кара булут чагылган,
Кайра-кайра тарсылдайт,
Көзгө илешпей күркүрөп,
Чагылган оту жаркылдайт.

Нөшөрлөп күн ачылбайт,
Үйлөрдө түндүк тартылбайт.
Жигиттер балта көтөрсө,
Арча дөңгөч карсылдайт.

Эми маалына жетти толгоосу,
Жалгыз жеңе жолдошу,
Ошондо кайрадан күн күркүрөп,
Бүтүн дене зиркиреп,
Добул менен бороондон,
Бүтүн боз үй силкинет.

Таң агарып атарда,
Тараза жылдыз батарда,
Баатыр Чокой ошондо,
Жерге түштү бакырып,
Дал ошондо апакем,
Асманда айды карады,

Өз көзүнө көрүндү,
Алмамбеттин карааны.

Чокой жерге түшкөндө,
Асманда булут тарады,
Билектерин карасаң,
Ак жолборстой барааны.

Ошондо туш-тушка кетип сүйүнчү,
Душман болду күйүнчү.
Айылга кетип сүйүнчү,
Ач көздөр болду күйүнчү.

Ал кезде күйүшөр тууган аз болуп,
Аталаш тууган кас болуп,
Анысы аз келгенсип,
Элчи агабыз мас болуп.

Чабаганын берсин деп,
Алдыма түшүп келсин деп,
Чабаганды бербесе,
Чабышты менден көрсүн деп.

Он эки жетим иниси,
Он эки жерде өлсүн деп,
Күнү-түнү күрсүлдөп,
Эт жүрөгү түрсүлдөп,
Мендей Элчи баатырдын,
Жөнү-жайын билсин деп,
Элчи тууган бакырды.

Ормош менен Түлөмат,
Ортого алып чакырды.
Болбосо бизден кетсин деп.
Туугандын аты өчсүн деп,
Кайда кетсе баары бир,
Бир түн өтпөй көчсүн деп,
Айылдын четин жапырды.

Чоң атам менен чоң апам,
Ошондо тапты акылды.
Чабышпай да тартышпай,
Жаман ооз сөз айтышпай.

Орунсуз жерден мушташып,
Ооз-мурундан кан чыкпай,
Сый гана көчүп кетели,
Кетпегенде нетели.

Аксыдагы таяке,
Ат суутуп жетели.
Деп ошентип чоң ата,
Элден алып бир бата.

Кордугуна чыдабай,
Жалаң найза Элчинин,
Зордугуна чыдабай,
Жыйырма эки баланын
Арбыганча кадамы,
Жерин таап багалы.

Бардыгы аман жетилсе,
Бир кандырап табаны.
Таякенин айлына,
Жээрдени чабалы.

Анча-мынча мал жыйып,
Баарын тегиз үйлөнтүп,
Ак бороондой күүлөнтүп,
Келин-кыздын баарысын,
Келгин куштай түрлөнтүп,
Кайра көчүп келербиз,
Жакшы сөзгө конорбуз,
Аталаш тууган акмактын,
Жазасын колго берербиз.

Жетим жүргөн жетилет,
Бүтүн жүргөн кетилет,

Бузуктан чыккан өргүндү,
Кудай өзү өчүрөт.

Балдардын башын калкалап,
Атакемди аркалап,
Аксыга барып конгонбуз,
Андан да аман келгенбиз,
Жалаң найза Элчинин,
Жазасын колго бергенбиз.

Дал ошол Аксы жакта жүргөндө,
Туугандан жадап күйгөндө,
Жылкыдан кезек кайтарып,
Укурук учун майтарып,
Атакемдин ошондо,
Баатырлыгын айталык.

Кезеги бүтүп жылкыдан,
Кирпиги катып уйкудан,
Айдап келип жылкыны,
Желеге кулун байлатып,
Элдин көөнүн жайлатып.

Эс алайын эми деп,
Эс алчу убак келди деп,
Көлөкөлүү кара таш,
Асты жагы ара таш,
Ара таш өтүп барды эми,
Кара ташта көлөкө,
Айкара төшөк салды эми,
Эки колду башка алып,
Чалкалай жатып калды эми.

Коңурукту кош тартып,
Оозду ачып салды эми.
Дал ошондо бир жылан,
Кара чаар уу жылан,
Төшүнөн сойлоп келгени.

Дал ошондо Чокоюн,
Үйдөй таштай ополун,
Жыландын жөнүн сезгени,
Дал азууга жетсин деп,
Кашка тиштен өтсүн деп,
Таңдайга жакын келгенде,
Кайраттуу азуу карс этти,
Жыландын башы барс этти.

Алты саат мас болуп,
Айыгып кеткен атакем,
Муздак сууга көп жатып,
Кайыгып кеткен атакем.

Мындай иштин болоору,
Кирген эмес түшүнө,
Улуу жылан жуттум деп,
Жан атам, айткан эмес кишиге.

Бөкөн менен Кулмамат,
Атакемдин иниси.
Атакем мурун минбесе,
Атка минчү кимиси?

Тукал менен Бүргөнү,
Тубаса боор дос кылган,
Бул үчөө бир барса,
Түмөн колду жок кылган.

Элди жыйнап Таласка,
Жеринин көөнүн ток кылган.
Кечээ Кененсары, Ноорозбай,
Келбети зор доңуздай,
Кыргызды бүтүн кырарда,
Кыямат жолго бурарда,
Кан Ормон келип чакырган,
Ошондо казактын колун жапырган.

Мейнетин бар Чокой деп,
Ала барган көлүнө,

Отургузган төрүнө.
Балбай жээн ал жерден,
Алып кеткен элине.

Эки сыйлап тагасын,
Баатыр чыккан бабасын,
Кайра келген жан атам,
Сагынганда Таласын.

Жан атамдын шердиги,
Экинчи кылган эрдиги.
Бүргө, Чокой, Тукалдар,
Акыл кылып алыптыр,
Солтону бөлүп койгун деп,
Айкырыкты салыптыр.

Сарбагыштын айылын,
Бир четинен чабыптыр.
Дал ошентип баатырлар,
Сарбагыштан солтону,
Ажыратып алыптыр.

Аман-эсен тынышып,
Кайра жолго салыптыр.
Үчүнчү кылган эрдиги,
Ишене берсин эндиги.

Мыкынын кара сормо суу,
Ормо камыш тормо суу,
Жүктүү кетти нарым деп,
Катын-бала ызы-чуу.

Он атка байлап тарта албай,
Же жүгүн бөлүп арталбай,
Бушмана болуп турганда,
Он арканды бергин деп,
Чокой колун сунганда,
Ээрлердин кашынан,
Он арканды чыгартып,

Баарын бирге түйдүрдү,
Каамыт кылып мойнуна,
Калың кийиз кийдирди.

Моюнга салып сүйрөдү,
Моокуму канып күлдү эми.
Балбандыгын Чокойдун,
Көчкөнбай казак билди эми.

Үстүнө чапан кийгизди,
Астына тулпар мингизди.
Мына ошентип жан атам,
Баатырлыгын билгизди.

Эми, төртүнчү кылган эрдиги,
Төрө атамдын шердиги,
Ушундай адам болгон деп,
Айтып жүрсүн эмдиги.

Чүй бою суулуу камышта,
Баатырдын данкы алыста.
Ошондо баатыр атанат,
Жарап берсе намыска.

Бойлото келип конушту,
Жолоочулар бул жерде,
Жакшы эле курсант болушту.
Кубалап кармап алышкан,
Бир бөкөндү союшту.

Эл-журтунун иши үчүн,
Кам көрүшүп күз үчүн,
Жайыт издеп элине,
Кыштай турган жерине,
Чокой, Бөкөн, Бүргөлөр,
Ашуунун чыгып белине.

Эки жакты карашып,
Мына эми келишти,

Жата турган жерине.
Быйыл кыш жакшы болот деп,
Кызыгышып чөбүнө,
Эми көрпөчөнү салынып,
Айкара чапан жамынып,
Алп уйкуну салды эми.

Кушпоолонбой Чокойдун,
Сур куласы калды эми.
Суусаганда Суркула,
Машойтту көздөй барды эми.

Суу ичип жатып Суркула,
Жырткычтын жытын алганы.
Жылт берип кайра тартарда,
Жолборс серпип калганы,
Атасынан үйрөнүп,
Бала жолборс чалганы.

Кош аяктап анысын,
Коргоолдой тээп салганы.
Күчүгүнөн ажырап,
Ачуусу келип чон жолборс,
Атырылып алганы,
Суркула бели үзүлүп,
Суналып жатып калганы.

Алп уйку бүтүп таң атат,
Агарып асман шаң ачат.
Аттарды Бокон караса,
Суу боюнда айыл жок,
Суркуладан дайын жок.

Бүргө, Бокон токунду,
Салмак болду кокуйду.
Экөөсү эки бөлүнүп,
Издеп алып жөнөдү.
Эр Чокойдун эрдигин,
Эми мына көрөлү.

Алар издеп кеткен соң,
Көп убакыт өткөн соң,
Жөөлөй басып акырын,
Дал булакка жеткен соң,
Аттын көрдү издерин,
Тулпардын сынган тиштерин.

Аң-таң калып карады,
Алаамат ойду самады.
Мындай басып караса,
Жолборстун жатат өлүгү,
Мына эмесе тамаша,
Жолборс эмес күчүгү.

Чоң жолборс эмес кичиги,
Энди бирөө болгондо,
Баланын болмок ичиги.
Деп ойлонуп акырын,
Бек токтотуп акылын,
Жан жагын байкап караса,
Эми болду тамаша.

Сүйрөндүсү куланын,
Эми гана көрүндү,
Эңгиреп көңүл бөлүндү.
Кайран кулам бул жерден,
Тапкан экен өлүмдү.

Ушул турган көрүнүш,
Түшүмбү же өнүмбү,
Деп акырын тыңшаса,
Кышылдаган үн чыгат,
Канчык жолборс, дөбөтү,
Суркуланы жеп жатат.

Кабат жолборс туш келди,
Кандай кылып үн катат.
Дабыш алып ал экөө,
Капысынан кол салат.

Дал ошондо Чокоюн,
Үйдөй таштай ополун,
Экөөн эки кол менен,
Көтөрүп туруп калганы,
Жаны чыгып бүткөн сон,
Жолго ыргытып салганы.

Эми жан атам Чокой баатырдын,
Бешинчи кылган эрдиги,
Бел байлаган шердиги.
Бүргө, Чокой биригип,
Эл жыйнаган Таласка.

Колдой көр деп арбагы,
Таасим кылган Манаска.
Маани берип барчу эмес,
Анча-мынча талашка.

Акылы терең кемеңгер,
Айткан сөзү бир башка.
Улууну сыйлап үйрөнгөн,
Толгондон тартып он жашка.

Анча-мынча адамдан,
Ойлогон ою бир башка.

«Жалгыз бука уй болбойт,
Жалгыз уук үй болбойт,
Жалгыз баатыр эр болбойт,
Ууру баатыр шер болбойт,
Эл бакпаган баатырды,
Эр деп аны атаба.
Керт башы үчүн жоо чапса,
Шер деп аны атаба»
Деп айтуучу атабыз
Эл чогула келгенде,
Кеп айтуучу атабыз.

Ошондо чоң Эсенгул кек кылып,
Узун өзөк көп кылып,

Жыйырма баатыр чогултуп,
Убаданы бек кылып.

Тукал, Бүргө жок экен,
Силерге ачык жол экен,
Бокону ооруп үйдө экен,
Кулмамат болсо Чүйдө экен.

Жалгыз Чокой не кылмак,
Жалгызга кимдер ээ кылмак,
Чокой, Бүргө, Тукалдын,
Айлынан жылкы калбасын.
Бүт калтырбай айдап кел,
Чокоюн кошуп байлап кел,
Деп жиберет Таласка.
Жыйырмаң тең балбан деп,
Бек жиберет Таласка.

Азын-көбүн жол жүрүп,
Түн ичинде мол жүрүп,
Жыйырмасы Таластан
Жылкыны айдап жөнөдү.

Баатырлыгын Чокойдун,
Дагы бир жолу көрөлү.
Көк кыяны ашарда,
Агарып таң атарда,
Артынан Чокой жеткени,
Жыйырмасын ар жерге,
Соройто чаап өткөнү.

Жан соогалап ыйлашып,
Карандай жашын төккөнү,
Жыйырмасынын ичинен,
Экөөсү өлүп калганы.

Анда Чокой муну айтат.
Аман-эсен калганың,

Айлыңа жөө кайтып бар,
Экөөнү ташка корумдап,
Өлгөндүгүн айтып бар.
Бир баатырдан кордукту,
Көргөндүгүн айтып бар.

Алда кандай болот деп,
Айылдын баары топтошкон.
Кун бергин деп Эсенгул,
Канча жолу соттошкон.
Уурууга кун жок деп Чокой,
Жети атасын жоктоткон.

Экинчи жолу кан атам,
Сарбагыш жолун токтоткон.
Атакемдин дал эми,
Алтынчы кылган эрдиги,
Атпай журтка белгилүү,
Атактуу баатыр шердиги.

Алыска кетип калыпмын,
Аялдын болбой теңдиги.
Айкөлдөй эле бар экен,
Атакемдин кеңдиги.

Бир күнү Бүргө, Чокоюң,
Аска зоодой ополуң.
Боконду алып жанына,
Болор кездин маалына,
Жолборстор тууп бүтү деп,
Түлөп жүнү түштү деп,
Атка камчы салмакчы,
Суркуланын нак кунун,
Жолборстордон алмакчы.

Ошондо жоболон туман козголуп,
Тополоңу тоз болуп,
Ай караңгы түн болуп,
Күндүзү туман күн болуп.

Камыштуу жерге жетти эми,
Ара жолдо бир конуп,
Ошондо жан атамдын эрдиги,
Алтынчы кылган шердиги.

Аттарды берип жиберип,
Чокой турат түнөрүп.
Дал ошондо шашкалак,
Бокон чыгат шашмалап.

Буура жалдуу каманды,
Кууп алган сабалап,
Тиштери кылыч мизиндей,
Туягы буура изиндей,
Балалык кылып эр Бокон,
Кууп жүрөт түшүнбөй.

Жалгыз аяк жол менен,
Ат өтпөгөн төр менен,
Каман салып жөнөдү.
Жан атамдын эрдигин,
Эми дагы көрөлү.

Тумшугун шилтеп ийерде,
Карынга тиши кирерде,
Каран калган Чокоюң,
Үйдөй таштай ополун,
Эки азуудан алганы,
Тиштик өйдө көтөрүп,
Ташка чаап салганы.

Эки азуусу Чокойдун,
Өз колунда калганы.
Мындай, мындай иштерге,
Ар кимдин келбейт дарманы.

Айланайын калайык,
Сөзүмдүн барбы жалганы?
Айдан айдан ай өтөр,

Аралап жүрүп жыл өтөр,
Билинбей жүрүп күн өтөр,
Карангы жарык түн өтөр.

Бүргө аке бийлик сизге өтөр.
Досундун туусун кайрыба,
Достукту бизден айрыба.
Эми Чыныке, Бүргө бир болор,
Чындап чыккан ким болор,
Чыныке, Бүргө бир болсо,
Чыр чыгарып тим болор.

ЫСАГААЛЫ

(Кызынын айтканы)

Насибин журтка жугузуп,
Ардактуу атам айтайын.
Азыраак элге угузуп,
Бир жашында атакем,
Билбедин ата-эненди.

Беш жашында бек элен,
Ата-энендин көркү элен.
Үч айылдын ичинде,
Асыранды эрке элен.

Алты жашка алыштын,
Сабак менен жарыштын.
Балдар менен өзүңдөй
Тай кунандай чабыштын.

Жети жашка жетпедин,
Жеңи жыртык балага,
Кийминди берип септедин.
Конок келсе айылга,
Кызмат менен кетпедин.

Сегизинде окудун,
Серпилип акыл токудун.
Тогуз жашка келгенде,
Ойлонгонсун чамаңды,
Билдиң жарык паананды,
Токтолтконсун санаанды.

Орунтуктуу жакшыга,
Ойлонуп бердиң саламды.
Он жашыңда ойнодун,
Он бир жашка келгенде,
Ок жыландай сойлодун.

Он экиге келгенде,
Адам билген акылдын,
Бирин билбей койбодун.
Он үчүндө жат алдың,
Он төрт жашка чыгарда,
Ойлонуп туруп кат алдың.

Он беш жашка чыгарда,
Алматай ажы баласы,
Ысагаалы атандың.
Он алтыда жатыктын,
Он жетиге чыгарда,
Ордого кирип катыктын.

Он сегизге чыгарда,
Алматай ажы баласы,
Кичине баатыр атыктын.
Он тогузга түптөндүн,
Жыйырмага чыгарда,
Алда нече түрлөндүн.

Жыйырма бир жашыңда,
Бак дөөлөт конду башыңа.
Жыйырма экиге чыгарда,
Атаке, жыйын түштү кашыңа.

Жыйырма үчкө келгенде,
Өз боюнду күүлөдүн,
Кыдык турсун төмөнкү,
Саякты кошуп бийледин.

Жыйырма төрткө келгенде,
Аттан чаптың күлүктү,
Кашымга салдың бүлүктү,
Атаке, сала чыктың түйшүктү.

Жыйырма бешке толгондо,
Кеп талашкан киши жок,
Атаке, өз эркиңче болгонсун.
Жыйырма алты жашыңда,
Тулпардан тандап ат миндин.
Туйгундан тандап куш салдың,
Дубандан бузуп кыз алдың.

Туйгунду туурдан баккан жок,
Тулпар атты чапкан жок.
Акырында атаке,
Ушул бузуп алган жаккан жок.

Жыйырма жети жашыңда,
Олтурчу элең түрлөнүп,
Атка минип кырданып,
Жыйырма сегиз жашыңда,
Атаке, ой ойлонуп сурланып,
Жыйырма тогуз жашыңда,
Жарап кеттиң керекке.

Отуз жашка чыгарда,
Элге кирди береке.
Отузундан ашарда,
Акыл коштун Тилекке.

Отуз эки жашыңда,
Ак калпактуу кыргыздан,
Акылың кыйын ашынды.

Адамды адам көрө албай,
Артындан бугу асылды.

Асылгандын баарысы,
Астындан чыкпай басылды.
Отуз үчкө келгенде,
Ойлонуп бактың кыдыкты.
Атаке, душманга салдың бузукту.

Отуз төрткө чыкканда
Асылым атам ардагым,
Алыска кеткен арбагың.
Жарды менен жакырга,
Мусапыр менен бакырга,
Тийе жүргөн жардамың.
Алты дубан топ болсо,
Атаке, коргошундай салмагың.

Отуз бешке чыкканда,
Душман менен күүлөштүң,
Туйгундугуң артылып,
Чоңдор менен күүлөштүң.

Чоң айтканын койдуруп,
Өңкөй жашты чогултуп,
Үйөз менен кармаштың.
Кайратына чыдабай,
Чоң билек менен кармаштын.

Отуз жети жашыңда,
Кырк жигит жыйдың кыңгырлап,
Кылыч белде зыңгырлап,
Кылымга жетип арбагың,
Кыдык, Желден тындырып,
Бет алдыңда душманды,
Атакем, билегин кетти сындырып.

Отуз сегиз жашында,
Ок жыландай октолдун,
Отуз тогуз жашында,
Орун басып толгондун.
Ойронду бузган атаке,
Артында калган Чойтукеге,
Олутун жаман жоктоттун.

Кудай берген дөөлөтүн,
Кулжага кеткен сөөлөтүн.
Кырка жаны чыгарда,
Атаке, жеткен экен нөөбөтүн.

Теңирин берген дөөлөтүн,
Текеске кеткен сөөлөтүн,
Быйыл кырка келгенде,
Атаке, бүткөн экен нөөбөтүн.

Буйрук мен бардын башында,
Биржыбалдай калаана.
Башынан ак кудайым,
Жазган экен балаага.

Атаке, үйдө курубай,
Акыры шейит болдун талаага.
Бура тартып сүйлөшүп,
Биржыбалга барганда.

Бурулушта сөз болсо,
Бурчатпастан тапканда,
Бек алдынан келдим деп,
Мунайбай үйдө жатканда.

Топ салдат келип басканда,
Акылынан шашканда,
Бу кудайдын буйругу,
Атакем кетет эле качканда.

Тургузбай орус айдады,
Туйгун бир мыкты болсо да,

Атамдын эки көзү жайнады.
Барданке менен кылычка,
Атакем кантип тапсын айланы.
Ээрчип тиктеп артындан,
Катын менен баланын,
Аа, кокуй шору минтип кайнады.

Белгилүү аттын кашкасы,
Бек болот сырттын тасмасы.
Беренинен айрылып,
Чыкпайтко жандын башкасы.

Айдап барып камады,
Келсопкенин шаарына.
Акчаң болсо бергин деп,
Басып келди баарына.

Акылың болсо абайла,
Атаке сенин арманың,
Түгөтпөс бизди далайга.
Арасынан күн өттү,
Алдадан буйрук болгон соң,
Айдап мындан жөнөдү.

Келсопкеден чыкканда,
Жаман сөздү укканда,
Атамдын өңү бузулду,
Жаны жаман кысылды.

Төрткүл жакты карады,
Атакем канча ойлоду санааны.
Санаган менен канетет,
Келбей турган чаманы.

Каалгалуу чоң үйгө,
Кайрылып түшөр күн болбой,
Ага-инисин көп ойлоп,
Кара жанын кыйнады.

Кайран Кыдык калдың деп,
Калы килем, мис табак,
Көчсө көчүң шыңгырлуу.
Каран калган зор үйгө,
Кастап он күн жатпадым.

Абдылда менен Калыга,
Андагы тууган баарына,
Бир ооз кеңеш айтпадым.
Кербендей болгон чоң үйгө,
Келишип он күн жатпадым.

Кенен, Кыдык тууганга,
Кеңири бир ай батпадым.
Керим менен Мамбетке,
Эч болбосо дүнүйө,
Бир ооз кеңеш айтпадым.

Алыскы билген дайнымды,
Арманым көптүр айлымды,
Алыс жерден көрбөдүм,
Уялашым Кайбылда.

Көрбөй калдым арман көп,
Бийманаалы, Урмамбет,
Жаздыкта жатсам арман жок,
Тил билбеген оруска,
Жасоо кылар дарман жок.

Жаркырап турган сүйөргө,
Эч болбосо шум жалган,
Үркүнбай балам калган жок,
Үйүмдө өлсөм арман жок.

Тил билбеген оруска,
Же мүдөө кылар дарман жок.
Үркөндө тууган сүйөргө,
Үркүнбайым калган жок.

Тургузбай орус айдады,
Жаман сөзүн аябай,
Армиялар шайлады.
Кекиликтен узатып,
Кечикпестен атамды,
Армиялар түзөттү,
Учуп кетчү немедей,
Чак эле түштө күзөттү.

Кекиликтен өткөндө,
Беш мойнокко жеткенде,
Арстанбек шейит ыйлады,
Атымды мине келбей деп,
Ат жалынан өлбөй деп,
Кара жанын кыйнады.

Орус кылды өкүмдү,
Буларды бекер жыйдым деп,
Ичинде атам өкүндү.
Атам да сенден айрылдым,
Ушбу жерден кайрылдым.

Жабуу да жаман өкүрдү,
Жабуу менен Казакбай,
Баатырдын тирүү кезинде,
Белек менен Саякты,
Араладың казакты ай.

Топко келсе кеп тийбей,
Тойго келсе ат тийбей,
Жигиттер эми көрдүн азапты.
Бүркүт конор балдакка,
Ителги конор далбага,
Кастык кылган душмандар,
Учурарсың арбакка.

Кууп жетти буларды,
Куу жолтой Тамга калаага.
Ак балтасын колго алып,

Кылычтарын салынып,
Тамгалыктын орусу,
Көбөйө түштү жаңырып.

Чет жагынан Балтабай,
Өлтүрсөң бат өлтүр деп,
Тура калды чаңырып
Баатыр турду камынып.

Өңгөсүнүн баарысы,
Үстү-үстүнө жыгылды,
Ажалы чукул келген сон,
Бардаңке менен кылычтын
Кантип тапсын айласын.

Оозунан чыгып кетти го,
Канттан ширин сөздөрү.
Карсылдап мылтык чыкканда,
Канетти экен өздөрү.

Кызыл канга боеду,
Өлгөнүнүн баарысын,
Тамга сүйөй жөлөдү.
Шейит болсо арбагың,
Атаке тийе жүрөр жардамын.

Эл уксун деп азыраак,
Билгенимче айтканым.
Өткөн ишке өкүнбө,
Бел байлагын калганың.

Бактылуу туулган адамзат,
Эки жайда болор шат.
Багы качса адамзат,
Бир тууганы болор жат.

Дүнүйө жалган аманат,
Арты болор саламат.
Арбактуу тууган адамдын,
Артында айтып кеп калат.

Ойлоп туруп сөз айтмак,
Акындарга бир адат.
Өтүп кеткен элдерди,
Айткан менен ким табат?

Кадыр алда бар болгону ай,
Минтип башка салганы ай.
Кайгыга салган адамдын,
Башынан кетпейт арманы ай.

Кудай кылса бенделик,
Көтөрөт адам сенделип.
Колундан туйгун учкан сон,
Кадырың сурайт ким келип?

Пайгамбарлар баары өттү,
Батма, Зуура жар өттү.
Омор, Осмон дагы өттү,
Акеше, Сааба шер өттү.

Азыркысын байкасам,
Баатыр атам эми өттү.
Ыйса менен Арстанбек,
Ырыстуу бай Чыныбек,
Ошол өткөн шейиттер,
Баары бирдей асыл так.

Баарын болжоп карасак,
Баатыр атам кара көк.
Илебай атам кары эле,
Балтабайдын арбагы,
Бир бугуча бар эле.

Жүк көтөрсө ообаган,
Баатыр атам нар эле.
Илебай атам бек эле,
Балтабай кара көк эле.

Жүк көтөрсө ообаган,
Баатыр атам лөк эле.

Кабыл менен Сооронбай,
Үкөз молдо атанып,
Калкындан сүрдүн дооранды,
Ушу барган шейиттер,
Бир да бирөөң кайтпадын,
Калганың минтип сооронду.

Сооронбай менен Кабылды,
Бул өндөнгөн асылдар,
Бизге кайдан табылды.
Бир да бирөөң соо кайтпай,
Калганың жаман соолуду.

Калгандарың какшады,
Кайгы-мунун ачады.
Ошол экен алданын,
Тагдырда шейит жазганы.

Белек, саяк ичинде,
Сүйлөөчү элең какшанып,
Эми аз жыл жүргөндө,
Бугу менен сарбагыш,
Калат элең башкарып.

Сөзүң катка жазылды,
Арбактуу тууган атамды,
Айтпасам ичим ачынды.
Азганакай кыдыкка,
Агыны катуу дайрадан,
Агызбай чыкчу кеме элең,
Асылган менен атама,
Кайсы кыдык тең эле?

Силер түгүл төмөнкү,
Алагөз менен кабаны,
Кошо бийлеп турчу эле.
Кендигине караса,

Тескейдин Ысык-Көлүндөй.
Каарланган кишиге,
Какшаалдын кыян селиңдей.
Кайыр кылган кишиге,
Суусамырдын желиңдей.

Ысыктыгын карасан,
Кербаланын чөлүндөй.
Баатыр атам барында,
Ушу турган бугулар,
Бадышадай көрчү эле,
Эмине айтса атамдын,
Өкүмүнө көнчү эле.

Кайран атам барында,
Калайык бугу көп журту,
Канга ылайык көрчү эле.
Абдылда менен Маанаңыз,
Абыдан жатып кабышты.
Атама жакын улуктар,
Кабыргасы кайышты.
Канетсин Курман балдары,
Абыдан жатып кайышты.
Үй үстүнө жоо келсе,
Качпай туруп сайышты.

Кушун алды өрдөктү,
Жасаган алды көрмөктү.
Туйгунун алды өрдөктү,
Тушунда ишти көрмөктү.
Тургузбай кудай жасады,
Туулгандан соң өлмөктү.

Кара чаар жолборсум,
Кайберен эле жолдошун.
Бир көрө албай айрылдык,
Кастык кылган оңбосун.
Кызыл чаар жолборсум,

Кырк чилтен сенин жолдошун,
Бир көрө албай айрылдык,
Капыр орус оңбосун.

Төрткүлдө жолдо бейитин,
Түк болбосун кейишин.
Жакшы жайга жөнөлдүң,
Атаке, куттуу болсун шейитин.

Курман чалган аркы атаң,
Солтоной, Канай берки атаң,
Алматай ажы өз атаң.
Ак калпактуу кыргыздан,
Чыгар бекен сиздей жан.

Алматай ажы, Сагымбай,
Атаң менен бабаңдан,
Айырган кудай багыңды.
Алтын чынжыр саатты,
Омууроого тагыңды,
Алты дубан топ болсо,
Атаке, ким сындырган шагыңды.

Айткан сөзүн жараттын,
Алакөз менен Кабанын,
Атаке ак ордодон тараттын.
Артыңда калган бүлөңдү,
Айлыңдын көзүн караттын.

Алтын жака, мис табак,
Адам өтпөс көчөңдөн.
Арманың Кыдык унутпас,
Акыл айткан сөзүңдөн.

Бөлөкчө айтып кантейин,
Бөрк ал десе баш кескен,
Сенин жигиттериң айтайын.
Шыгай менен Медетти,

Артынан киши өлөбү,
Булар да айласыздан күн этти.

Шыгай, Медет эгизди,
Баатырдын тирүү кезинде,
Телегейи тегизде,
Уйдун этин жебеген,
Кудай кылса чара жок,
Улактын этин жегизди.

Азыраак Шыгай эр эле,
Минген аты кер эле.
Ырас ачуу келгенде,
Кара кулак шер эле.

Өзүнчө Шыгай эр эле,
Азыраак ичи тар эле.
Шол тарлыгы болбосо,
Күлчородой бар эле.

Баштагыдай чаппады,
Баарынан дагы жабуусу,
Атакем көзү өткөн сон,
Тулдун түбүн сактады.

Атакем айткандын сөзүн билгизди,
Ат-чапанга карабай,
Атакем далайга пайда тийгизди.
Аз ишиме жарар деп,
Муратаалы акунга,
Аргымакты мингизди.

Аргымак миндиң өбөккө,
Өкүмдүгүн кармаса,
Атаке, атыңды бердик бөлөккө.
Азыраак айтып токтодум,
Ордунду жаман жоктодум.
Тие жүрсүн арбагың,
Артында жалгыз тукумун.

ТҮШҮНДҮРМӨЛӨР.

«КАЗАК КАЙЫҢ СААП, КЫРГЫЗДЫН ЫСАРГА КИРГЕНИ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 202(414). Жазган Ы. Абдырахманов. Атбашы, 1948-ж. авг.

1. КАМЧЫБЕК. Кол жазмалар фондусу. Инв. 30(223). Айтуучу Карымшак Көлөпов, Тогуз-Торо. Жыйнаган А. Чоробаев, 1940-жыл.

КАМЧЫБЕК (Курманжан датка). Кол жазмалар фондусу. Инв. 551(5189). 3-дептер. Айтуучу Сапарбай Сатылганов саяк уруусунун кутунайынан. Молдодон окуган. Жалал-Абад областы, Ачы районунун «Кызыл Октябрь» колхозунан. Жазып алган: Элебаева – Бакинова Г. 1946-ж. 24-август.

ЛЭП – НЭП (новая экономическая политика).

Маккам – бекем.

Жаллат – желдет.

Сүйегине – сөөгүнө.

Сүдүйө – судья.

Новмарт – наамарт, наалат деген маанини берген.

Гүлманги – чени бар баш кийим.

Пайвант – жалгаштыруу.

Панди – туткун.

Гезерме – казарма.

Лемарс кылыч – албарс кылыч.

Пайлап – андып.

Жигер – боору, бир боору.

Зовла – соолу.

Зовун – 1. Зордук, зомбулук. 2. Орток, шерик.

Кайлыгы – колуктусу.

ШАБДАН БААТЫРДЫН КАЗАЛЫ. Китепте: Осмоналы Сыдыков. Тарых кыргыз Шадмания. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1990.

Бисмилла – алланын аты менен, кудайдын аты менен.
Танда махшар болгондо – акыркы сурак күнү.

Кадыр моулан кудайым – боорукер, ырайымдуу кудайым.

Мурсал – шашып деген мааниде.

Сахи – берешен, март.

Бакыл – сараң, катуу баш.

Бизтон – пистон, ок.

Усул жаид – жаңы тартип окуусу.

Магрифат – билим, окуу.

Керемопон – грамофон.

Гүлхан – гүл, байчечекей тигилген жер.

Жадигер – эстелик, белек деген мааниде.

ДЫЙКАНБАЙ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 171 (553).

Молдо Нияздын үчүнчү кол китеби.

Дарди – дарты.

Аваз – даңк деген мааниде.

Паитах – хандын тагы деген маанини берет.

Азар – азап, кыйынчылык.

ҮРКҮН. Кол жазмалар фондусу. Инв. 100(303). Актан Тыныбековдон 1927-жылы жазылган.

Чочкобай – участковой.

Басалке – поселка.

Билимет – пулемет.

Мөмөштүк – помощник.

Берт – мерт.

Балшабек – большевик.

Ополномоч – уполномоченный.

Кемунус – коммунист.

Куруят – уруят, эркиндик.

ҮЧ ДООР. Кол жазмалар фондусу. Инв. 23. А. Жутаке уулуна жазып алган К. Мифтаков. Нарын округу, Шаркыратма айылы. 1926-жыл.

Норустама – нооруз, жаңы жыл.

Черезнай – чрезвычайный.

Балийса – полиция.

Очокобай – участковой.

Жандыралы – жандармерия.

Үйөз – уезд.

Кийип – Киев.

Бечет – печать.

ГПУ – Государственное политическое управление.

Рабфак – рабочий факультет.

КАЧАК ТУРМУШУ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). А. Жутаке уулу 1926-жылы жазып Билим Комиссиясына тапшырган.

КАЧКАЧ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). 1922-жылы нарындык Муса Бает уулунан К. Мифтаков жазып алган. Ошол кезде Муса Казы Чоко уулунун он төрт жашар жигити болгон

КАТЫГҮН. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). Молдогазы Токобай уулу 1924-жылы өз колу менен жазып Билим комиссиясына тапшырган. Молдогазы Токобай уулу Каракол кантонуна караштуу Чоктал болушунан.

I. КАЧКЫН. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). Молдогазы Токобай уулу 1924-жылы өз колу менен жазып Билим комиссиясына тапшырган. Каракол кантонуна караштуу Чоктал болушунан.

II. КАЧКЫН. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). Токтосун ырчы Боогачы уулуку. Нарындык Бектур Шералы уулунан 1924-жылы Каюм Мифтаков жазып алган.

КАЙРАН ЭЛ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). А. Жутаке уулу Билим комиссиясына тапшырган. 1926-жыл.

КЫТАЙ ЖЕРИНЕН КАЧАКТАРДЫН КАЙРА КЕЛГЕНДЕН СОҢКУ АБАЛЫ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). А. Жутаке уулу.

1. КОЗГОЛОҢ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). Муса Чагатай уулу. 1927-жылы өз колу менен жазып Билим комиссиясына тапшырган. Чүйлүк, Атаке – сарбагыш.

Жандыралы – генерал-губернатор.

Чочкобай – участковой.

Барданке – мылтык.

Барча – баары.

II. КОЗГОЛОҢ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). Иманалы Жангазы уулунан жазылган.

Песир – писарь, катчы.

Жандарым – жандарм.

Чочкобай – участковой.

Пасылке – поселка, айыл.

Жемшит – ямщик, араба айдоочу адам.

Полпом – орус төрөсүнүн фамилиясы бузулуп айтылган.

КАЗАК, КЫРГЫЗ БОЗ ҮЙЛҮҮ.

Кол жазмалар фондусу. Инв. 9(202). Токтосун ырчы Боогачы уулуноку. 1926-жылы К. Мифтаков жазып алган.

ЧОКОЙ БААТЫР. Кол жазмалар фондусу. Инв. 730.

«Чоккой баатырдын биринчи аялынан Конушбай, Көнөкбай, Араке деген эркек балдары болгон. Араке деген баласынын Каным деген кызын Чоккой баатыр өзү чонойтуп, көлдөгү Абайылда деген кишиге турмушка чыгарат. Абайылдадан Эшкожин, Эшкожинден кадимки Балбай баатыр туулат. Чоккой баатыр өлгөндө Каным кеч келет. Каным ашына чейин күтүп, Чоккойдун үстүндө болот. Күнүгө бир маал эртең менен кошуп ыйлап, аш тарагандан кийин баласы Эшкожин, небереси Балбайды алып көлгө кеткен экен. Каным Чоккой баатырдын төрөлгөнүнөн тартып өлгөн күнүнө чейин кошкон экен» – деген билдирүү кол жазмада бар.

ЫСАГАЛЫ. Кол жазмалар фондусу. Инв. 459(1859).

Ысык-Көлдүк манап. Орус баскынчыларына каршы турган кыргыздардын башында болгон. Үркүп бараткан элди сактап аман сактап калууга чоң аракет жумшап, жазалоочу отряддын алдын тосот. үркүндөн кайтып келгенден орус баскынчылары Ысагалы баш болгон бир топторун Тамганын жанына айдап барып, атып салышкан.

Кызы Чуйтуке айткан.

«БАЛБАЙ»

Бүгүнкү күнгө чейин калың окурмандардын колуна тие элек чыгармалардын бири – «Балбай» поэмасы. Жалпы журттун сүйүктүү тарыхый каарманынын образы элдик оозеки чыгармачылыкта жетишерлик түрдө түзүлсө да, советтик идеологиянын кесепетинен Балбайдын аты тарыхтан өчүрүлүп, болбосо тескери баа берилип келди. Баатыр Балбай тууралуу кол жазмалар фондубузда бир топ материалдар сакталып турат.

Мына ушул көркөм мурасыбыз азыркыга чейин илимий изилдөөнүн объектиси болбогону өкүндүрөт.

Чындыгын айтканда, Балбайдын коомдогу ордуна, тарыхый инсандыгына, адамдык касиетине, дүйнөгө болгон көз карашына жаңыча мамиле кылган макалалар жокко эсе.

Балбайдын дегү өзү ким? Байбы? Манапбы? Баатырбы? Ал тарыхый эмгектерде феодалдык төбөлдөрдүн бири болгондугу үчүн катуу сындалып келген. Ал эми колдогу элдик мурастарга кайрылсак, Балбай эл ишенген, кыргыз жерин көздүн карегиндей жоодон сактаган, жанын тиштеп, башын канжыгага байлап койгон баатыр, ага башкалар умтулган бийликтин да, эсепсиз мал-мүлктүн да кереги жок. Кичинекейинен жетим калып, анын ишенгени да эл, дос-жолдоштору, үй-бүлөсү. Анын күйгөнү – жергиликтүү бай-манаптар гана эмес, калмак, кытай, орус, кокон баскынчыларынын зордук-зомбулугу.

Балбайдын баатыр болуп туулушу жөнүндөгү элдик түшүнүк элдик оозеки чыгармачылыктын ту-

руктуу салтын улайт. Энеси жолборстун этине тал-
гак болуп, төрөлгөндө баатырлыктын дагы бир бел-
гиси – колуна кан чеңгелдеп түшүп, бүткөн боюнда
жыш кара түк жүн болот. Балбайдын энеси карыш-
кырдын көк жалынын жүрөгүн жегенде гана талгагы
канган экен. Ошондой эле Балбайды энеси бала кези-
нен уу коргошунга денесин көндүрүп жууптур, кийин
баатыр да жоого аттанганда уу коргошундун тамы-
рын чайначу экен.

Элдик поэма Балбайдын «Текеске кетели» – деп,
жоро-жолдошторун, туугандарын, жалпы калайык-
калкты ыйлатып турган эпизоддон башталат.

Көлдү орус алган соң,
Кантип жүрөм ич күйүп –

деп, Балбай көкүрөгүндө муң басып, ички дүйнөсүндө
сатып кетишкен кыргыз төбөлдөрүнө нааразылыгы
түтөйт.

Орус солдаттары менен согушу – анын жалтан-
бастыгын, кайраттуулугун, өрттүүлүгүн көрсөтөт.
Балбай эч качан жеңилүүнүн ызасын тарткан эмес.

Балбай душмандын көптүгүн, курал-жарактарынын
молдугун жакшы билет. Анын ишенгени – эр жүрөк,
тайманбас карапайым элден түзүлгөн колу, туулуп
өскөн жердин шартын жакшы билиши, уруш такти-
касын туура колдонушу. Майданга Балбай ураалап
бара бербейт. Ал шериктеш жолдошторун ата-баба-
нын салтын, даңкын айтып, Манастын эрдигине
шердентип, келечек үчүн кан төгүлүп жатканын
ынандырат. Каармандын сөздөрүндө абстракттуу
төш кагуу, менменсинүү, куру кыйкырык фразалар
жок. Ар бир сөзү коргошундай уюп түшүп, жүрөккө
жетет.

Солдат келе жатат – деп,
Кароолго чыккан Байгазы,
Балбайга кабар салган соң,
Сур айгырды токутуп,
Балбайдын колу дүрбөдү.

Балбайдын уулу Байкашка орус солдаттары менен урушууда эң чоң эрдик көрсөтөт. Атасы Балбайдын эскерүүсүндө жана ички толгоосунда образ жарк дей түшөт. Кол жазмада баатырдын уулунун эрдиги, тайманбастыгы, жалтанбастыгы таамай сүрөттөлгөн. Төөнүн үстүндө турган сагызганды аткан мерген болгон. Орус солдаттарын качырбай окко кадаган.

*О, Байкашка, кайдасың,
Чоң кашканы мин – деди.
Суу-Ашуунун үч күңгөй
Байкашка чыгып жатканда,
Милтели кара мылтыгы
Солдатка беттеп атканда
Төрт солдатка ок тийип,
Тикесинен жатканда,
Калган солдаттары менен
Полковник көлдү көздөй качканда.*

Балбайды кармап берүүгө «кыргыз туугандарынын» «эки көзү төрт». Текеске көчүп кеткен Балбайдын артынан сая түшүп, ал ооруп жаткан жеринен Телтору, Күчүк, солдаттар менен келип кармашат.

*Кайтарып койгон киши жок
Уктап жаткан эр Балбай,
Орус менен иши жок.
Телтору баштап барганда,
Тура калды эр Балта,
Мылтыкты алып колуна,
Жатасыңбы, тур баатыр,
Орус келди шоруңа!*

Поэмада Балбайдын кармалгандагы арман-муңу, монологу көркөмдүгү жагынан өтө күчтүү чыккан. Балбайдын арманы жеке адамдыкы эмес, баатыр эч убакта өзү үчүн муңканбайт, ал эчен кыргыздарда жанын сайып койгон, ал элдин муңу.

*Кой, Балта, мылтыкты алба колуңа,
Же Бүргө тору, Сур айгыр,
Бири алдымда болбоду,
Качканда кантип жан калды,
Катыгүн, Балта, ушинтип өлдүң арманда.
Тике жасоолу мылтык солдаттар,
Жаадырып атып турбайбы,
Жаш балдарды кырбайбы, — деп,
Тыйып койду Балтаны.*

Элдик поэмада Балбайдын гумандуулугу, айкөлдүгү, адилдиги таамай чагылдырылган. Жогорку эле ыр саптарынан баатырдын кебелбестигин, ички дүйнөсүнүн тереңдигин көрүүгө болот. Каарман да айылдагы элдин толкунун токтотуп «өлбөйбү тепсендиде көп чала жан» дейт. Эр жигиттердин эрдиктерин узак жолдон күтөт, баласы Мойноктун кулагына шыбырап, өмүргө чаптырат.

*Аңгыча солдаттар кирди шалдырап,
Балбай турду жалдырап.
Эки колун артына
Ошол жерде байлаган,
Койчу минчү көк атка
Мингизип алып Балбайды
Чаткалды көздөй айдаган.*

Эр өмүр, Жанек баштаган жигиттер Балбайды бошотуп калууга аракеттенет, кол курайт, бирок Тилекмат баштагандар элди алдап таратып жиберешет.

*Тартып алба Балбайы,
Балбайды тартып алсаңар
Анда балакетке калдыңар,
Көлдөгү бугу барыңды
Атка минген карыңды
Эки колун бек байлап,
Баатырын тартып калды деп
Кес-Сеңирди айлантып,*

*Алматыга жөө айдап
Алтай түрмө салуучу.
Бир Балбайдын дартынан
Үйүңдүн сыртынан өчүн алуучу.*

Мына ошондо Балбайдын элине кайрылып коштошуусу өтө сезимтал, эмоция менен чыга келет. Анын көз алдына өмүр жолу элестелип, жеке керт башын өлүмгө байлап коюп, эл-журту үчүн кызмат кылганын эр жигиттин милдети катары кабыл алганын, Боромбай, Тилекмат сыяктууларга алданганын, Ормон ханды намыс үчүн сайып өлтүргөнүн кайгы-муң менен эскерет.

Чыгармада Ормондун залымдиги, ачкөздүгү, айлакерлиги, зордук-зомбулугу Балбайдын ички монологу аркылуу берилет. Ормондун «жумурткадан кыр издеген» кытмырлыгы ачылат. Бул эпизоддо Ормондун «бугуну чаап алам» деген жортуулу кыска гана сүрөттөлөт. Бардык түйшүктү башынан кечирген Балбай Ормондун опузасына чыдабай кеткени чыгармада мындайча сүрөттөлөт.

*Аттанып Ормон келгенде,
Кырк экиде жашымда,
Ормонду сойдум ошондо.
Куу найзам учун кан кылдым,
Ааламды соргон чоң Ормон,
Кудургунун дөңүндө,
Курсакка сайып жай кылдым.*

Ормондун өлүмүнөн кийин бугу, сарбагыш чабышы башталып, «Ормондун кунун бербейм» деп Балбай моюн толгоп, Төрөкелди сыр көрсөтүп, акыры көлгө көк букага минип калганы көркөм элес менен берилген.*

Балбай жамактатып ырдаган адам болгон. Балбайдын жан дүйнөсү ырга-муңга жакын. Муң болгон жерде ыр болот. Поэмада Балбайдын зар-муңунан, кайгы-капасынан жаралган не деген керемет саптар бар дейсиз. Каарман кантип пессимизмге чөкпөй

коет?! Эл-жерин, үй-бүлөсүн, дос-жолдошторун кантип таштап кетет?! Ал душмандар менен бетме бет келгенде өлбөгөнүнө күйүнөт?! Мингени Сур айгыры болгондо, буларга көргүлүктү көрсөтпөйт беле?!

Орус төрөлөрү денесине уу сыйпайт, тамагына кошуп берет:

*Сөөмөйүндө жаккан уусу бар,
Эр Балбайга сыйпады
Мурдуна сөөмүн тийгизип,
Чыгып кетти далаага,
Жолукту Балбай балаага.
Жалганда Балбай аты бар,
Жан казандай башы бар,
Баатырдын көңүлү бузулуп,
Башы оогон жакка жыгылып...*

Поэмада Балбайдын өмүрүнүн акыркы мезгили өтө аянычтуу сүрөттөлгөн. Адам болбой калды дегенде соодагер Деркембайдын үйүнө чыгарып беришет. Балбайдын керээзи – тарыхый реалдуу адамдын өмүр жана өлүм жөнүндөгү философиялык ой толгоосу анын көз алдында курбу жолдоштору, кичинекей Мойногу, алардын эртеңки келечеги.

Элдик поэмада Балбайдын ички монологу басымдуу орунду ээлейт, ошол себептен сюжеттин өнүгүшү бир кылкада эмес. Ошондой болсо да каармандын ички жан дүйнөсүндөгү уйгу-туйгулар окурманды кайдыгер калтырбайт.

Балбай – элдин ар-намысы үчүн туулган баатыр. Анын жүрүм-турумунан тартып дүйнөгө болгон көз карашына чейин камтылган окуя, эпизоддор өзү тарабынан субъективдүү баяндалса да, тарыхый доор андагы реалдуу инсандар, коомдук эл аралык абал, элдин турмуш шарты элдик поэмада кеңири чагылдырылган.

Абдылдажан Акматалиев

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусу: «Балбай». Айтуучу Б. Айтбаев. Инв. № 252 (463, 1926-жыл, жыйнаган Х. Карасаев (латын арибинде); «Балбай». Айтуучу Жакшылык Сарык уулу. Инв. № 196, 1925-27-жылдар, жыйнаган Осмонаалы Мамыркан уулу; «Балбай, Балбак». Белгисиз. Инв. № 268 (латын арибинде), 1940-жыл ж. б.

2. Тексттеги ырлар К. Мифтаков тарабынан жазылып алынган кол жазмадан алынды. Инв. № 464 (1964).

* Ормонхандын керээзи боюнча кунун Шамен кескен. Ал үч шарт койгон: 1) Ормондун каны үчүн Боромбай, Балбай, Тилекмат, Мурза – төртөөнү кармап бериңер, муздайбыз; 2) Же болбосо бугудан тандап туруп эң мыкты, сулуусунан бир жүз кыз бериңер, жүз кара боз ат мингизип, бир жыл алып жүрүп, бир жылдан соң кайра беребиз; 3) Болбосо Ысык-Көлдү күнгөй, тескейи менен бошотуп бериңер дагы өзүңөр Текеске, калмакка кирип кеткиле.

БАЛБАЙ ТУУРАЛУУ ЭЛ ООЗУНДАГЫ ЫР

Качамын деп эр Балбай,
Кетпе деп Тагай ыйлады,
Көл бугуну жыйнады.
Жоруптун уулу Нурдөөлөт,
Тегизбайдан эр Керээт,
Алдырды өмүр менен Найманды,
Аты калды бугуга,
Кетемин деп тил албай,
Жолдош болуп бир өскөн,
Мундуз кара Нусупбек,
Желдендерден эр Жанек,
Көлдөгү бугу топ кылды,
Көчпөгүн деп өзбек,
Үч күнү Балбай токтоду,
Көчөм деген Балбайды,
Чыкырган Жанек кыйбады.
Бизди таштап кетпе деп,
Эр Нурдөөлөт ыйлады.
Эзелден курбу эр өмүр,
Эгиз болуп бир жүрүп,
Көлдү орус алган соң,
Кантип жүрөм ич күйүп.
Кара эмесмин каныңар,
Калың бугу көп журтум,
Ыраазы болуп калыңар.
Бүгүн үйдү чечемин,
Ничке суудан кечемин.
Көчсөң эми кеткин деп,

Ыраазы болду чоң Найман,
Аманат деп кудайга,
Нурдөөлөт менен эр өмүр,
Кош айтышып калышкан,
Балбай көчтү түн катып,
Шаты деген тоо ашып,
Азанда басты эр Балбай,
Жыланаачтын далаасын.
Анда көргөн эр Балбай,
Аркада албан байдасын.
Союшуңуз болсун деп,
Чөйчөгү чукур бээ келди,
Жүктөөрүнө болсун деп,
Комдолуу атан төө келди.
Дүр төрө менен эр Шоорук
Ошол жерде бирикти,
Ошол жерден түн катып,
Басты Кум-Тескейдин далаасын,
Ак-Бейит чыгып көрөм деп,
Караколдун калаасын,
Алдырып коюп эр Балбай,
Көп бугунун баласын.
Ак-Бейиттен өткөндө,
Суу-Ашуу барып эс алды,
Кетмендеги жатышкан,
Таранчыга бет алды.
Балбайдын уулу Байкашка
Өзүнө тете эр болуп,
Көрүнгөнү дагы бар,
Төөдө турган сагызган,
Ыргыта атса төөсү аман.
Эр Алыбектен үйрөнгөн,
Мергендиги дагы бар.
Балбайдын арышы жеткен баарыга,
Аким болгон Суу-Ашууда сартына.
Качып бугу барарда,
Балбай жыргап турганда,

Өмүрзак укту кабарды,
Кайнатасы чоң Ормон
Анын кунун кууганы.
Качкын болгон эр Балбай,
Өмүрзактын тууганы.
Кабар болбой далайга,
Өмүрзак каршылык кылды Балбайга.
Кулак сал айткан сөзүнө,
Жоруптун уулу Нурдөөлөт,
Жаны болуш кезинде.

Бугу кыргызынын баштыгы Боромбай болуп, анын Өмүрзак деген баласы, Ормон кандын Кулан деген кызын алган. Ормонду Балбай өлтүргөн себептен, анын кегин кубалап жана үйөз менен жакындашып, Тилекмат Жылкыайдар уулунан помощниктик мансабын алуу үчүн чоң аракет кылып Өмүрзак жүргөндө Балбайды кармап келгин деп, Нурдөөлөт болушка үйөз буйрат. Анда Нурдөөлөт: «Балбай баатыр киши колуна тийген душманды кырып коет, анда барып өлбөстөн, сизден өлгөнүм артык, барбаймын» дегенде, үйөз болбостон 40 солдат кошуп, буларды Кызыл-Кыяны ашыргын деп жумшайт. Нурдөөлөт кырк солдатты Кызыл-Кыяны ашырып жиберет дагы алардан мурун түн катырып кабарга киши чаптырганда, Балбай урушууга камынып калат.

БАЛБАЙДЫН КЫРК СОЛДАТТЫ ЖЕҢИП КАЧЫРГАНЫ

Балбайга кабар тийген соң,
Аркалаш жаткан таранчы,
Султаны Абдымомун сарт эле.
Байгазыны жиберип,
Мага орустан солдат келет – деп,
Сарттан солдат алдырып,

Таранчы деген көк экен,
Убадага бек экен.
Суу-Ашуу жолун карачы,
Буудайын унга тарттырып,
Күрүчүн бүкүлү бойдон арттырып,
Куржун-куржун наны бар,
Келе жаткан таранчы,
Суу-Ашуунун алкымга
Таранчы келип топ болду,
Котуркайдын сенирге
Солдат барып токтоду.
Солдат бүгүн келет деп,
Байгазы бешимде кароол карады.
Солдат түңүлдү эле Балбайдан,
Коңулчу жүргөн калмактан.
Балбайды таап бергин – деп,
Сурады эле алардан.
Же калмак дайнын билбеди,
Туктамал* жаткан жеринде,
Көрүп келди полковник,
Солдаттын баарын жүр деди.
Солдат келе жатат – деп,
Кароолго чыккан Байгазы,
Балбайга кабар салган соң,
Сур айгырды токутуп,
Балбайдын колу дүрбөдү.
Алдыма түшпө таранчы,
Аркама караалды болуп жүр – деди.
О Байкашка, кайдасын,
Чоң кашканы мин – деди.
Суу-Ашуунун үч күнгөй,
Байгашка чыгып жатканда,
Милтели кара мылтыгы
Солдатка беттеп атканда,
Төрт солдатка ок тийип,
Тикесинен жатканда,
Калган солдаттары менен,

Полковник көлдү көздөй качканда,
Кармап кел деген үйөзгө,
Келип жообун айтканда,
Балбай деген эр экен,
Киши барар жоо эмес,
Көп аскери бар экен.
Өмүрзактын айтканы,
Балбайынын кыраанын,
Башта Өмүрзак билиптир,
Бизди кырылсын деп жүрүптүр.
Өмүрзактын кастыгын,
Башта үйөз билбеген,
Чыкыртып алып тилдеген.
Кармап келер кырк солдат
Төртөө өлдү Текесте,
Эми өзүң баштап жүр деди.
Анда Өмүрзак жооп берет:
Аксакалы полковник,
Урушар ыгын билбеген,
Билет эле полковник,
Жалган жерден бузукту,
Жаман кылдың өмүрзак,
Мындан кийин мындай кылбай жүр деди.
Эки жыл кыштап эр Балбай,
Суу-Ашуунун алкымга,
Бөлүнүп көчтү карагайдын чатына.
Көлдөн киши барбады,
Балбайдан кабар албады.
Жылдызды ашып барды деп,
Торгот журтун алды – деп,
Ушул кепти уккан соң,
Көл бугуга ой кеткен,
Артыктан чыккан эр Балта
Катынын таштап бой кеткен.
Балбай, Балта баш кошуп,
Иленин суусун бойлоду,
Ар жагында калмактын

Албастан малын койбоду.
Көгөөндөп коюп калмакты,
Кылычын сынап ойноду.
Жортуп жүргөн ал жерде,
Санаты алты киши эле,
Меңмураттын тукуму,
Башынан көрөлбаган кас эле.
Балбайдын ал жыргалын уккан соң,
Өмүрзак ишке чыгынды.
Жана жаман кеп угуп,
Күндөр төөнү тиздеген,
Баласы өлдү дегенде,
Жарыбаган Өмүрзак,
Балбайга жамандыкты издеген.
Дагы үйөзгө келди өмүрзак,
Сизге айтар ишим бар – деп,
Солдат качкан Балбайды,
Кармап берчү кишим бар – деп.
Толубайдын Телтору,
Сарпектин уулу Күчүккө,
Экөө кармап берет – деп,
Атасы Сарпек султандын,
Таажы тонун кийет деп,
Алматы улугунан кийип келет – деп,
Үйөздүн сөзү оң кетти,
Оозго жооп кайтарбай,
Өмүрзак унчукпастан тим кетти.
Ошол кезде Меңмурат,
Куурайлууну жердеген,
Түнү бою чаптырып,
Телтору, Күчүк, кел! – деген.
Ээрчитип келип оозго,
Бул экөөнү жолдош кыл,
Башчы болсун полковник.
Кырк солдаттың бер деген.
Макул алды улугу,
Балбайды кармап алууга,

Улуктун ичи кызыды.
Кырк солдатты ээрчитип,
Полковниги келгенде,
Күндүз жүрбө, түндө жүр,
Котуркайга жеткенде,
Ат чалдырып жатканда,
Эр Шоорук менен Дүр төрө,
Суу-Ашуунун чатында,
Бешим кезде баскыла.
Бирок бугуга билинбестен кеткиле.
Туюп калса эр Өмүр,
Билип калса эр Жанек,
Балыкты барып жаткыла,
Мандайкы Агыяз чыга качкыла.
Байкашкасы өлгөн соң,
Күйүт басты Балбайды.
Сур айгыр кеткен байлоодон.
Балбайга жолдош болгон канча бар,
Эрмек болгон жанында,
Жалгыз кара Балта бар,
Кара ичикти жамынып,
Өлөйүн деп сабылып,
Төшөктөн турбай эр Балбай,
Ошол күнү кечинде,
Кармап алчуу кырк солдат,
Башчы болгон Күчүк бар.
Кобутка барып жатканда,
Дүр төрө менен Шоорукту,
Бешим кезде басканда,
Дым чыгарбай ал жерден,
Бүткүл байлап айылын,
Ошол жылы бешөө тең
Өлөөрүнө көрүнгөн,
Бешөөнүн айлы бөлүнгөн.
Молдону таап бергин – деп,
Үч кишини айдады,
Эл жаңыдан жатканда,

Молдосан менен Молдону
Айылынан кармады.
Балбайды кармап келгин – деп,
Полковник кырк солдатын айдады.
Барбайбыз деп кырк солдат,
Баары болбой койгон соң,
Караанынды көрсөт – деп,
Өзүм кармап берем – деп,
Анда Күчүк оңбоду.
Кой, мен дагы кошо барам – деп,
Телтору чочко болбоду.
Телтору, Күчүк баш болуп,
Түнү бою бармакка,
Балбайды кармап алмакка,
Короочу жаңы жатарда,
Койчулары турарда,
Кайтартып койгон киши жок,
Уктап жаткан эр Балбай,
Орус менен иши жок.
Телтору баштап барганда,
Тура калды эр Балта,
Мылтыкты алып колуна,
Жатасыңбы, тур баатыр,
Орус келди шоруда!
Балтанын үнү чыкканда,
Кой, Балта, мылтыкты алба колуна.
Же Бүргө тору, Сур айгыр,
Бири алдымда болбоду,
Качканда кантип жан калды,
Катүгүн, Балта, ушинтип өлдүн арманда.
Тике жасоолу мылтык солдаттар,
Жаадырып атып турбайбы,
Жаш балдарды кырбайбы – деп,
Тыйып койду Балтаны,
Ошондо Күчүк айтат баргын – деп,
Солдаттар турат шагырап,
Балбайга чыдап түшө албай,

Үйдү курчап турганы,
Анда Күчүктү кудай урганы,
Телтору экөө сүйүнүп,
Атын байлап мамыга,
Орусча сүйлөп балдырап,
Телтору кирди сүйүнүп,
Балбай турду ордунан,
Кара ичигин кийинип,
Телтору барып тим туруп,
Күчүк да кирди олтуруп.

АНДА БАЛБАЙГА КАРАП КҮЧҮКТҮН АЙТКАНЫ

Баатыр, сизге айтайын,
Бадышадан кат келди,
Көчүп көлгө кирсин – дейт,
Көл бугуну билсин – дейт.
Султан болуп эр Балбай,
Сарпек тагын минсин – дейт.
Муратаалы, Тилекмат
Көлдөгү бугу баары айтат,
Боорлошун дагы айтат.

АНДА БАЛБАЙ

Сен Менмурат, мен Токой,
Бир Белектин баласы.
Кудайга койдум, Күчүк ой,
Көп асылдың Күчүк ай,
Оруска кармап берерсин,
Сен дагы мен өңдөнүп өлөрсүн.
Чыкыртпайт мени бугулар,
Чыкыртса сөзү угулар.
Акыры кармаганы келдинер,
Даарат алып алайын,

Эшикти көздөй чыккыла.
Күчүк кетүүчүдөй өндөндү,
Анда Телтору болбоду.
Түндүгүн кайра түрттүрүп,
Куй, Уултабар, кымызды,
Балбай эле атым ай,
Баарыга кетти данкым ай.
Куй, Уултабар, кымызды,
Ичейин керээз ашымды.
Уултабар куйду кымызын,
Баатыр иче берди тымызын.
Чала сүйлөп балдырап,
Баатыр, кандай арга болот? – деп,
Мойнок келди жалдырап.
Уруша турган чара жок,
Атсыз болуп, жөө калдык,
Аңгыча солдаттар кирди шалдырап,
Балбай турду жалдырап.
Эки колун артына,
Ошол жерде байлаган,
Койчу минчү көк атка,
Мингизип алып Балбайды,
Чаткалды көздөй айдаган.
Узай түшүп айылдан,
Кайра тартып кыйкырып,
Мойногум! – деп чакырып,
Айдалып кетип барамын,
Бүргө тору күлүгүн,
Күндүз минип кете көр,
Түнкүгө аяр сур айгыр,
Коштоп алып кете көр.
Намаз дигер чагында,
Айгыр-Жалга жете көр.
Ошол жерде ат чалдырып отургун,
Сур айгырды токунгун,
Төтө менен салбагын,
Жоор менен барбагын.

Чалк өөдө менен кетесин,
Таң атканда жетерсин.
Үртүлүү үйүн чеччи эмес,
Каркыранын оюнан,
Эр Өмүр эзел кетчү эмес.
Ага барып салам де,
Желдендердин Жанекке,
Жоруптун уулу Нурдөөлөт,
Теңизбайдын Керээтке айт,
Мундуз кара Нусупбек,
Аалыбайдын Солтонкул
Айта көргүн Найманга,
Алтоого салам – деп,
Баатыр түштү байлоого,
Балбайың келет айдоодо.
Ай-Кайыңдан түшсүн – дейт,
Орустан тартып калсын – дейт.
Тартыштан корксо баатырлар,
Көлдү көздөй салсын – дейт.
Учурашып өтөм – дейт,
Көлдөгү бугу элиме,
Көрүшүп анан кетем – дейт.
Кең Ысык-Көл жериме.
Айтканындай жол жүрүп,
Айгыр-Жалдын боюнда,
Сур айгырын токунуп,
Ат аябай кетти эле,
Таң агарган кезинде,
Эр Өмүрдүн айлына
Мойнок жакын жетти эле.
Ойгоо жаткан эр Өмүр,
Зайыбын чыканак менен бир койду,
Ылдам тургун, катын – деп,
Түндүктү кайра тарткын – деп,
Тышта жаткан жигиттер,
Бат тургун деп айткын – деп.
Жакын келди тааныдым,

Бүргө тору, Сур айгыр,
Эки аттын дабышы.
Ыргып туруп катыны,
Түндүктү кайра тартты эми,
Ат коштогон бир адам,
Эң эле катуу келет – деп,
Кайта кирип айтты эле,
Өмүр турду сүйүнүп,
Курбум Балбай экен – деп,
Өөдө болуп кийинип,
Өмүрүндөн турганча,
Атын байлап Мамыга,
Чала сүйлөп балдырап,
Мойнок кирди жалдырап.
Эгизин түштү кармоого,
Эр Балбай түштү байлоого.
Орус убада кылып алыптыр,
Көлдүн бетин көрсөтпөй,
Иле менен айдоого.
Ой-Кайыңдан тозууга,
Орустан тартып алууга,
Тартуудан корксо Өмүкө,
Көлдү көздөй салууга.
Тура турчу, Мойнок – деп,
Ат күлүгүн мингизип,
Көлгө кабар салгын – деп,
Алты киши жүргүзүп,
Кабар берди бу көлгө,
Угулуп калды бул элге.
Анда саяктардын Нурдөөлөт,
Кудургунун чатында,
Элин жыйып бата алып,
Балбайды тартып калам – деп,
Үч жүзгө жакын кол менен,
Нурдөөлөт баатыр аттанды,
Желдендердин Жанеги,
Чоң Чычкандын башында,

Кабарын укту Балбайдын,
Ыйлап Жанек турбаган,
Чычкандын айлын жыйнаган.
Беш жүзгө жакын кол менен,
Ал жерден Жанек аттанат,
Балбайды тартып келем – деп,
Жети-өгүздүн боюнда,
Тилекматтан бата алып,
Эл калды кеткен калың кол,
Эки башка токтоду.
Эртеси бугу жыйылып,
Балбайды тартып алчуудай,
Түрү башка көрүндү,
Баягы жетөө бөлүндү.
Өмүрзак мийзам айтканы,
Муратаалы карыга,
Боромбай болуп, Тилекмат
Баш коштуруп баарына,
Тартып алба Балбайды,
Балбайды тартып алсаңар,
Анда балакетке калдыңар.
Көлдөгү бугу баарыңды,
Атка минген карыңды,
Эки колун бек байлап,
Баатырын тартып калды – деп,
Кес-Сенирди айлантып,
Алматыга жөө айдап,
Алтай түрмө салуучу,
Бир Балбайдын дартынан,
Үйүңдүн сыртынан өтүң алуучу.
Тил алсаң, тартып алба Балбайды,
Бадышага арыз берип,
Көлдө жатып ыйлайлы.
Эр Балбайды сурайлы.
Берген арызды көрбөйбү,
Барыктуу киши экен – деп,
Алты ай толуп түрмөнү,

Алматыдан Балбайын,
Аман-эсен келбейби.
Муратаалы, Тилекмат
Муну акыл ойлоду.
Баштаган Өмүрзактын шайтаны,
Барып тартып калам – деп,
Желдендердин эр Жанек,
Жанынан коркуп жакшылар,
Журт карысы Тилекмат,
Ой-Кайыңдан тозгун – деп,
Көлдү көздөй салгын – деп,
Балбайды тартып албагын,
Алакандай бугунун
Убалына калбагын.
Билимдүү тууган Тилекмат,
Жанекти салды жолуна,
Баарына акыл үйрөтүп,
Ээрчитип жүргөн жолуна,
Ой-Кайыңдан тозмокко,
Тийбегиле оруска – деп,
Тилекмат акыл үйрөтү,
Жанек Ой-Кайыңдан тоскондо,
Кушмурун тоосун озгондо,
Көк ат менен байланып,
Балбай келди айдалып.
Бугуну көрүп муңканбай,
Илгерки кылган жакшылык,
Айтмак болду эр Балбай.
Мен Эшкожонун баласы,
Атым калды угууга,
Кызмат кылдым бугуга.
Балбай атка конгондо,
Кара зубун* калмактын,
Күрөөсүн* бузуп, эл чаптым,
Казан, тулга, кенди алдың.
Идерлүү* жигит, күлүк ат,
Ийрип алып миңден кой,

Ар түтүнгө энчи алдын.
Эркегин жумшап, кул кылдын,
Ургаачысын күң кылдын.
Бугу, саарына уй болдум,
Сабада кымыз бээ болдум.
Жүк тартарга төө болдум,
Жылкычына кол болдум,
Казаныңа көө болдум.
Бугуну Томо билгенде,
Дөөкүрсүгөн чоң Ормон,
Четинен чаап жүргөндө,
Сарбагыш, бугу экөөнөр
Эмне үчүн жоо болдун?
Ууру кылып Чагалдак,
Чоң Ормондун айлында,
Күрмөнтүгө келгенде,
Жылкычыдан корккондон
Көлгө түшүп өлгөндө,
Күзүндө өлгөн Чагалдак,
Анда айылдаш эле Надирбек.
Сөөгүн алып көмгөндө
Чагалдак кунун бергин – деп,
Көктөмдө Ормон келгенде,
Кара ындыздын боюна,
Бүткүл бугу топ болду,
Ошол топтун ичинде,
Тогузбай, чоң Карач баатыр жок болду.
А киши ажалынан өлдү – деп,
Байгана баатыр болбоду,
Биз өлтүрдүк көрүнсө – деп,
Боромбай буттан тартып койбоду.
Мунун кунун берели – деп,
Боромбай болбой толгоду.
Чагалдак куну үч жүз мал,
Эл эп көрүп ойлоду.
Өтпөй Ормон алганда,
Үч асыйы калганда,

Үч асыйды берүүчү,
Тогузбайдын эли эле,
Асыйды алып келгин – деп,
Муратаалы арага киши салганда.
Бербеймин аны мен эми,
Бийлигиме алам – деп,
Чоң Карач кетип калганда,
Чоң курсагың бербейт – деп,
Тилекмат сөзүн баштады,
Мейли эмесе жесин – деп,
Ормон бейли менен таштады.
Жазында алган үч жүз мал,
Чагалдак кунун бергин – деп,
Күзүндө Ормон келгенде
Тозуп барып Тилекмат,
Ормон, напсиң бузулду,
Бербедик беле дегенде,
Үч асыйым кана – деп,
Ормондун жынайлагы келгенде,
Напси кеткен Ормондун,
Алып барып бергин деп,
Чоң Карач үч бышты чыкма байталды,
Айлынан кармап бергенде,
Ошону Байгана алып келгенде,
Үч асыйын көрсөтүп,
Ала кеткин дегенде,
Анда Ормон акылынан адашып,
Байталдын жашын талашып,
Бышты чыкма байталды,
Асый үчүн албайм – деп,
Кайта Ормон кеткенде,
Барскоонго үй тигип,
Чагалдак кунун алам – деп,
Эгер кунун бербесе,
Бугуну барып чабам – деп,
Жатып алды Барскоонго.
Арага элчи салганда,

Элчиге келген кишиден,
Чагалдак кунун бергенбиз – деп,
Анда Төрөкелди, Жантай бар,
Кара өпкөсүз койсун – деп,
Ормонуна айта бар.
Элчи кайта кеткен соң,
Эмне экен баралы,
Дагы элчи салалы.
Ала көз Жантай абабыз
Арага элчи барганда,
Элчиге барган Жантайды
Ормон байлап алганда,
Жантайды байлап алды – деп,
Кабар тийип калганда,
Үйүнөн үбүн таладык,
Айлын чаап Ормондун,
Күңгөйдү көктөп барганда,
Тогуз миң коюн олжолоп,
Жылдырып бугу айдадык.
Аны угуп айлынан,
Аттанып Ормон келгенде,
Кырк экиде жашымда,
Ормонду сойдум ошондо.
Куу найзам учун кан кылдым,
Ааламды соргон чоң Ормон,
Кудургунун дөңүндө,
Курсакка сайып жай кылдым.
Ормонду Балбай сойгондо,
Алакандай бугуну,
Күңкөр кылып койгондо,
Көлдөн бугу көчкөндө,
Үркүп Текес кеткенде,
Кайрылып аштык албадык,
Коңур салкын күзүндө,
Чаар жонду талашып,
Малдын баары адашып,
Алты күнү жатам – деп,

Мал шордотуп алам – деп,
Жылкылуу жылдыз көчөрдө.
Койлуу сыртты ашарда,
Төрт уруктан шер чыгып,
Төрөкелди, Шербото,
Төмөнкү элден эр чыгып,
Катын бугу кайда – деп,-
Он жашынан жогорку,
Такыр кырып салам – деп,
Эркекке найза камдатып,
Жамыратпай козусун,
Жалпы байлап алам – деп,
Катынга көгөөн байлатып,
Үй көчүрбөй мал айдап,
Сан-Ташты бойлоп конгондо,
Мына ошондо өлгөн Шоорук өзү бар,
Түптү бойлоп конушуп,
Бүткүл Бозум баласы,
Сарбагышка болушуп,
Ормондун кунун бергин – деп,
Арага элчи салганда,
Элчиге бизден Катаган, Мамек барганда,
Муратаалы, Тилекмат,
Эки башка топ болду,
Элдин кеби токтолду.
Ормондун кунун сан жылкы,
Бүргө тору, Сур айгыр,
Чаң тийбеске беш жүз ат
Ала турган окшоду.
Байым уулу Байгазы,
Эрденеге сабаттым,
Ормондун кунун бербейм – деп,
Кылган тобун тараттым.
Чапмак болду сарбагыш,
Караан болбой түн катып,
Каркыранын алдында,
Каркайып Арык качканда,

Сарт жолдун белин ашканда,
Кеткен Балбай аргасы,
Калган Белек баласы,
Азан убак болгондо,
Ормондун чоң мылтыгын атканда,
Дүнгүрөп бугу качканда,
Башымды оромол менен бек таңып,
Чалабымды байлатып,
Ошол жолу журтумду,
Алдырам деген кообум бар,
Найза саяр алым жок,
Оң колумда айыкпаган оорум бар.
Эзелден жоодон качпас баш,
Сур айгыр санга бир салып,
Эл алды болуп качкандын,
Эртекегин белине,
Таң жарыла баргамын.
Аттан түшүп олтурдум,
Күнгүрөнүп арбакка,
Ошондо куран окудум,
Өңчөй келин, сулуу кыз,
Эң алды качкан жесирлер,
Өтүп турду чуркурап.
Качпай турган женелер,
Алар келди зыркырап.
Оо, чунак, тукум чыкпай кетти – деп,
Анан найзаны кыйгап кошшотуп,
Эр бүлөнү токтотуп,
Белектен калган алтын туу,
Адейи алып тактырдым,
Өзүмдүн күлүк Сур айгыр
Эрденеге мингиздим,
Өзүбектин сары атын,
Өзүм миндим ошондо,
Балбайлап ураан салганда,
Кайыптан бугу жаралган,
Кайта качып калың кол,

Аты жалпы сарбагыш,
Мен шордуудан кырылган.
Кызыкты журтум көргөндө,
Кыдык Намазбек баатыр өлгөндө,
Дым чыгарбай душманды,
Кыргын кырдым ошондо.
Кетирбей кегим алгамын,
Кес Сеңир менен Шырпылдак,
Экөөнө дейре сайгамын,
Эрдигим элге билгиздим,
Аксурумдан айрылып,
Каркырада жөө калды,
Төрөкелди баатырды,
Көк букага мингиздим,
Инек уй менен бош айдап,
Алтай багып жаткамын,
Кур дүрмөт менен ошондо,
Нече ыргыта аткамын.
Туугандын көөнүн тындырдым,
Баатырсынган Төкөндүн
Бутун үч жолу толгоп сындырдым.
Коңур салкын күзүндө
Мени өлтүрөм деп бугу келгенде,
Сарбагыштын журтунан
Айылдын чети чабылып,
Анча-мынча баш кетти,
Катын, бала жаш кетти.
Арага кокондукту салалы,
Элчи кылып коконду,
Төрөкелди баатырды,
Бетке кармап баралы,
Башты жыйып аламы,
Тируу кетмек болгон соң,
Түбү кектүү дедирдим,
Көк мээ кылып ошондо,
Эшектин мээсин жедирдим.

Өзүбекке салам де,
Артыкча кообум ошондо,
Кор кылбасын Токойду.
Он алтыда кезимде,
Эшкочонун эр Балбай,
Барып Ормондун айылын чаптым – деп,
Томо көлдү сабады.
Ошондо көп бугудан бата алдым,
Жоруптун уулу Нурдөөлөт,
Желдендердин эр Жанек,
Башчы болду эр Өмүр,
Миңге жакын кол менен
Аттангамын Ормонго,
Төрөкелди, Жантайды,
Ошол жолдо кор кылдым,
Чүйдөн барып элин чаап,
Ааламда соргок чоң Ормон,
Жалгыз тайга зар кылдым.
Жайкачу белем жок белем,
Ал өңдөнгөн баатырды,
Иледен аркы чоң кумду,
Сарбагыш, бугу баары бар,
Чапырашты, Кудайбакты баатырдан,
Барып жылкы алууга,
Жесир кармап келгин – деп,–
Үч жүз киши шайлагын.
Куру келген башкасы,
Жалгыз өзүбек жесир кармаган.
Чапырашты казакты
Сарбагыш бугу чапканда,
Илени кече качканда,
Сур айгырым алдымда,
Балбай жекеге чыгып жатканда,
Теке жоомарт аты бар,
Кудайбакты баатыры
Жекеге чыгып келгенде,
Куу найза учун кан кылдым,

Кудайбакты баатырды,
Курсакка сайып жай алдым.
Аалы төрө ошондо
Салам дува кат жазды,
Табыш кылды Балбайды,
Аманат айткан далайды.
Мына бул айдалып кеткен беш бөрү,
Айласын издеп тапсын – деп, –
Даам ичирбей каапырдан,
Эр Деркенбай баксын – деп.
Ошол түнү Ашырбайды жүргүзүп,
Аалынын катын көргөн соң,
Алал жүрдү Деркенбай.
Аш бышырчу зайыбын,
Казынанын тамагын,
Эр башына беш тыйын,
Иреттеп алып ар күнү
Багып турду Балбайды.
Беш күн жатып түрмөгө,
Алтынчы күн болгондо,
Күнү үч ирээт үч түнү,
Кайтарып турган солдатты,
Солдатка Балбай алдатты.
Эки чүрчүт тил билбейт,
Бири тилмеч шайтандын
Үстүнө кирди Балбайдын.
Мийзам билсең, түрмөдөн
Чыгарынды айтайын,
Барган сайын жакындап,
Дүр төрөнүн шайтаны,
Баягы бешөө текшерди,
Сөөмөйүнө жаккан уусу бар,
Эр Балбайга сыйпады.
Мурдуна сөөмүн тийгизип,
Чыгып кетти далаага,
Жолукту Балбай балаага.
Жалтанда Балбай аты бар,

Жан казандай башы бар,
Баатырдын көңүлү бузулуп,
Башы ооган жакка жыгылып,
Балбайды тирүү алмакка
Тыштан солдат көп келет,
Таманында чоң канжар,
Сууруп алып эр Молдо
Каалгага тырышып,
Солдаттын баарын бычактап,
Киргизбеди урушуп,
Боору башка, жаман журт
Кишинин кебин укпады,
Бутун сунуп уктады.
Найзага жагып ууну,
Эр Шоорукка сыйпады.
Балбайдан мурун түрмөдө
Кайран Шоорук дагы өлдү,
Боору бирге Молдосан,
Бек салаалап белинен,
Кол карышып калышып,
Таң атканча бечара
Агасы менен алышып.
Эртең менен Деркенбай,
Уу сыйпаткан улуктун
Баарын көрдү түрмөдөн.
Сегиз санат, кырк төрө.
Оозеки арыз кылган,
Мен Балбайдын жайын айтайын.
Өзүңөрдөй кан эле,
Айдап келип кырдың деп, —
Бу бешөөнү өлтүрүп,
Тукум курут кылдын — деп, —
Балбайдын колтугу согот, азыр жаны бар,
Боз үйгө чыгып жан берсин,
Мусулмандын жышааны,
Уруксат бергин баарыңар.
Жан кеткен соң баарыңар

Керегин союп алгыла,
Сойгонунан калганын,
Соогун мага бергиле.
Уруксат алды Деркенбай,
Үйөзнай чон доктур,
Кошуп берди жанына,
Чыгаргын деп түрмөдөн,
Буйрук кылды баарына.
Уу сыйпалган бешөөнү,
Көтөрө турган киши жок,
Молдосан менен Балбайды,
Оң жагына колтуктап,
Көтөрүп чыкты түрмөдөн.
Эр жакка Балбайга төшөк салдырып,
Жарым саат болгондо,
Тилге кирди эр Балбай,
Тилеги артык бу кандай.
Чаардын уулу Ашырбай,
Алып келчи чөөгүндү,
Алайын даарат боюма.
Деркенбай, арбын көрдүм байданды.
Мусулмандын нышааны,
Алматылык чоң ыймам,
Чакырып алты ооз ыйман угайын.
Чоң ыймамды алдырып,
Алты ооз ыйман уккан соң,
Чаардын уулу Ашырбай,
Үмөтүн уулу Кыдыраалы кыйды элен,
Көп жигиттен сый деген.
Бейшемби күнү жалган түш,
Энекем жерге түштүн дечү эле,
Жалган түш келет жакындап,
Бүгүн мен жалгандан кетем, Деркенбай.
Эсен-аман эл көрсөң,
Эр Өмүргө керээз айт,
Эр Өмүр жатат конушта,
Баспаган кайсы эр калды,

Албаган кайсы жер калды,
Минген атым сураһан,
Аяктуунун тулпары,
Салган кушум болчу эле,
Канаттуунун шумкары.
Мен чунактын журааты,
Сарбагыш, бугу сырттаны.
Түп тегимди билесин,
Калың бугу султаны.
Тулпар миндим, туу аштап,
Туурдан учтум, кол баштап,
Кол жүргүздүм Алайга,
Коштоттум күлкү далайга.
Ок жумшадым Ормонго,
Онду, солду соргонго.
Оролуштум Жантайга,
Сапар чектим Алтайга,
Саламдаша кайтамын,
Төмөнкү Чоро, Баатайга,
Курман, Кожо, Кулжыгач,
Кулагымды кестирип,
Ишимди берди Солтого,
Жарашкын деп ошондо,
Солго түшкөн Ортого.
Бийлигим жеткен Алайга,
Билиндим Бошкой, Канайга.
Иледен өгүп коргоштон,
Албан менен Субандын
Айлын чаптым болбостон.
Жолумдагы жоо душман,
Колодон тосуп чыга албай,
Мен чунактай жолборстон,
Жай кийгеним кулпу эле,
Кыш кийгеним түлкү эле.
Ойногонум, жүргөнүм,
Шатыра-шатман күлкү эле.
Ошондо сүрдүм бир дөөлөт,

Жолдош болуп көп жүрдү,
Жоруптун уулу Нурдөөлөт,
Кармадым болот кылычты,
Кашыма алып көп жүрдүм,
Бакачы кара Жунушту.
Нурдөөлөт жатат конушта,
Опосуз жалган ушу экен,
Эр Балбай өлдү орустан.
Нурдөөлөткө салам айт,
Кара мурут кезинде,
Кайгып жоого кире албай,
Качып жүргөн чагында,
Ак бараңын түтөтүп,
Атып жүргөн чагында,
Жоону мындай саят – деп, –
Атты мындай алат – деп, –
Тизгиндеп жүрүп эр кылдым,
Эр уулу менен тең кылдым,
Өмүр менен Балбайдын,
Не жеринен кем кылдым.
Эр Жанекке керээз айт,
Ар улуктан Жанегим
Таалим алган неме эле,
Ак Сайда малым болсун де,
Асыл Балбай артынан,
Меңмураттын дартынан,
Арыздашып Жанек өлсүн де,
Теңизбайдын Керээтке айт,
Кара мүртөс Нусупбек,
Аалыбайдын Султанкул,
Айта баргын Найманга,
Атам Белектен калган тууну алсын,
Меңмураттын айлынан,
Балбайдын кунун кууп алсын.
Ак байбиче энең бар,
Ага керээз айта бар.
Санаа тартпай өлтүрсүн,

Санаты Балбай тирүүдөй,
Сарайга журтун толтурсун.
Оң карап күлүп олтурсун,
Ойрону Балбай барындай,
Ордого журтун толтурсун.
Жашында калды Мойногум,
Жакшы керээз айта бар,
Баштагыдай болчу эмес,
Атасы Балбай бар чакта,
Баркылдап сүйлөп койчу эмес.
Мурункудай болчу эмес,
Курганы Балбай барындай,
Буркулдап сүйлөп койчу эмес.
Жайкы чыккан көк шибер,
Жайкалчаак болор шамалга,
Жалгыз уулум Мойногум,
Жазганчаак болор адамга.
Күзгү чыккан алысын,
Үшүчөөк болор шамалга,
Үрпүгүм жалгыз Мойногум,
Тартынчаак болор адамга.
Уул табардын балдары,
Боорткодо жаш калды,
Артылып камчы чаппасын,
Аталатып койбосун.
Саламын десе куш берсин,
Минемин десе ат берсин,
Эки, тууган кес болсо,
Уултабардын балдары,
Камчы болор Мойнокко,
Кунандан чыккан тайгашка,
Күйгүзүп кеттиң Байгашка.
Эңкейиште эр сайган,
Экини катар бир сайган,
Өзүмдөн мурун жоо сайган,
Жаңжундан барып кат алган,
Дунганадан бата алган,

Жаш Тайгашка аталган.
Бадана соккон кийимин,
Суу-Ашуунун Султаны,
Антташып калган дос эле,
Башын кармап ошону,
Абдымомун сарт алган.
Тири болсо Байгашка,
Түшпөйт элем доңузга,
Кармалбайт элем оруска.
Эрдене, Балбак бир боорум,
Өзүбек, Тагай жан боорум,
Бул төртөөнө керээз айт,
Кара макмал бөрк эле,
Алда ботом Байгашка,
Карарып күйгөн өрт эле.
Кызыл макмал бөрк эле,
Кырааным ботом Байгашка,
Кызыл жалын өрт эле.
Табылгылуу колоттой,
Алда ботом Байгашка,
Таптап койгон болоттой.
Кымыздыктуу колоттой,
Алда ботом Байгашка,
Кынап койгон болоттой.
Кара макмал бөрк учту,
Карарып күйгөн өрт өчтү.
Кызыл макмал бөрк учту,
Кызарып күйгөн өрт өчтү.
Жылкы ичинде торгашка,
Ыйлатып кеттиң Байгашка.
Ботом, заманыбыз бир башка.
Асандын уулу Ашырбай,
Айта көрчү кулунум,
Аманат сөзүм жашырбай.
Жолунду Кыдыр жолдосун,
Ботом, жолдошуң жолборс Балбай колдосун!
Эсен-аман эл көрсөн.

Жана Өмүргө керээз айт,
Эр өмүр жатат өтөктө,
Жатат Балбай эгизин,
Тил билбеген кечетте.
Эрди сайсак тең сайдык,
Өмүр, Балбай атанып,
Эртеги өткөн Манастан,
Не жеринен кем сайдык.
Айбалта илдик бармакка,
Өмүр, Балбай болгону,
Аттанып чыктык арбакка.
Атка тарттып колумду,
Тартуума кыз албай,
Акырында элдештим,
Аркада айтар алаш бозумду,
Чарындын суусун бойлодум,
Аламан менен Бабаны,
Атка токтор эр бүлө,
Бирин соо койбодум,
Кара зубун калмакты,
Эрдене кылды кызыкты,
Баары-жогу билчү эле,
Башында болгон бузукту.
Кылычты илдим билекке,
Көк мүрөктө бир топ эл,
Кайын чыкты тилекке.
Айбалта илдим бармакка,
Бел байладык арбакка.
Курманкожо, Кулжыгач,
Андан кулагым кунун алганда,
Көлдөн жүрүп бир миң кол,
Ат-Башы, Чүй алыс жол,
Үч-Кошойдун бөксөдөн
Эңкейе түшүп үй чаптым,
Эртеги өткөн эр Манас,
Не жеринен кем калдым.
Аралаш чаптым солтону,

Кыргын кылдым ошону,
Чебин бузуп, олжо алдым,
Кара башыл койду алдым.
Жылдырып жылкы айдадым,
Ормонго кылдым далайды,
Таштанбек менен кара көйнөк Канбайды
Төрөкелди, Жантайды,
Жылкысын тийип үй чаптым,
Анжыян жолун кайгыдым.
Көгартты көрүп айныдым,
Сары таман атты алдым,
Кашкардын жолун кайгыдым,
Карасын көрүп айныдым,
Чүйдүн жолун тоскондо,
Төрт жүз төөдө жүгү бар,
Кырк эки кербен сартты алдым.
Менден кеги болбосун,
Бу жагына бек болсун.
Баспаган кайсы жер калды.
Албаган кайсы эл калды.
Алтымыш үч жашында,
Ормонду сойдум башында.
Кечээ Темир, Болот бир болуп,
Толуп турган кезинде,
Ниязбектин кан Ормон,
Болуп турган кезинде,
Алтын менен күмүштү
Бурап турган кезинде,
Төгөрөктүн төрт бурчун,
Сурап турган кезинде,
Жумгалдан алдым жылкысын,
Журтунун алдым уйкусун.
Кочкордон алдым жылкысын,
Козгодум элдин уйкусун.
Эчки-өлбөстүн эки чат,
Беш-Арал мал болгомун,
Тоюн берип топ буздум,

Чеч-Төбөнү ченедим,
Чериктерге билиндим.
Чет-Кайың барып жер чалдым,
Нойгутту бузуп олжо алдым,
Кой айдадым миңдеген,
Кошо жүргөн элимдин,
Көңүлүн анан тындырдым.
Түнкаатар, Түнтөй саягым,
Түшүндөн чыкпас таягым.
Тукумун өстү миң караал,
Жердеген жерим сурасан,
Каш-Кениздин үч-Арал.
Көлдөн айла болбосо,
Үч-Аралга кетсин де,
Найза үзүлбөй колумдан,
Мен чунак аттанып чыктым жолумдан.
Айдаганым мингеним,
Албан, Дуулат куласы,
Тыштатканым, кийгеним,
Ташкендиктин буласы.
Малай, Сары-май-дөбө,
Барып далай эл чаптым,
Иле суусун бойлодум,
Чапырашты Дуулаттан,
Жылкы тийип койбодум.
Кечээ, оруска элчи киргенде,
Оролун таап сөз айткан,
Коконго элчи киргенде,
Козголбостон сөз айткан,
Кытайга элчи киргенде,
Кыйтыгын таап сөз айткан,
Чечендиги бар эле.
Ар улактын таалымын,
Тартып алган жөн эле,
Азыр орус тушунда,
Тилекматты кармачы,
Кагаз, шекер айлымдын,

Казысы эле Мутакем (Муратаалы).
Калың бугу элимдин,
Атасы эле Мутакем.
Жазы алдаш журтумдун,
Жакасы эле Мутакем.
Карылык башка келген соң,
Кара сууну бурсун де,
Кагылайын Мутакем,
Калын, бугу журтуна,
Караан болуп турсун де.
Кечээ, Омбулук орус жүз киши,
Көлгө жаңы түшкөндө,
Башыма кыйын иш түшкөн,
Ат улоолоп минем – деп, -
Он беш орус аттанган.
Ой-Талдын эле чатында,
Такабай уулу Кенжебай,
Жанындагы Тарыкчы,
Катары менен сулатты,
Түңүлдүм шондо каапырдан,
Өзүбек, Тагай бөбөгүм,
Жоо бетинде өбөгүм,
Колум тийген көп эле,
Ботом бу жагына бек болсун,
Кузгун аттуу кушун көр,
Курдашым журтум мында жок,
Бу кудайдын ишин көр.
Алматынын ак мазар
Сөөгүмдү аманат кой башында,
Ачып алгын жазында.
Чаркың келсе күз келгин,
Сөөгүм ачып ала көр,
Ысык-Көл алып бара көр.
Коер жерин айтайын,
Кара жолдун боюна,
Жар-Булактын оюна,
Бордоп күмбөз салдырсын,

Күмбөз салар кирпичин,
Кой-Сарыдан алдырсын,
Ата-ата тукумун,
Ирээт кылып бугунун,
Дөбөгө күмбөз салдырсын,
Кош, аман бол, агайын,
Нече кылдым жаштыкты,
Өңгө жалган, өлүм ак,
Тарт Деркенбай жастыкты.

ЭЛ АРАСЫНДАГЫ ЫР

Баатыр бузган эмеспи,
Алтай менен Каңгайды,
Калаалуу каапыр кармады,
Кан кожом кебин кийгизип,
Кечеги өткөн Балбайды,
Ылайлуу сууга барбады.
Ылаачын баатыр Балбайды,
Ыраактан орус кармады.
Санаа тартып нетет деп, –
Сан-Таштан берип кетет – деп
Мында кылдык бир үмүт,
Чен тонун кийип нетет деп,
Челектен берип кетет – деп.
Челектен Тезек төрө сурады,
Сураганга бербеди,
Кан Белектин тукуму,
Кармап берип эрдеди,
Жардан чопо нурады,
Жакшыдан Жантай ал барып,
Жандыраалыдан сурады.
Сураганга бербеди,
Кечеги өткөн эр Балбай,
Туура ашып өткөн эмеспи,
Ушу каапыр жоо менен

Муздап калды белиңиз,
Буркурады элиңиз.
Сыздап калды белиңиз,
Зыркырады элиңиз.
Агын сууну бурады,
Алматыдан сурады,
Матадан топту кездеди,
Айлым кантип жатат – деп,
Кайран Балбай кабылан,
Алматыдан издеди.
Сака менен чүкөдөн,
Оң талашты эр Балбай.
Талашкан жолун бербеди,
Кан Белектин тукуму,
Кармап берип эрдеди.

АЙРЫМ ТҮШҮНҮКСҮЗ СӨЗДӨР

Атан – төөнүн эркеги.

Бадана – денеге бап келип, кооздолуп жасалган баатырлардын соот тону.

Бараң мылтык – оозунан милте менен от алдырылган сайлуу мылтыктын бир түрү.

Жагдан – сырты калай менен капталып, оюм салынып, сырдалган кооз сандык.

Жаңжуң – (кыт. цзянцзюнь. Цзян – команда берүү; генерал; Цзюнь – армия, аскер) – крайдын генерал-губернатору.

Зубун – Уруу. 2. Топ, бөлүк. 3. Аскер бөлүгү,

Идерлүү – сейрек, сезимдүү, байкагыч

Күрөө – калмактын кечилдери жашаган үй, монастырь.

Намаз дигер – кудайга жалынуу, ибадат кылуу, кулчулук кылуу – мулсулманчылыктын негизги милдети катары беш убак намаз окуу менен аткарылат. Ошонун бир мертебеси «намаз дигер» деп аталат. Күн баткан мезгил.

Ноен – 1. Улук, аким, теро. 2. Баатыр, эр.

Оез//үйез – (уезд) – падышалык Россияда аймактык бөлүнүш, аны башкарган улук.

Салбырын – көпчүлүк эл катышып, аңчылык кылуу.

Таажы – (ир, таж.) – падышалардын, кандардын атайын баш кийими.

Туктамал – камырабай, байкоосуз деген мааниде.

Үп – (түрк. – монгол. үп) – асылзат, баалуу мүлк, кымбат баалуу мүлк, кымбат баалуу буюм, казына ж.б.

Чүрчүт – 1. Этноним (болжол менен кара кытайлар).
2. Дини башка, тили башка.

Бйман – 1. Ишенүү, 2. Ынануу.

«БАЛБАЙ»

I. ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Орустун көлгө келип, көлдү алышына Балбай каршы болот. «Көлдү оруска бербеймин» деп, Шарпылдактан кырк солдатты өлтүрөт. Качыбек баатыр орусту көлгө алып келгенден кийин, орустарды Балбай өлтүргөн кырк солдатты ким өлтүрдү?» деп, издеп калат. Ошондо Качыбек: «Бул кырк солдатты өлтүргөн Балбай, Молдосан, Молдо, өмүр» – деп айтып берет. Орустар издеп калгандан кийин, Балбай, Молдосан Молдо качмак болот. Элдин барын, жалпы бугуну жыйнап, алып кетүүнүн жайын айтканда, көл бугусу кетүүгө кыйбайт.

Элдин барын таратып, жиберип өзүнүн жакын адамдары: Найманбай, Тенизбай керет, мундуз Усупбек, желдең Жанек, арык тукуму Балтабар менен акылдашып олтуруп булар качууга уруксат берет. Казактан Шоорук, Дүр төрө менен бешөө качып, «үй жайы менен көчүп барып, Текестеги суу ашууга барып, жардап турат. Кетмен дөбөнү жердеп турган алтымыш түтүн таранчы багынып, ун, күрүч, алма берип, Балбайды аким кылып алат. Бекмурат, Өмүрзак Балбайды карматуу үчүн кылган айласы: ал кезде Тилекмат Мамучтук улук менен жашырын сүйлөшүп алып, карматуунун чарасына киришкен убагы экен, ошондо уездге Өмүрзак барып: «Балбайды кармап берсем, Тилекматтын ордун бергин!»

деп сүйлөшөт, экинчи ою Зарпектин уулу Күчүктү султан кылып алуу, үчүнчү кайын атасы Ормондун кунун куу болгон. «Кырк солдат бергин мен кырк жигит кошомун, бирге барып, кармап келет» деп айтат. Уезд макул алат. Анысын Балбай билбеди. Кел бугуга билгизбей сексен төрт киши жиберди. Башчы болду Телтору, Балбайды билген Күчүк бар. Капылат калды эр Балбай.

II. ОРУСТАР ТАРАБЫНАН КАРМАЛЫП АЙДАЛГАНЫ

Балбай жана башкалардын кармалганы

Бүргө тору, сур айгыр,
Бир аты жок байлоодо.
Жылкы отордо кезигет,
Суу ашуунун жайлоодо.
Элөөсүз жаткан Балбайдын,
Өлөрүнө көрүндү.
Сөз талашып аңгыча,
Бешөөнүн айлы бөлүндү.
Дүр төрө, Шоорук бир конду
Суу ашуунун чатына.
Таарынган соң аларга,
Ташып конду эр Балбай
Карагайдын башына.
Молдосан, Молдо бөлүндү,
Ал экөөнүн айлы бир
Үч булактын чатында.
Мындайды Балбай көрөбү?
Ошо жылы күзүндө
Балбайдын уулу Байкашка
Дүнүйө салып жөнөдү.
Душмандын келди кезеги
Өмүрзак кастык кылган себеби

Келерин Балбай билбеди.
Кармоого барган кырк орус,
Көрүп алды баатырды.
Котургайдын жонунан,
Жайылып аткан мал көрдү.
Суу ашуунун чатынан,
Жаз өтөр кылган үй көрдү.
Балбайдын айлы как ошол.
Жалган айтпайм жүр деди.
Бул ишине таң калган,
Намаз деген болгондо
Дүр төрө, Шоорук кармалган.
Молдосан менен эр Молдо
Жатарда түштү байлоого.
Баруудан коркту полковник
Балбайдын даңкы ошончо.
«Барып кармап келгин!» деп,
«Өлүп калсаң мейли» деп,
Кырк солдатты айдады.
Балбай ушу болбосун деп,
Издейт кармаган эрдин барынан.
Жанынан коркот баруудан.
Балбайдын жайын табам деп,
Телтору, Күчүк камданган.
Эмгек түшкөн бир далай,
Ат жабдыктан бирөө жок,
Күйүтү бар башында
Элөөсүз жаткан эр Балбай.
Короочу үнү басарда,
Койчу жаңы турарды
Айлын тапты Балбайдын.
Солдаттын көбү сандалды,
«Телтору, Күчүк бастыр!» деп,
Барып тилдеп камданды.
Алты түтүн киши эле,
Чыгарбады дайынын,
Тегеректеп айылды.

Балбайдын үйүн курчады,
Түшүүгө солдат даай албай
Солдаттыгы тааныды.
«Кокуй баатыр, тургун!» деп,
Уктап аткан Балбайды
Жакадан барып алды эле,
«Орус келди ойгон!» деп.
Милтени жокко салды эле,
Балбайдын милтелүү кара мылтыгы,
Эшиктин оң жагында кыйшыгы
Милтени бетке алганда
«Атып бүлүк кылба!» деп,
Балбай кармап алганда
Кыргыздын үнү окшоду.
Тыштан тааныш уккан соң,
Атпай Балбай токтоду.
Балбай олтурду төрдө жалдырап,
Тышта солдат балдырап...
Жанына кылыч байланып,
Телтору, Күчүк экөө эле,
Үстүнө кирди жалдырап:
«Баатыр, сизге келдик жоопко
Көлдөгү сурап турган кан айтат.
Мураталы, Тилекмат,
Өмүр, Жанек курдашын.
Усупбек көрөт экөө тен,
Солтонкулу, чоң Найман,
Көлдөгү калың курдашын
«Биз чакырдык келсин!» дейт.
«Таажы даяр кийсин!» дейт,
«Тагына минсин Зарпектин,
Көл бугусун билсин!» дейт.
Орус түштү бу көлгө,
Баатырга дайын баарысы,
Балбайсыз өмүр биле албайт.
Атагы калды угууга,
Баштагыдай заман жок,

Мүшкүл болду бугуга.
Телтору, Күчүккө муну айтат:
«Билемин сен экөөңдүн сөзүңдү,
Чыкыртпайт бугу өзүмдү.
Бекмурат, Тагай бир киши,
Сенин Алдаш ко,
Экөөбүз бир Белектин баласы
Алдаганың белгилүү».
Балбайдын кетти айласы
«Бүргө тору сур айгыр
Бири алдымда болбоду.
Элөөсүз жатып байлаттым
Туктамал жатып, карматтым.
Көл бугу калды замандаш,
Атанган Балбай эр элем...
Тур Ултубар, түндүк тарт!
Ылдам кирип оттук жак!
Куя бергин кымызды!
Ичейин керез ашымды.
Өлгөнүнчө унутпа
Душмандан көргөн дартымды!
Балбай колуна аяк алганда
Телтору учту эшикке.
Аттуу турган солдаттар
Үйгө кирди шагырап.
Же кармашар жабдык жок,
Олтурду Балбай жалдырап.
Балбайдын колун бек байлап,
Узатып чыкты жөө айдап.

**Айдоого кетип бара атканда Көл бугусунун
Балбайга карашы**

Анда Балта төрөнүн,
Кементейден кылычы.
Төрт элидей чаап эр Балта

Солдатты кырып ийсем деп,
Эр Балбайдан сурады.
«Не кыласың кой Балта!
Кан биеке мал кетет,
Катын-балаң бөөдө өлөт.
Калган бүлөө тынч калсын!
Жалгыз башым өлөйүн».
Айылдан узап чыккан соң
Чыптама таарын кийгизип,
Койчу минчү көк атты
Алып, келип, мингизип...
Абыдан узап кеткенде,
Кайрыла түшүп кыйкырып,
Мойнок уулун чакырып:
«Бүргө тору, сур айгыр
Эки бирдей күлүгүм
Түнкүгө аяк жылкы эле,
Коштоп алып кете көр!
Кечки намаз дегерде
Айгыр жалда олтургун!
Ат чалдыргын кайнарга!
Сур айгырды токунгун!
Жабырга салбай түзгө сал!
Төтөнү ашып, түздөп бар!
Сары жардап кетесиң
Таң атарда жетерсиң.
Эртелеп үйүн чечинчү эмес,
Алысындан көчүүчү эмес,
Көрүнүп жаткан Каркыра
Алкым менен көчүүчү эмес.
Эгизим, курбум эр өмүр
Эр өмүргө жетип айт!
Эгизиң түштү байлоого,
Эр Балбай түштү кармоого
Көлдөгү бугу көп журтум,
Талаадагы туздашым,
Ойдо жүрсө сырдашым,

Бир чөмүчтөн сорпо ичкен,
Айзакерден курдашым.
Жеткирип салам сөзүмдү айт!
Байлоого түшкөн өзүмдү айт!
Молдосан, Молдо экөөн айт!
Дүр төрө, Шоорук төртөөн айт!
Көл бугуга салам де!
Ой кайында турсун де!
Орустан тартып калсын де!
Тартуудан корксо баатырлар,
Көлдү көздөй салсын де!
Учурашып кетейин,
Калың бугу элиме.
Көрүп ыйлап кетейин,
Кең Ысык-Көл жериме.
Унутпай айтып кете көр
Ушул айткан кебими!
Өлбөсөң Күчүк, Телтору,
Келтирер сенин кезини».
Берки экөөн тең кошуп,
Колу бутун байлады.
Котуркайды бет алып,
Текестеп орус айдады.
Айтканындай Балбайдын
Тору атын кармап минди эле.
Айтууга жалгыз Мойногу
Сур айгырдай күлүгүн
Коштоп, алып жүрдү эле.
Айгыр жалдап отурду,
Ат чалдырды кайнарга,
Намаз дигер убакта
Сур айгырды токуду.
Ар жагы төтө белди ашып
Сары жаздап түн катып
Чоң Каркыра, үч кечүү
Ошого келди таң ата.
Карааны бар айылдын

Айылга келди жакындап.
Ойгоо жаткан эр өмүр
Зайбын чыканак менен бир койду.
«Түндүктү кайра тарткын деп,
Тышта жаткан жигиттер
Ылдам тур деп айткын деп.
Тилегим кудай беретби эйм?
Көлдө бугу журтуна
Учурашып кайтам деп,
Түн катып Балбай келетби эйм?
Жакын келди тааныдым,
Бүргө тору, суру айгыр
Эки аттын табышы».
Ыргып туруп катыны
Түндүгүн кайра тарты эле.
Бирөө кылан, бир кара
Ат коштогон бир адам,
Ок эле катуу келет деп,
Кайта кирип айтты эле.
Өмүкөң турду бүлүнүп,
Анык Балбай экен деп,
Өйдө болуп сүйүнүп.
Ошинтип кийимин кийгиче
Атын байлап мамыга,
Чала сүйлөп балдырап,
Эр Мойнок келди жалдырап.
«Эгизин түштү байлоого,
Эр Балбай түштү кармоого.
Казактан чыккан Дүр төрө,
Борумдан чыккан эр Шоорук,
Бешөө тең түштү кармоого.
Өзүңдөн тарта көл бугу
Айзакерден баатырдын
Баарысына салам дейт.
Аманатым айткын деп,
Каркырадан кайткын деп,
Ой Кайындан турсун дейт.

Тартууга чаркы жетпесе,
Ылажы кылсын кел бугу.
Көлдү көздөй салсын дейт.
Учурашып кетем дейт,
Калын бугу элиме.
Көрүп ыйлап кетем дейт
Кең Ысык-Көл жериме».
Анда Өмүр кан ыйлап,
Он беш түтүн киши экен.
Ошондо журтум баары ыйлап,
Жалган түш аяк болгончо,
Угулуп калды кең Көлгө.
Даанасы анык билинди
Урдөөлөт Жанек ээлерге.
Урдөөлөттүн айылы
Кудургунун боюнда
Баарын тартып алам деп,
Саякты жыйнап жүз киши
Урдөөлөттүн оюнда.
Уккан соң Жанек турбады.
Өлүп, өктөп ыйлады.
Чоң чычкандын башында
Үч жүздөн артык кишини
Желдендин баарын жыйнады.
Үч капкатын айгыр жал
Ошоо чейин барамын.
Карматып ийип Балбайды
Кантип тирүү каламын?
Катарым болсо көрөмүн,
Барып, тартып аламын.
Киши чыкпай барарга,
Кабар тийип калыптыр
Өйүзгү Түп аралга.
Теңизбайдан эр Керет,
Мундуз кара Усупбек.
Бугу да бар Султанкул,
Булбулдай чечен чоң Найман,

Булардын баары жыйналды.
Алгандан башка дарты жок,
Ажал жетсе өлдүк деп,
Артыкча керет ыйлады.
Саан уйлуу баарысы
Ушу көлдө бугунун
Байдасын көргөн баарысы.
Кармалган соң келбейт ко,
Көлдүн бетин көрбөйт го.
Чара барбы буйрукка?
Музоосун байлап куйрукка,
Кайнатма тузга баралык.
Кегендин бою кара суу
Учурашып калалык.
Жыйылды бугу баарысы,
Мураталы, Тилекмат
Ошо кезде бугунун
Билип турган карысы.
Тирүү бугу чогулуп,
Эки башка топ болду.
Балбайдын өз жолдошу башында
Аксакалы эр Өмүр,
Алдан кийин Урдөөлөт
Уккан соң Жанек кабарды
Усупбек көрөт ал экөө
Өзү билет барарын,
Айзакерден азамат
Бир миң болуп бөлүндү.
Балбайды тартып алам деп,
Өмүр баштап жыйылып,
Алуучудай көрүндү.
Кудай билет барарды,
Барса тартып аларды.
Анык эле Балбайды,
Арамы бар ичинде,
Билгизбей жүргөн кишиге,
Өмүрзак салды бузукту,

Угузду журтка кызыкты.
Мураталы, Тилекмат
Ошол эки чоңго айтат:
«Тилимди алгын көл бугу!
Акылың жок көр бугу,
Тартып алсаң Балбайды,
Көрөрсүң бул орустан далайды.
Атка минер жакшыңды
Керек туунду тандоочу,
Кез сеңирди айлантып,
Алматы алып баруучу.
Балбайды тартып алдың деп,
Солдатын кырып салдың деп,
Алты ай түрмө салуучу,
Сыртындан отук алуучу.
Тартып алса Балбайды,
Аман болсо көрөсүң,
Кезеги тийип кыйының.
Бир Балбайдын дартынан
Алматыда өлөрсүң.
Антип алба Балбайды!
Бадышага азыр берип,
Көлдө жатып ыйлайлы.
Көпчүлүк менен сурайлы.
Берген арзың көрбөйбү?
Барктуу киши экен деп,
Алты ай төлөп түрмөнү
Балбайың аман келбейби?»
Өмүрзак сөзүн уккан соң,
Муратаалы, Тилекмат
Бул экөө тең кылыктуу
Өмүргө барып жалынып,
Элди билген эки бий
Оодарды журтту сабылып.
Барбас болуп айныды,
Баякынын баарысы.

Көл бугусунун чоңдору менен учурашканы

«Барбасам жаным чыдайбы?
Бүлүнгөн мындай белек деп,
Үч жүзгө жакын кол менен
Аттанып калды эр Жанек.
Кайнардан өтүп барбаймын,
Барган менен тартып албаймын,
Жабырды тартып барамын,
Көлдү көздөй саламын.
Саан уй минген жардылар,
Жете албайсың барыңар.
Эртеңге дейре өлбөсөм
Эки баштын үстүнө
Ээрчитип келем Балбайды.
Ошо жерде Балбайга
Учурашып калыңар!»
Кара сөз менен чалк өөдө
Баткак кечип тоо басып,
Баатыр Жанек барды эле,
Ой Кайыңдын белинде
Балбайды тозуп калды эле.
Кетмен ашып, түн катып,
Кеткен экен полковник.
Өмүрзактын акылы:
«Көрсөтпөгүн бугуга!
Кор тартып алат деп,
Кетмендин тоосун ашкын деп,
Иле жак менен качкын!» деп,
Барбай Жанек турабы?
Балкандуктан сурады:
«Тартуулу акынсын,
Жооп кылгын сөзүмө!
Туулуп өскөн эл калган,
Калың бугу эл калган.
Көлдү көздөй айдагын!
Эки барсаң, жардысы,

Жыйылган элдин баарысы,
Учурашып эле кетет.
Чырканак ашып белге сал!
Жакын десең көлгө сал!
Жаныңан коркуп полковник.
Жанектин айткан сөзүнөн
Барбайм дээрге чара жок.
Бастырбай турган айла жок,
Көлдү көздөй салды да.
Ар кайсы жан шол өңдүү
Кетет экен арманда.
Койчу минчү көк атка
Тетири кылып мингизип,
Кендир таарын кийгизип,
Эр Балбай келди байлоодо»
Эң башы аркада
Убаралашып турабы?
Чуркурап бугу ыйлады.
Бугу көрүп ыйлабай,
Журттун муну канбай,
Кеп баштады эр Балбай,
Арманын айтты бир далай.
«Мен алыскы жолго барбадым.
Айтайын бугу арманым.
Сарбагыш, бугу бир тууган,
Бир Кылжырдын баласы,
Сүйлөгөнүн эп эле.
Кас болгону сарбагыш
Аз жыл болду билесин,
Атагын бөлүп зор чыкты.
Аты солто, сарбагыш
Үчүкөнүн баласы.
Төмөнкү солду бүт билип,
Ошондо Ормон чоң чыкты.
Биз эренди чаппады,
Чабууга Ормон батбады.
Чоң Ормондун айылы

Чоң Ак суунун өзөндө,
Оторго бугу көчкөн жок,
Бугунун жети чейреги
Кудургунун өйүздө,
Балааны киши билбеди.
Кантейин ошол Ормондун
«Жылкы уурдап келгин!» деп,
Эки жоо чакалдагын жиберди.
Күрмөнтүдө булунда,
Жылкы торуп келгенде
Ажалы жеткен чакалдак,
Жылкычы көрүп койду деп,
Боз кыроо түшкөн кез эле,
Көлгө түшүп өлгөндө,
«Чакалдагың өлдү» деп
Ормонго киши жибердик.
Ормон келди жүз киши
«Чакалдак кунун бергин!» деп,
Ормондун сөөгү Боронбай
Ондуу солдуу сойлоду.
Байкана бар ал топто.
Ошол бийлер ушул эле.
Мураталы Тилекмат.
«Уурулук үчүн келди деп
Кечемин деп булундан
Көлгө түшүп өлдү деп,
Ормонго жооп айталы.
Сөөгүн жүктөп кеткин деп,
Эки ат, эки төөнү тарталы.
Бекер жаткан бул барбы?
Нариктан сурап көрөлү.
Уурулук кылып алган сон,
Ал кишиге кун барбы?»
Ушунтип айтсак болбоду,
Ормон күчкө салып койбоду.
Келинин бербей кетүүчүдөй,
Боронбай кошо болбоду.

Ормон мынча келген соң,
«Кун бергиле» деген соң,
Жарым куну үч миң мал деп,
Жанкарач кошо болбоду.
Ар кимиси уй берген,
Жыйнап келип кызыл берген
Байкананын айлынан
Бүтбөй калган эки асый
Беремин деп берилбей
Эки жыл өткөн арадан.
Асыйды берүүчү ким болду?
Эскербей бугу тим болду,
Үч жыл өттү арадан.
Шылтоо тапты чоң Ормон.
Башына келер балаадан
Беш жүз жакын кол алып:
«Чакалдак кунун алам деп,
Чакалдак кунун бербесе,
Катын бугу кайда экен?
Түк калдырбай кырам деп»,
Колун жыйнап чоң Ормон,
Кудургуда жатканда
Элчи келген бир солто.
Как ушунтип айтканда
Бүтпөй калган эки асый,
Жетелеп барды Байкана
Ормонго мал салганда
Бышты чыкма байталды
Асый учун албады.
Билгиле бугу мына муну!
Бир байталдын жашы үчүн
Чоң Ормон өлүп калганы.
Мен байлоого кеткеним,
Көрөмүн Өмүрзактан себебин.
Өзүм сойгон Ормон бар,
Ошонун бердим кезегин.
Он төртүмдө жоо сайдым,

Он бешке жашым толгондо
Арыктан ак жал атты алдым.
Он алтыга жашым чыкканда
Эшкожонун Балбайы
Жаш күнүмдө аталдым.
Калмакты барып чапканым,
Казна малды тапканым,
Баарысы журтка белгилүү.
Садакта огум аз болуп,
Сарбагыш менен кас болуп,
Бугу сага кайсы бирин айтайын.
Аркалык калың казакты
Начарымды багам деп,
Казакка кылдым азапты.
Бекмурат тукуму бир тууган,
Мүйүздүү эне баласы,
Өз тууганга кас кылган,
Ормондун кунун кууганы
Өмүрзактын айласы.
Кудайга койдум Телтору,
Сен да белек уулу элен,
Мен да белек уулу элем.
Катардын качан куру элен?
Кастык кылып карматтын,
Кудайга койдум экөөңдү.
Кош, көл бугу эсен бол!
Азап жедин далайдан,
Ажырадың Балбайдан.
Жыйылган кол казактан
Ажыраттың эсен жан,
Көрүнө келген азаптан.
Алматы кеттим келбеймин,
Бугу кайрылып сени көрбөймүн.
Мураталы, Тилекмат,
Кулагың салгын бул сөзгө!
Көзүңдү тийгиз кез-кезде!
Кош кайран элим эсен бол!»
Коштошуп Балбай жөнөдү.

Көл менен Алматы арасында
Адам карай албаган,
Асыл Балбай бетине.
Алыбек түштү эсине.
Ээрчип ыйлайт көп бугу,
Чен тонун кийип кетет деп...
Көрүп турган таң калды,
Көлдү айлантып айдады.
Табылгыты бел ак таш
Ошо жерге келип сандалды.
Ата, кайран Тологой,
Үч жүз төөдө булу бар,
Карактадым көп ногой.
Как ошондо болдуң Тологой.
Өйүзгү тоо Токтубан,
Тизеден аппак шоруң бар.
Куру кандай чоң тасма.
Мал киндиктүү жаныбар,
Аман болгун барыңар!
Кең суудан кетип турамын,
Жылжыган жылуу булагым.
Корумду, Чоң таш, Эки суу
Кой кайтардым эки жыл.
Суун ичкен бул ынагым.
Эки көөчү, шалаңтай.
Эсиме түштү калакай.
Ийрилип аккан Талды суу,
Киндик каным токтогон.
Туулган жерим как ошо,
Ичке суу, шаты баарына,
Бурулуп тарттым каныма.
Кетиркейдин Алыбек,
Кеткенимдин керээзи,
Калганымдын кайраты
Качып келдиң төмөнтөн
Чоң айылга баш болуп.
Сен Алыбек келген соң,

Эченге салдым бүлүктү.
Минип келдиң аяктан,
Ормон төрү күлүктү.
Чоң Ормон менен кас болуп,
Каба чакыр калың журт,
Чогуу айылга баш болуп,
Алыбек келди дегенде
Душманым чепке бекинди.
Канат, куйрук жетилди.
Душман келет ойдо жок
Мен ак уяз жайладым.
Сен капкакта калганың.
Элөөсүз жатып байлаттың.
Элик аңдып бара атып,
Буталыгат карматтың.
Буталы кести башыңды,
Как мазардын үстүндө.
Ук, Алыбек дартымды!
Эченди алган сен өңдүү,
Эр Алыбек андай жат!
Эчендер барат мен өңдүү,
Кош, Алыбек аман бол!
Балбайдан калган саздап ал!
Жети күн калды барууга,
Балбайыңды көздөп ал!
«Кош, Алыбек эсен бол!» деп,
Айтты арманын эр Балбай.
Киндик Сары булагым,
Кош Күрмөнтү, аман бол!
Көрсөм ыйлап турамын,
Жоголгонум табылды,
Күрмөнтү сенин боюңан.
Көрбөгөн киши калбады,
Чоң Ормон алган чабуулду.
Ошондо айзаны кыйгак кыйгамын,
Көрүнгөн кара булунга
Камап, кырып коргон таш

Жүз кишини кыргамын.
Ошо Күрмөнтү сен элен
Ошо Балбай мен элем.
Адамдан катуу эр Балбай
Ошондо жашып ыйлады.
Балбайдын сыйын көргөндө
Түз жүрүүгө болбоду.
Полковник акыл ойлоду:
Күрмөнтү ашып кетмекке,
Арасы жакын Алматы
Ара конуп жетмекке.
Күрмөнтү өрдөп бурулду,
Күчүктү көрбөй калам деп,
Баатырдын ыраны бузулду.
Күрмөнтүнүн жонунда
Түшүп даарат ушатты.
Көлдү карап ыйлады.
Баатырдын сөөгү сыздады.
Кагылайын көлүм ай,
Кайран бугу элим ай,
Тулпарга тагым артпады,
Топурак буйруп туугандан
Сөөгүм бир дөбөндө жатпады.
Эңкейип орус жөнөдү
Аалы төрө, эр Тезек
Экөөнө тийген тең кезек.
Аалым жетсе Балбайга
Тозуп себеп кылам деп,
Кайыңдынын оозунда
Үй көтөрүп бээ союп,
Үчкүнү тозду Балбайды.
Кайыңдынын коюн түгөттү,
Казакка акыл үйрөттү.
Туугансып, журтум ыйлаба!
Дүртөрө менен Шоорукту
Өлөт ко деп сураба!
Мусулмандын журтунан

Балбай өндүү туулабы?
Жазы албан чуулады,
Эр Балбайды сурады.
Сураганга бербеди,
Өз тууганы Өмүрзак
Кармап, барып издеди.
Кана кудай бергени?
Күчүк султан болуп келгени
Качып жүрүп Күчүгү,
Чаң беделде кармалды.
Балбай жаткан түрмөдө
Алматыда Өлгөнү.
Бул кудайдын кезеги.
Сураса султан түк бербей,
Каар кылган душманы.
Сүрүп турган күн эле,
Сегиз санат төрөгө
Ооз ээк сүйлөшүп,
Кирип турган күн эле,
Кызыл боруктан Деркембай
Алматылык бир дубан
Билип турган күн эле.
Өзүнөн айла кеткен соң,
Аалы, Тезек кат жазды:
«Алматыда Дикене
Айласын өзү тапсын деп,
Айдоодо турат беш баатыр,
Даам ичирбей каапырдан
Эр Деркембай баксын деп»
Чоң торуну мингизип,
Өз жолдошу Балбайдын
Чаардын уулу Ашырбай
Асты менен жүргүзүп
Ашырбай кетти кабарга.
Күнөкөр болгон ал бешөө,
Жаңы түшкөн орус бар,
Чоң челекке барганда

Соготууда олтурду.
Дикен Аалынын катын окуду.
Ачбайын Аалы айыбын,
Боз үйүн алып көчүрүп,
Туу бээлерин жетелеп,
Ала жүрдү Деркембай
Аш пышыруучу зайыбын.
Казынанын тамагы
Эр башына беш тыйын
Колуна алып күн сайын,
Сегиз санат төрөдөн
Уруксат алып Деркембай
Алматынын чоң түрмө
Тозогунун эр Дикен
Даам ичирбей каапырдан
Багып жүрдү ал бешөөн.

III. СОҢКУ КҮНДӨРҮ ЖАНА КЕРЭЭЗИ

Балбайга жана башкаларга түрмөдөн уу берилгени

Беш күн жатты түрмөдө
Алтынчы күн болгондо
Күндө кезек үч үчтөн
Кайратып турган солдатка
Ошол бешөө алдатты.
Экөө чурчут тил билбейт,
Бирөө тилмеч эң шайтан.
Дүр төрөнүн шайтаны
Аргасы жок, кет дебейт,
Солдаттын сөзүн тыңшады.
Сөөмүндө уусу бар,
Эр Балбайга сыйпады.
Душмандыгын билгизди
Балбай жакшы киши деп,

Мурдуна сөөмүн тийгизди.
Солдат кетти талаага,
Жолукту баатыр балаага.
Баатырдын өңү кумсарып,
Мурду шишип, кызарып,
Жалганда Балбай аты бар,
Жан казандай башы бар.
Түн ортосу кез эле
Баатырдын көөнү бузулуп,
Башы ооган жакка жыгылып,
Упасыздан эр Балбай
Кете турган окшоду.
Кудурети күчтүү кудайдын
Себебинен токтоду.
Боору бирге Молдосан
Баатыр менен алышып,
Бек кучактап белинен
Колу шишип калышып.
Боору башка, жаман журт,
Куураганды укпады.
Бозумдардын эр Шоорук
Калганын төбөсү.
Жакын жатый уктады.
Айзага жагып ууну
Каалганын тешиктен
Эр Шоорукка сыйпады.
Күлүстөн жанды ким көргөн
Балбайдан мурун түрмөдө
Күндүн мурду тийгенде
Кайран Шоорук жан берген.

**Түрмөдөн Алматыдагы казак Деркембайдын
үйүнө чыгарылганы**

Эртеси менен Деркембай
Уу сыйпалып жатканын
Келип көрдү түрмөдөн.

Чуркап жетти түрмөгө
Сегиз санат төрөгө
Артыкча жаны бек кейип,
Ичинде Балбай бөрүгө.
«Уу сыйпапсың, кырыпсың,
Тукум курут кылыпсың.
Балбайды барып көрдүм мен,
Колтугу согот жаны бар,
Мусулмандын байы эле,
Өзүн өндүү кан эле.
Уруксат бер Балбайга!
Мусулмандын жышаны
Боз үйгө чыгып жан берсин!
Жан кеткен соң баргын! деп,
Керектүүн союп алгын! деп,
«Сойгонундан калганын
Сөөгүн маа бергин!» деп.
Эр Деркембай арыз кылды.
Мейлин Балбай анына
Чыгарайын деп түрмөдөн
Уруксат кылды баарына.
Эр Декең жетти түрмөгө
Үйөзнөй чоң доктор
Кошуп берген жанына.
Дүр төрөнү караңыз!
Жүрөгү жок киши экен,
Шооруктун башын кучактап,
Уу сыйпалган ээги.
Таң атканча Молдосан
Балбай менен алышкан,
Колу шишип карышкан.
Чыгаргын десе түрмөдөн,
Таза тууган жолобойт.
Түрмөдөн алып чыгууга,
Экөөндө дарман түк калбайт.
Солдаттан закун сурады,
Бешөө акылынан адашты.

Таң сүргөн соң солдаттар,
Балбайды тирүү алмакка
Каалганы талашты.
Таманында чоң канжар
Сууруп алып, турушуп,
Келгендин баарын бычактап,
Киргизбеди чоң молдо,
Күн чыкканча урушуп.
Көтөрө албайт берки экөө
Эр Шооруктун сөөгүн,
Сол жагына колтуктап.
Молдосан менен Балбайды
Оң жагына колтуктап
Көтөрүп чыкты түрмөдөн.
Алып, барып боз үйгө,
Эр Шооруктун сөөгүн
Эпчи жакка койдуруп.
Эр жакка Балбайга
Төшөк салды эле,
Жаздык коюп башына,
Көтөрүп башын үшкүрүп,
Тилеги артык эр Балбай
Тилге кирди бул калай?
«Чаардын уулу Ашырбай
Алып келчи чөөгүндү!
Алайын даарат боюма.
Кызыл боруктан Деркембай
Арбын көрдүм пайданды,
Таппадың менин аргамды.
Мусулмандын жышаны
Алматыда чоң ыйман
Алып келчи Деркембай!
Алты ооз ыйман угайын».

БАЛБАЙДЫН КЕРЭЭЗИ

Чондорго жана үй-бүлөсүнө айткан керээзи

Молдодон ыйман уккан сон,
Кеп баштады эр Балбай:
Чаардын уулу эр Ашырбай
Үмөтгүн уулу Кыдыраалы Кыдыр аке,
Атымды токуп тең өстүң,
Көп жигиттен сыйда өстүң,
Эсен-аман эл көрсөн,
Элдин бетин сен көрсөн,
Эр Өмүргө керез айт!
Эр Өмүр жатат конушта,
Эгиз эр Балбай өлдү оруста»
Кан Өмүр жатат конушта,
Кан Балбай өлдү оруста.
Жолдош болуп бир жорттум,
Журуптун уулу эр Дөөлөт
Эр Дөөлөт жатат конушта,
Упасыз жалган ушу экен,
Мен Балбай өлдүм оруста.
Желдендерден Жанекке айт!
Ак баранын тутунуп,
Атып жүргөн чагында,
Жоону мындай саят деп,
Атты мындай алат деп,
Тизгиндеп жүрүп эр кылдым,
Эр уул менен тең кылдым.
Ак Сайда малы болсун де!
Ар улуктан Жанегим
Таалим алган эр эле,
Асыл Балбай артынан,
Бекмураттын дартынан,
Арыздашып өлсүн де!
Теңизбайдын эр керет,
Мундуздардан Усупбек,

Уурулук кылып бул алсын!
Менин күнүм белгилүү
Бекмураттан кууп алсын!
Келген менен барганга айт!
Султанкулу, Найманга айт!
Ак Байбиче энең бар,
Астына тез айта бар!
Сана тартпай өлтүрсүн!
Санаттуу Балбай барындай
Сарайга журтун толтурсун
Оң карап келип олтурсун!
Ойрону Балбай тирүүндөй
Ордого журтун толтурсун!
Жалгыз уулум Мойногум
Жакшы керез айта бар!
Баштагыдай болуучу эмес,
Атасы Балбай барындай
Баркылдап, сойлоп күйүүчү эмес
Мурункудай болуучу эмес.
Курган Балбай тирүүдөй
Буркулдап, сүйлөп коюучу эмес.
Жайкы чыккан шибер чөп,
Жайкалчак болот шамалга,

* Набактыга жиберилгенде ээрчип барган жолдошуна тапшырып айткан экен керээзи. 1927-жылы Насириддин Ботой уулунун жыйнаган керээзинен.

* Муну Балбай баатыр орустар тарабынан набакты кылынгандан кийин, набактыда керээзин ыр менен жаздырып, кийиминин ичине тигип койгон экен. Балбай баатыр өлтүрүлгөндөн кийин кийими үй бүлөсүнө жиберилет. Ал кийим тозгондон соң ушу керээзди таап окушкан. 1922-жылда Муптак уулунун карамагында Абдыракман уулунун жыйнаганынан.

Жалгыз уулум Мойногум
Жалтанчак болор адамга.
Мойнок жалгыз эмес эр эле,
Бар болсок тилек чоң эле.
Ултубардын балдары
Боорткада жаш калды.
Артылып камчы чаппасын!
Аталашса бек убал,
Саламын дешсе куш берсин!
Эки тууган кас болсо,
Ултубардын балдары
Камчы болот Мойнокко
Кунандан чыккан тай кашка,
– Кулунум!
Күйгүзүп кеткен Байкашка.
Кара манат бөрк эле,
Карарып жанган өрт эле,
Эңкейиште эр сайган,
Экини катар бир сайган,
Өзүмдөн мурун жоо сайган...
Торгаттын журтун чабам деп,
Иледен кечип барам деп,
Төрт жүз караан кол менен
Чоң Иленин боюнда,
Ак чатырдын ичинде
Кабыргадан кагынып,
Төбөсүнөн сезгенип,
Оору болуп келгенде
Төрт күн жатып жаздыкта,
Байкашка балам өлгөндө...
Жаңжаңдан барып кал алган,
Денкенеден бата алган,
Жаш тай кашка атанган.
Башын кармап баламдын,
Бадана соккон кийимин
Абдумумун сарт алган.
Тирүү болсо Байкашкам,

Түшөтпү элем донузга?
Кармалатпы элем оруска?
Дүнүйөдө ар ишти
Көргөндүгү бар эле,
Мылтык атышы баламдын,
Алыбектен үйрөнгөн,
Мергендиги бар эле.
Ойноо бала кезинде
Тоодо турган сагызган,
Ыргыта атса, тоосу аман,
Ажыратты бу жалган.
Өтүп кеткен ал балам.
Эрдене Балбак бир боорум,
Өзүбек Тагай жан боорум,
Бул экөөнө керез айт!

**ӨЗ ЭРДИГИ ТУУРАЛУУ
КЕРЭЭЗИНЕ КОШУП АЙТКАН КОШОГУ**

Иледен ары коргоштон
Жылкы тийдим болбостон.
Жолго ара конбостон
Атка тарттым кошумду,
Айдап жүрүп жок кылдым,
Айт аралаш бозумду.
Аркада бозум кызыл бөрк,
Айт курман менен таң атар
Айдап жүрүп жок кылдым.
Улуу жүздүн баласы
Орто жүздөн чыгыптыр,
Кудай бакты жаш экен.
Кабарын угуп ошонун,
Эр бүткөндөр турбаган.
Кыргыз жыйынын жыйналган,
Кумдан жылкы тиймекке,
Кудай бакты баатырдын
Жаман жаркын билмекке.

Нечен, нечен чоң да бар,
Ошо топто арман бар,
Канча бир адам табылды,
Оорук таштап кеткендир
Он алты жүз кишини.
Чабуулга барган эренди
Санап көрдүм буюрдан
Алты жүз сексен киши экен.
Ошо барган кишиден
Эч ким жесир кармабай
Кудайдын берген буйругу
Өзүбек карман жесирди,
Кара жал сары ат мингени,
Өңкөй жибек кийгени.
Күүгүм келди артынан.
Теке жоомарт ат менен.
Абылайлап урааны,
Кысылган чоң Ормон
Эл алдында ал качты.
Ошо кезде мингеним
Кандыдан алган чал кашка.
Иленин бою самын таш
Самый ташка жамынып
Качырып чыксам жакынтан,
Жан экен деп санабай,
Качырды мени аябай.
Куу найза учун кан кылдым,
Кудай бакты баатырды
Курсакка сайып жай кылдым,
Теке жоомарт ат алдым.
Көлдүк кыргыз чогулду,
Карысынан бата алдым.
Чылбырга тийген өз олжом
Ошондо беш жүз ат алдым.
Кара зубун калмактан
Күндө кирип жылкы алдым.
Күндүз кирип үй чечтим.

Эдерлүү жигит, күлүк ат,
Ичектен бөлдүк миңден кой.
Куросун буздум талкалап,
Казан тулга кең алдым:
Эркегин жумшап кул кылдым,
Ургаачысын күң кылдым.
Көрүнкөй, Тонтой саягым
Түшүмөн кетпейт таягым.
Курман кожо, Кулжыгач
Кулагымды кескенде.
Бир кылганым жеткенде
Чамынып кирдим солтого.
Солто түшүп ортого
Тендик бербейм дегенде
Жыйнадым көлдөн бир миң кол.
Өмүр, Балбай экөөбүз
Үч Кошойдун бекзада
Эңкейе барып үй чаптым.
Эртеги өткөн Манастан
Не жеринен кем чаптым.
Аралаш чаптым солтону,
Анда жылдырып жылкы айдадым,
Жыйрылтып казы байладым.
Туугандын көөнүн тындырдым,
Душмандын көөнүн сындырдым.
Ок атыштым Ормонго,
Ошо жолдо жай кылдым,
Сапар кылдым, алты айга.
Саламдашып өткөнүм,
Канча заман күн болдуң
Жылкысын тийип, үйүн чаап,
Саламдашып өткөнүм,
Канча заман күн болду?
Төмөнкү чоро Баатайга.
Кашкардын жолун кайгыдым,
Кара суу көрүп айныдым.
Көк арттын жолун тозгондо

Сары таман атты алдым.
Чейиттин жолун тозгондо
Үч жүз төөдө пулу бар
Кырк эки кербен сартты алдым.
Мунун кеги болбосун,
Бу айгына бек болсун!
Төрөкелди, Жантайды
Кагышканын бар кылдым,
Жалгыз тайга зар кылдым.
Кылганым журтка угулду,
Кудургуда олтуруп,
Күнкор кылды бугуну.
Көлдөн урукту көп бугу,
Чага өтүп эс алды,
Текести көздөй бет алды.
Кайтып көлдү көрбөдү,
Үч жыл Текес жердеди.
Үчүнчү жыл болгондо,
Коконго элчи кетти эле.
Ошо көлдөн Тилекмат
Какшалдан андып кармады,
Алты күнү камады.
Акыры бир тууган,
Бир Кылжырдын баласы
Өлтүрө албай агытып,
Сагынды көлдү көп бугу.
Текестен көчтү күзүндө,
Боз кыроо түшкөн кезинде.
Каркыранын кайнатма
Бойлой конуп калың эл,
Алты күнү жатам деп,
Мал шордотуп атам деп,
Туз кайнатып кечем деп,
Малдын баарын айдатып...
Жылкылуу жылдыз кетерде,
Койлуу сыртты ашарда
Төрөкелди, шер Бото

Төмөнкү солду бүт жыйып,
Курманкожо, Кулжыгач
Бутун айдап саякты,
Ормон кан кунун кубам деп,
Он жашынан аркысын
Такыр кырып салгын деп,
Эркекке айза камдатып,
Жамыртпа козусун
Жакшы байлап алгын деп,
Катынга көгөөн байлатып,
Сагалатып калың кол
Санташты бойлой конушуп...
Жаныбек баба казактан
Сарбагышка болушуп,
Ор балбаны айт курман,
Бүткүл бозум кызыл бөрк,
Дүр төрө, Шоорук
Эки баштын арыгына
Алты күнү топ болду.
Муратаалы, Тилекмат
Элди билген эки бий,
Эчен айтсам болбоду.
Ормон кан кунун ойлоду.
Ормондун куну сан жылкы
Чаң тийбеси беш жүз ат
Тандады көлдөн күлүктү.
Бүргө тору, сур айгыр
Эки атымды тең алып,
Арыктан чыккан Алдеке
Эрденеге сабаттым.
Ойлогон ою жарабай
Дигерде тобун тараттым.
Ошондо болду чоң намыс
Чапмак болду сарбагыш.
Кайран Балбай калдайып,
Калың арык качканда,
Түн катып сарт жол ашканда

Кетти журттун айласы,
Калды Белек баласы.
Күүгүм менен үй чечти,
Бүлүнүп үркүп журт көчтү
Таң көрүгү убакта
Доолбасын чапканда
Ормондун чоң мылтыгын атканда,
Ошол жолдо журтумду
Алдырдым деген кообум бар.
Оң колумда мен кургур
Котон жара оорум бар.
Башымда оромолум байланып,
Эзел жоодон качпаган,
Эл асты качтым курган жан.
Эрте кетип бейитке
Таң жарыла жеткеним.
Көл көрүнүп ар жактан
Арбак жаным кейитти.
Бутумду мандат токундум,
Айгырым белге бек кармап,
Көлгө карап олтурдум.
Үлкөн келин, сулуу кыз
Эл алды качкан жесирлер
Өтүп турду чуркурап.
Качпай турган женелер
Тукум чыкпай кеттиң деп,
Ошолор келди чуркурап.
Эр бүлөө алды келгенде
Катын менен баланын
Көзүнчө кыргын болгунча,
Как ошо жерде өлгүн деп,
Эр бүлөөнү токтоттум,
Айзаны кыйгак капшаттым.
Атам Белектен калган алты туу
Туу көтөрдүм куу жондо.
Туучада чидер салдырдым,
Урууда күлүк сур айгыр.

Узубекке мингиздим.
Зоот тонум, чопкутум
Эрденеге кийгиздим.
Узубектин сары атын
Өзүм миндим ошондо
Доолбасты чапканда,
«Балбайлап» ураан айтканда
Ак бедең суудан жырылган,
Кайта качып бир сан кол
Аты солто, сарбагыш
Мен шордуудан кырылган.
Көп анчалык көшөөрүп,
Чаппайт элем солтону,
Кызыкты журтум көргөндө,
Каркыранын жер коодо,
Айза тийип аңгыча
Намазбек баатыр өлгөндө,
Ошондо жаным чын күйдү,
Кетирбей кегим алгамын.
Кесең менен Шарпылдак
Экөөнө дейре сайгамын.
Аябай чаптым солтону,
Кыргын кылдым ошондо.
Чоң Каркыра боюнда
Ак суру аксап жөө калган,
Төрөкелди баатырды
Көк букага мингиздим.
Туугандын көөнүн тындырдым,
Балбансыган баатырын
Бутун толгоп сындырдым.
Алты ай багып жаткамын,
Көчкөндө бука мингизип,
Чиликтүү черге бош айдап,
Инек уй менен кошо айдап,
Куру дүрмөт мылтык мен
Нече аргыта аткамын.
Чоң булактын оозунда,

Олтурамын дегенде,
Чогулуп бугу келгенде
Өлтүрбөгүн дегенде
Айылдын чети чабылган.
Сарбагыштын журтуна
Анча, мынча баш кетти,
Катын-бала жаш кетти.
Арага Кокон салалы,
Элчи кылып Коконду,
Төрөкелди баатырын
Бетке кармап баралы,
Башты жыйып алалы.
Тирүү кетмек болгондо
Түбү кектүү дедирдим,
Үч жол берип ошого,
Көкмээ кылып баатырды,
Эшектин мээсин жедирдим.
Мунун кеги болбосун!
Бу агына бек болсун!
Мен сайбаган эр калбай,
Көп бугунун айынан
Көрнөө атыктым башында,
Он алтыга чыккан жашымда
Бейшемби күнү жалган түш
Жерге түштүн дечүү эле.

ӨЗҮНҮН МАЗАРЫ ТУУРАЛУУ АЙТКАН КЕРЭЭЗИ

Жалган түш келди жакындап,
Жалгандан кетем Деркембай.
Сойгонундан калганын
Алып баргын сөөгүм.
Алматынын ак мазар
Аманат койгун башында!
Аманат сөөк чирибейт.
Көл бугуга салам де!

Ачып алсын жазында!
Сөөгүм ачып алгызсын!
Арабага салгызып,
Тоо челекке мен жетсем,
Табытын тандап, кылдырап,
Көлдөн балбан жыйдырып,
Күрмөнтүнү ашырсын!
Ысык көлгө жашырсын!
Чуркурап бугу ыйласын!
Арбагымды сыйласын!
Байгамбар өткөн мен турмак,
Коер жери Сарыбулак.
Эки жолдун айрыга
Бордоп күмбөз салдырсын!
Күмбөз салар кирпичи
Көрдүм эле башында,
Койсарынын чатында
Калмактын бышырган кирпич үйү эле,
Бузулган эски там эле.
Ата, атанын уулуга
Ирет кылып бир тоодон,
Койсарыдан алдырсын!
Борун Борбулактан жүктөсүн!
Мойногума салам деп!
Кулжадан сырчы издесин!
Мындан сырчы тапса,
Аксыдан сырчы издесин!
Аксыдан сырчы тапса,
Күчөр ыраак жете албайт,
Издеген менен таба албайт.
Кетмен Төбө үч сартта
Айлыман чыккан сырчы эле,
Чоң сакал толо сарт эле,
Ошо сартты алдырсын!
Асыл атаң кызматы
Бордоп күмбөз салдырсын!
Бекер кылдык мастыкты,

Тамам болду керээзим,
Тарт Деркембай жаздыкты!

БАЛБАЙДЫН КҮМБӨЗҮ

Балбайдын эки жигити чаардын уулу Ашырбай, Үмөттүн уулу Кыдыраалыга Балбайдын сөөгүн булгары менен каптап, төөгө жүктөп берет. Алып келип Күрмөнтүгө коёт. Үч жылдан кийин Балбайдын көрүнүн төбөсү түшүп кеткенден кийин, көл жакшылары: «Бизди нечен түрдүү балаадан куткарган Балбайды, алакандай топурактан куткарбайбызбы?» деп, Сары-булакка алып барып коет. Күрмөнтүгө алып келип коюнун себеби: «Орус сөөгүн дагы алып кетет» деп корккон. Үч жылга чейин күмбөзүн Сары булакка жасатып, ошо жерге алып барып коет¹.

ЖЫЙНАГЫ

I. Жалпы маалымат.

II. Орустар тарабынан кармалып айдалганы.

III. Соңку күндөрү жана керези.

Э.К.С.К.И. Билим борбору. 1927-жыл 18-октябрь
Фрунзе.

1926-жылда 20-августа, Каракол кантонунда
Бөкөмбай Айтбай уулунан Кусайын Карасай уулу
жыйнаган.

ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАР – ФОЛЬКЛОРДУК ЧЫГАРМАЛАРДЫН БАШАТЫ

Тарыхка байланыштуу фольклордук материалдарды карап туруп көп нерсени кайрадан жаңыча түшүнүүгө туура келет экен. Анткени, кагаз бетине бардыгы эле жазылып, чиймеленип калбагандыктан улам оозеки чыгармачылыктын бай үлгүлөрүнүн жардамы аркылуу көп такталбаган талаш нерселерди тактап, актай барактарды, бөксө жерлерди толтурууга бүгүнкү күндө зор мүмкүнчүлүктөр түзүлүп, ачылбаган сандыктарда катылып жаткан, саргайып калган архивдик материалдар калкып чыга келди. Ошонун негизинде биз үчүн али күңүрт болуп келген өткөн күндөрдүн элеси дааналанып, ачык-айкын көрүндү.

Идеологиялык кесепеттен улам совет доорунда сөзгө алынбаган, алынса да бир жактуу тескери гана баа берилип келген тарыхый инсандар жөнүндөгү элдик ой жоромолдор, түшүнүктөр, көз караштар менен кеңири таанышып, объективдүү, калыс баа берүүгө бүгүнкү күндө бардык шарттар бар.

Ошол себептен улам оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн бир топ варианттары берилип жатат.

Көптөгөн тарыхый инсандардын образдары идеологиялык жактан «филтирленип», «тазаланып» келгендиктен, айтуучунун, маалымат берүүчүнүн көз карашын чыгарма жаралган коомдук-саясий мезгилден бөлүп кароого болбойт.

Кечээ эле айрым тарыхый инсандар элдин канын соруп эзүүчү феодал төбөлдөрү катары көрсөтүлүп келсе, бүгүн «элдик баатыр» катары кара-

шууда. Айрым учурда бир эле көрүнүшкө эки башкача мамиле баа берилип, объективдүүлүктөн алыстап кеткенин көрөсүң. Тактап айтканда, бир тарыхый инсан орустарга каршы күрөшкөнү үчүн элдик баатыр катары даңазаланса, башка бирөө кыргыздардын орустарга кошулушуна чоң роль ойногону менен баатырдык мүнөзгө болгон карама-каршы көз караштар бар. Демек, бүгүнкү күнгө чейин бир пикирге келишүүчүлүк жок. Мына ушундай учурда элдин оозунда жашап калган ар түрдүү жанрдагы материалдардын мааниси зор.

«Эл адабиятынын» сериясынын бул томдугуна тарыхый ырлар, кошоктор менен бирге эле аларды толуктап турган тарыхый окуялар да киргизилди.

Тарых менен фольклор тыгыз байланышта. Фольклор – элдин басып өткөн тарыхынын бир булагы, элдик аң-сезимде өлбөс-өчпөс болуп түбөлүк орун алып калышы. Тарыхый окуялардын негизи гана тарыхый ырлардын, кошоктордун, поэмалардын, санжыралардын, легендалардын түпкү башаты болуп бере алат. Албетте, биз бул ойду тарыхый чыгармаларга гана байланыштуу бир беткей түрдө айтып жатканыбызды окурман эске алышы керек. Ошондуктан, тарыхый инсандарга байланыштуу ар кандай жанрдагы материалдар бул томдон башка томдордо да кеңири орун алып келген жана мындан ары да орун ала бермекчи, алар кайсы томдо жарыялангандыгына карабастан бири-бирин толуктап турат. Ушул себептен улам Тоголок Молдонун «Жаңыл Мырза» варианты да мурдагы варианттардын катарына кошулду.

Тарыхый элдик материалдарга бир кылкада кароонун өзү да кыйын жана татаал. Анткени жеке авторлору бар деп эсептелген айрым материалдар да ошол авторлор тарабынан жазылып калбай, эл арасында кеңири айтылып, анан эл арасында жыйналгандыктан, ал да кандайдыр бир деңгээлде өзгө

рүлүп, түзөтүлүп, кошумчаланып, коллективдүүлүктүн «изи» да калганын жокко чыгарууга болбойт. Окурман мындай мыйзам ченемдүүлүктү да көңүлүнөн чыгарбашы керек.

Бир кыска тарыхый ыр бара-бара көлөмдүү дас-танга чейин же бир кичине тарыхый окуя көлөмдүү санжыраларга чейин көркөмдөлүп созулуп кетиши да элибиздин таланттуулугуна байланышкан.

Бул кыскача сөзүбүздү жыйынтыктасак, элибиздин башынан кечирген тарыхынын сыры фольклордун өзүндө терең катмарланып катылып, чагылып турат.

А. АҚМАТАЛИЕВ

ШЫРДАКБЕК

Шырдакбек деген хан болгон, анын мекени Жумгал болгон. Шырдакбек саяк уруусунун ичинен чыккан катаган уругунан. Катаган уругунан хан Кошой чыккан, анын мекендеген жери Нарын болгон. Нарында Кошойдун коргону, ордосу жана башкалардын белгилери болгон, азыр да бар, урандылары кездешет. Шырдакбек ошол хан Кошойдун небереси. Ал Жумгал, Суусамыр, Тогуз-Торо, Кабак, Ат-Башы жана Нарынга хан болгон. Бирок ал акча чыгарган эмес, Армия күткөн эмес, кырк жигит гана күткөн. Шырдакбек аялды Анжиян менен Кара-Суунун ортосундагы Күрүч-Мазар кыштагында жашаган дөөлөс уруусунан алган. Анын аты Калимжан болгон. Бир гана аял алган. Шырдакбек хан болгон менен жортуулга чыккан эмес. Башка элге чабуул жасаган эмес. Бирөөлөргө кол салып, зыян келтирип жабырлатпаган. Шырдакбек Фергана, Кашкар жана Какшаал (нойгут элдерине) жерлерине соода-сатык ишин жүргүзгөн. Ал элдер менен алыш-бериш мамилесин жакшы кылган. Ошол соода-сатык жана жакшы мамиле аркылуу Шырдакбектин элге атак-данкы чыккан. Шырдакбек аялды жакшы көргөн, кадырлаган жана жакшы атты жакшы көргөн киши болгон. Шырдакбек элинин илим-билимин жана маданиятын көтөрүү үчүн Фергана тарабынан молдолорду чакырткан. Молдолор келген. Ал молдолорго Шырдакбек айылдагы балдарды окуттурат. Шырдакбек өзү учук оору менен ооруйт. Калимжан сыймыкка чыдабай, дөө-

лөтүн көтөрө албай бала окуткан молдо менен ойнош болуп алат. Калимжандын молдо менен жүргөнү билинип, эл ичине ушак таралып дүн-дүн сөз боло баштайт. Калимжан бул ушак сөздөн кийин ошол өзү менен жүргөн молдону ээрчитип алып Кашкардын ханына тиемин деп Кашкарга качат. Ошол кезде Кашкарга Жакыпбек хандын баласы Осмонбек хан болуп турган. Осмонбек кыргыз болгон. Анын уруусу акбуура. Акбууранын кичи катынынан таркап чыккан дөөлөс уругунан.

Калимжан Осмонбек ханга барат. Осмонбек хан вазирине: «эки мейманды эки үйгө киргизип жакшылап меймандап күткүлө, Калимжандын жанына ордодогу кырк кызды алып келип койгула, сурнайчы-кернейчилерди, оюнчуларды келтиргиле, Калимжан эркинче ойноп-күлүп, шапар тээп жатсын, каалаганын ичсин, каалаганын жесин» – деп буйрук кылат. Вазирлери Калимжанды өзүнчө бир конок үйүнө, молдону бир конок үйүнө киргизет. Кырк кызды, оюнчуларды, кыякчы-чоорчуларды, сурнайчы-кернейчилерди алып келишет. Калимжан ойноп-күлүп, кырк кыз менен шапар тээп жатып калат. Кашкар элинде: «Шырдакбектин катыны Осмонбек ханга тиемин – деп, элинен эрин таштап качып келиптир» деген сөз тарала баштайт. Бир аз күн өткөндөн кийин Осмонбек хан вазирлерин, дин кызматчыларын, кожосун, эшенин, казы-муфтуусун, айып-акимдерин чакыртат. Алар келишет. Алар Осмонбек хандын үстүнө кирип олтурушат. Осмонбек хан вазирине Калимжанды алып келгин мен аны кабыл аламын деп буйрук берет. Вазирлери Калимжанды алып келишет. Осмонбек хан Калимжанды кабыл алат. Өзүнүн кеңешчилеринин алдында сурак жүргүзөт.

– Куш келипсиз, хан айым, келиңиз, Кашкар шаарына не себептен келип калдыңыз? Шырдакбек хан сизге кандай мамиле кылуучу эле? Сизге ал ыза– кордук көрсөттүбү? – дейт, Калимжан:

– Жогунуз, улуу даражалуу, ханым. Артылып камчы салган жок, артык баш сөз айткан жок, өзүбүздүн үйүбүздө бала окуткан, бал китеп ачкан көзү ачык молдо бар эле, ошол молдого бал китеп ачтырсам, сиздин никениз Кашкардын ханына түшүп турат деди. Ошондуктан, мен сизди каалап келдим дейт. Осмонбек хан:

– Ой айым, менин никем бар – дейт. Калимжан:

– Улуу даражалуу ханым, сиз үчүн шарият жолу ачык – дейт. Осмонбек хан:

– Бул айымды конок үйүнө алып баргыла – дейт. Вазирлер Калимжанды конок үйүнө алып кетишет.

Осмонбек хан кенешчилерине:

– Акылмандар, Калимжандын сөзүн уктуңуздар, Сиздер бул ишти кандай чечесиздер – дейт. Олтурган кенешчилердин бирөө: «Калимжан сизге ылайык. Кудай өзү сизге айдап келип берди, жуптуулукка сиз алыңыз» – дейт. Башка бир вазири: «бул ишти шарият жолуна салып, катынды да, молдону да айыпташ керек» – дейт. Осмонбек хан казыны тургузуп алып, «иш сизде калды, кандай өкүм кыlsaңыз, ишти бүтүрүп келиңиз, барыңыз» – дейт. Казы өзүнүн үжарасына чыгып кетет. Үжарада олтуруп казы өкүмүн чыгарып, кайра хандын үстүнө кирет.

– Улуу даражалуу падышам, эмки иш сизде калды, мөөрдү (өзүнүн аты, фамилиясы оюлуп жазылган жумшак таш-печет) басыңыз – дейт. Осмонбек хан:

– Эң мурун чыгарган өкүмүңүздү окуңуз. Олтурган жамаат уксун – дейт. Казы: «Калимжан талаксыз никелеп алган күйөөсүн таштаган, молдо менен бузук ишке жүргөн жана башка никелүү, аялдуу Осмонбек ханга тиемин деп элинен качып чыккан, бул алланын жолун жана ак шариятты бузган. Ошондуктан, Калимжанды кырк кемпир кырк мокок кыңырак (шимшуур – чалгынын уч жагынан кийиз кесүү үчүн жасалган чоң бычак) ме-

нен кескилеп эл ичинде өлтүрүшсүн. Молдо эл ичинде дарга тартылсын» — деп өкүм окуйт. Өкүмдү окугандан кийин Осмонбек хан мөөрүн басат. Элди чогултат. Вазирлер кырк кемпирди кырк кыңырагы менен даярдашат. Алар элдин ортосунда Калимжанды кескилеп, кыймалап өлтүрүшөт. Молдо дарга тартылат.

Калимжандын качып кеткенине кайгырып Шырдакбек оорусуна оору кошулуп ооруп жатат. Ошол кезде Какшаалдагы хан Таштектин Аккочкор менен Каңкы деген эки баатыр уулу Шырдакбектин көңүлүн сурап келишет. Эртеси, алар: «биз Жаңыл Мырзаны чабабыз, сиз биз менен барып, бизге жардам бериңиз» — дешет. Шырдакбек: «мен оорумун, чабуулга жарабаймын, уруштун эмне кереги бар, койгула, элинерге жеринерге жөн кайтыкыла» — дейт. Тигилер ага макул болбойт. «Сиз өзүңүз чабуулга бара албасаңыз бизге боз жоргонузду бериңиз. Боз жоргонун бели катуу, чабуулга жарамдуу жылкы» — дейт. Шырдакбек «эгер бербесем булар мени чаап алышы мүмкүн» — дейт да коркконунан тигилерге боз жоргосун берет. Аккочкор менен Каңкы Шырдакбектин боз жоргосун алып кетишет. Шырдакбек болсо «катындан да айрылдым, боз жоргодон да айрылдым же балам жок» — деп, эт-бетинен кетип жыгылат. Аккочкор менен Каңкы Жаңыл Мырзага кол салат. Бирок экөө тең Жаңылдан өлөт. Боз жорго Жаңылдын колуна түшөт. Ошол кезде казактын ханы Абылай хан Жаңылдан боз жоргону соогатка суратат. Жаңыл Мырза «аттын ээси бар» — деп, боз жоргону бербей коет. Осмонбек хан дагы боз жоргону алып Шырдакбектин өзүнө кайтарып берейин деген ой менен, боз жоргону Жаңыл Мырзадан соогат деп суратат. Жаңыл Мырза «баштын мээси бар, малдын ээси бар, Осмонбек хан көңүлүнө албасын» — деп, боз жоргону бербей коет. Боз жорго бир күнү байлоодон бошонуп качат. Жаңыл Мырза эки жигитин

кармап келгиле деп, артынан жөнөтөт. Ал эки жигит кууп жете алышпайт. Боз жорго Какшаалдан качкан бойдон Жумгалга келет. Шырдакбек келгенин угуп сүйүнүп, тура калып боз жоргонун мойнунан кучактап ыйлайт. Шырдакбекке кубат, күч пайда болот. Илдетинен айыгат. Эки жигит боз жоргонун изин кууп отуруп Шырдакбектикине келишет. Шырдакбек аларга белек-бечкек берип, сый көрсөтүп жөнөтөт: «Кыз арстанга салам айтып койгула, айтпасаңар мойнунарга карыз. Баягы эки баатырга бир моло тургузуп койсун, көрүстөнү жер менен жер болуп калбасын». Осмонбек элчи жиберип, Жаңыл Мырза менен Шырдакбекти конокко чакырат. Осмонбек хандын максаты Жаңыл Мырза менен Шырдакбекти баш коштуруу болгон. Жаңыл Мырза болсо Осмонбек хан мени чабамын дейт го деп ойлойт. Шырдакбек Осмонбек ханга барат. Осмонбек хан Шырдакбекке катыны жөнүндө көңүл айтат. Катынынын айыптарын, ага колдонгон жазаларын бүт айтат. Эми каалаган жеринден кыз алгын, мейлиң элимден алгын, мейлиң ордомдон алгын дейт, бир кыз берейин деген сөздөрдү айтат. Шырдакбек Осмонбек хандын элинен катын албай коет. Осмонбек хан же Жаңыл Мырзаны алгын дебейт, же Жаңыл Мырзаны Шырдакбекке тийгин дебейт. Эч нерсе айтпайт. Экөөнү тең сыйлайт, экөөнү тең белек-бечкек берип коноктоп туруп узатып жиберет.

КАН ШЫРДАКТЫН БОЗ ЖОРГО

Абалкы өткөн заманда,
Атагы чыккан Ааламга.
Анжиян деген жери бар,
Айтылуу кыпчак эли бар.
Кылымга кеткен атагы,
Кыпчактын Тейитбеги бар.
Калкын күндө талаган,

Калмактардан кеги бар.
Тейитбек кары чал болду,
Кайрат кылчу калмакка,
Бир балага зар болду.
Карыганда тапканы,
Кан Курманбек арстаны.
Кадимки жигит болгондо,
Калмакка чабуул баштады.
Көз жумулуп кеткиче,
Калмактан ажал жеткиче,
Калкын жоодон сактады.
Калмак менен чабышып,
Качаңкы кекти алышып,
Боюна бой тирешип,
Болжолунча күрөшүп.
Көрүн, Дөлөн калмактын,
Колун бир топ жүдөтүп.
Атасынча Сейитбек,
Ажал жетип калмактан,
Анда болду шейит дейт
Жети жашар бала экен,
Жетим калган чагы экен.
Сейитбектин Шырдагы.
Көсөм атам өтү деп,
Көздүн жашын тыйбады.
Өлгөн кайра келеби,
Өксүгөн менен береби.
Булак болуп көз жашы,
Буркурады көп эли.
Аман болсо акыры,
Атанын өчүн алам деп,
Артындагы белеги.
Арка кылып Шырдакты,
Анжиян эли тынч жатты.

Ошентип, Шырдакбек атасынан жетим калды,
калмактарга кайнаган өчүн эсине алды.

Шырдакбек жашы ондон ашканда, уламыш сөзүн улайт, өзү курдуу балдардан жигит курайт.

Жашы он төрткө жеткенде – чоң атам Курманбектей, сайганым жаза кетпей, жоого аттанчу мезгилим болду деп, балтыр этим толду деп, – айылдагы Акылбек деген акылмандан акыл сурайт.

– Ээ..., балам, азыр сага жоого аттанчу мезгил кайда, андан көрө талаага коон, дарбыз айда, өткөн менен кеткенге бекер бергин, элден алкыш, бата алсаң, ошол пайда. Коон багып коржоюп кала бербей, кылыч чаап, жаа тартып, найза сайып үйрөнүп жүргүн анда-санда, дейт. Шырдакбек акылмандын айтканын угат. Арадан эки жыл өтүп, он алтыга чыгат.

Бир күнү чак түштө уктап жатса, түшүндө бир аксакал: «Тур, балам, учур өттү, убакыт жетти, жигит болдун, күчкө толдун. Алтымыш кулач аркан алгын, азыктык талкан алгын, ашууну ашып Айдың– Көлгө баргын. Ошол көлдүн жээгинде тулпардын энеси бар, кулунунда тулпардын элеси бар. Көл жээгине ор казып жатып алгын. Кырк күндө бир келип суу ичет, жыт билсе суу ичпестен жолго түшөт. Акыры сексенинчи күнү кайра келет. Сууну көп ичип карды жарылып энеси өлөр. Кулунун кармап алсаң – ачылат сенин багың», – дейт.

Чочуп ойгонсо түш экен. Түшүм туура келсе экен, – деп, тилегимди берсе экен деп, асмандагыны жерден самап, бүткөн өндүү учкул канат, бата тилеп алакан жаят, болжолуна жердин карап, Боз-Дөбөдөн жөнөп калат.

Тейитбектен төрөлгөн,
Темир найза өнөргөн.
Чоң атабыз Курманбек,
Чокту кармап өрт кечип,
Чоочун жоону кууган деп,
Бек Аккандын колунда,
Берен атам турган деп,
Кыргыз, кыпчак элине,
Кыйла кызмат кылган деп,
Сейитбектин бал асы,

Серпилишин карачы!
Анжияндын Боз-Дөбө,
Алыс экен арасы
Аралап бара жатканы,
Анжиян, Арка талаасы.
Аса таяк колунда,
Азыгы бар жонунда.
Күмүш жүгөн колунда,
Күл азыгы жонунда.
Аска жапкан асманы,
Ак кардуу тоо ашканы.
Тоо токойлуу Кан-Ачуу,
Толгон жолборс, арстаны.
Жалгыз аяк митеси,
Жалмап коё жаздады.
Жанындагы кестиги,
Жан жолдошко тапканы?
Алды жакта узак жол,
Ашып өттү Макмалды.
Кошой жүргөн Кош Дөбө,
Коңур өлөң бош Дөбө.
Чырпык сайган адам жок,
Чыккан талдан караан жок.
– Имерилип көп карап,
Ит үрөбү – деп карап,
Ичи күйүп болду чок.
Кейишке түшсө кыялы
Кейип адам турабы.
Кечмелиги көк жерден
Кесирленди эр Шырдак,
Кечүүгө Ала-Буганы.
Атырылып аккан суу
Арпа менен Ак-Сайдан.
Ак мөңгүсү эресе
Албуулуттанат кай-кайдан.
Өжөрлүгү кармады,
Өрттөй көзү жайнады.
Өнү кочкул кап-кара,

Өзөн толуп таштарга.
Кара ылайга батканда,
Кан жыттанып жатканда.
Өйүзгө өттү эр Шырдак,
Адырды ашса аралап,
Аркары койдой жайылат,
Кубалашса кулжасы
Кумга буту сайылат.
Керегим деп Айдын-Көл
Кете берди арылап.

Шырдакбек далай жерди кесип жүрүп, акыры Айдын-Көлдүн күмүш булагына жетет. Булак жээгине ор казып кырк күн жатат. Кыркынчы күнү боз чаар бээ келип суу ичпей үркүп кетип калат. Себеби Шырдакбек шек алдырып коёт. Дагы кырк күн күтөт. Сексен күнгө чейин аябай суусаган бээ келип сууну көп ичип, жарылып өлөт. Боз кулун энесине каралап туруп, тарткан тузакка түшөт. Шырдакбекти сүйүнүч басты. Кубанганынан көзүнөн куюлтту жашты. Боз кулун жашы жетип, далай дубанды жарган боз-жорго атанды. Калмактардын Шыгай каны Боз жоргого куштар болуп, Шырдакбекке «достошолу» деп арачы салат. Бирок, Шырдакбек болбой коёт. Боз жорго Шыгайдын күндүзү өчүнөн, уктаса түшүнөн кетпей коёт. Акыры – уурдап кел, – деп Шыптыркул деген увазирин жиберет. Ал келип Шырдакбектин ишенимине кирип 40 жигитке башчы болот.

Шырдакбектен башка минбеген Боз жоргону Шыптыркул чечип минип жатканда, мунарадагы кароолчу көрүп калып, жигиттер кармап алат. Жигиттер өлтүрмөк болот, бирок Шырдакбек өлтүртпөйт. «Шыгайкан уурдап кел деген», – деп чынын айтат. Ошондо Шыптыркулдун кулагын кесип кунжуйтуп, мурдун кесип мултуйтуп, куйкасын кесип ылжыйтып, – бар канына деп жөнөтүп иет. Ал Шыгайбайга келип болгонун айтат. Анан мындай-

ча акыл курашат: Шыптыркул – «Шырдакбектин 40 жигитинен башка колу жок. Каным чоң той бериниз. Эгер жигиттеринен башка колу жок болсо, Боз жоргосун олжолоп алып коёлу», – дейт. Үч айдан кийин алтын-зар, айбаган мал баш байгесине саябыз деп алты хандын элине кабар бердирет. Шырдакбек үч айга чейин боз жоргону таптайт, башкалар таанып койбосун деп алты тору аргымак сойдуруп тери-кеп жасатып, жоргого каптайт. Айткан күнү Шыгайдын тоюна келишет. Жеткен күнү конду, эргеси болду. Добулбас кагылып, керней-сурнай тартылып баштады тойду. Жылдыздай каптаган тоону ойду. Эл жыйылып толду. Шырдакбек өзү башкарып калды, жоргосун увазирине жетелетип койду. Шыптыркул Боз жоргону издеп жүрөт. Ага кеп-тери каптатып адаштырып койгонун кайдан билет.

Жарчы:

Ээ, калайык, калайык,
Эми жарды салалык,
Алты хандан келүүчү,
Аттардан кабар алалык.

Тойду өзүм башкарам,
Топ милдетин аткарам.
Жолго чыксын калың журт,
Жорголорун таптаган.

Калк чакырып той берген,
Кан Шыгай Корум баласы.
Атайылап тапкан жер,
Ак-Сай, Арпа талаасы.
Миң кул, миң күн баш байге,
Малга жетпейт санаты.
Карк алтынын жыйнаган,
Кашкар, Камбыл калаасы.

Чак келбесе баш байге,
Чага турган адаты.

Кара бедөө жоргонун,
Колтукта бар канаты.

Жорголор чубатуудан өтөт. Тоодой тору жорго-
ну тааныбай Шыптыркулдун айтып турганы:

Көкүлүн көккө ыргыткан,
Туягын жерге мылгыткан.
Алчаң-алчаң басканда
Асманга чаңын бургуткан.

Кайырма:

Бул кимдики тору жорго,
Түбү жайы жылкы эмес,
Желкайып деп болжолдо.

Булчуну бука белиндей,
Басканы кырдын желиндей.
Үч кошкону башкача,
Үстү тоонун сенирдей.

Коюлган жибек жалы бар,
Кулагында шамы бар.
Тоодон аттап өтчүдөй,
Тору жорго жаны бар

(кайырма)

Азуулары болоттой,
Алп жалмандын ороктой.
Чаткаягы чатынын,
Чаткалдагы колоттой.

(кайырма)

Куйрук-жалы жайылган,
Кунан кезде чагылган.
Тулпар болуп жүрбөсүн,
Туш тарапка таанылган?

(кайырма)

Көөдөнү көктү тиреген,
Көк Бозум куштай түлөгөн.

Батып калат деп турсаң,
Баткакты кумдай жиреген.

(кайырма)

Камбар Ата колдогон,
Кайып болуп жүрбөсүн.
Мараага жетпей көп жорго,
Майып болуп жүрбөсүн! ...

Кайырма:

Азирети Шыгайкан,
Алтай калмак эл үчүн
Айып болуп жүрбөсүн?..

Мен Шыптыркул болгону,
Шыптыр атка конгону,
Көйкапка чейин кыдырып,
Көрбөгөм мындай жоргону?

Канча жорго чапсаң да Калтырчудай болжолу – дегенде Шыгайдын ачуусу келип, имере карап токтой калат. Тору жоргого Шыгайдын көзү кадалып калат. Ичинен: ээ... чиркин ай. Меники болсо дейт. Ата– ганат! Шыптыркул канынын оюн билет, кайра сөзгө кирет:

Алты кандын жоргосун,
Адаштырчу жол-жолго.
Аткан октой кетет го,
Аяндатпай болжолго.

Кайырма:

Бул кимдики тор жорго,
Түбү жайы жылкы эмес,
Желкайып деп болжолдо.

Жети кандын жоргосун,
Жеткирбестей жол-жолдо.
Жетик тулпар көрүнөт,
Жебедей учкан ой-тоодо. –

(кайырма)

дегенде: калмак, кыргыздын чабышында Кенезек деген кыргыздын кызы 147 ге чыгып, Кенезек кемпир аталып калган экен.

Акылы жетик кемпир Боз жоргого кеп-тери капталганын аярлап билип койгон. Калмактар чубатууга Шырдакбектин увазири жетелеген Тору жоргого көңүл бурбай, качан Боз жорго чыгат дешип акыйышат. Бирок кыйды Шыптыркул Тору жоргодон көзү өтүп, ичи күйүп:

Тогуз кандын жоргосун,
Тоотпогон тор жорго.
Тобу болот ким жактын,
Эгерде ээси бар болсо.
Эл ичинен үн катсын
Эгерде ээси болбосо
Ээн жүрбөй тим жатсын.
Жети аргымак терисин
Жеринен сыйрып көп кылган.
Желмогуздай калмактар,
Тааныбасын деп кылган.
Бир да калмак Боз атты,
Билбей калсын деп кылган,
Билги Шырдакбек кылган.

(кайырма)

Өйдө чапса өөрчүгөн,
Өзү кызыр ээрчиген.
Өжөр кыргыз жылкысы,
Өз билгенин бербеген,
Өкүм кыргыз журт ушу!

(кайырма)

Түгөнөт десе түтөгөн,
Түбү сайын күчөгөн.
Тулпар кыргыз жылкысы,
Тумшугунду сындырар,
Түптүү кыргыз журт ушу.

(кайырма)

Кумда туулуп, чөлдө өскөн,
Кулун менен бирге өскөн.
Айыгышкан душманга,
Ар санатын көргөзгөн.
Карк алтындан дорбосу,
Кан Шырдактын жоргосу.

(кайырма)

Аны укканда Кенезек кемпир каны кайнап, өч
алчудай көзү жайнап:

Мажин калмак жылкысын,
Мал экен деп теңебей,
Баскандыгын карачы.
Баатыр тарткан жебедей.

Тааныбайсың Шыптыркул Тааныбасаң тим тур-
гун!

Энеси кайып желдеген,
Атасын эч ким билбеген.
Үзөңгү тээп чиренип,
Кан Шырдактан башка жан,
Үстүнө даап минбеген.
Боз жоргону билбейсиң,
Болжолу жой сүйлөйсүң?

(кайырма)

Ай караңгы түн болсо,
Адашпаган Боз жорго.
Татаалчылык күн болсо
Таң ашпаган Боз жорго.
Кан Шырдактан башкага,
Жанашпаган Боз жорго

(кайырма)

Алты аргымак терисин,
Атайылап көп кылган.
Айбаалыдай калмактар,

Адашышсын деп кылган,
Акыл менен билгизбей,
Асыл Шырдак кеп кылган.

(кайырма)

Калмактар өздөрүнчө күбүр-шыбыр сөз менен алаксып калат, Шырдакбек буйда жерге барат. Боз жоргонун кеп терисин сыйрып алат, чубатууга кайра салат. Ошондогу Шыптыркулдун айтып турган жери:

«Алты аргымак терисин,
Жамаштырган турбайбы.
Билбесин деп биздерди,
Адаштырган турбайбы.
Көп жашадым, көп көрдүм,
Көптү баштан өткөрдүм.
Көргөн жокмун мындайды».

Деди дагы Шыптыркул,
Эми акыл баштады,
«Эндетип Шыгайды,
Азырети Шыгай каныбыз.
Алсаң мына жаныбыз!
Эңсеп жүргөн Боз жорго,
Эми көргөн чагыңыз.
Кандарыңдын жоргосу,
Караанына жете албайт,
Кандай болот алыбыз?
Баш байгени миң-миңден,
Кул менен күң болот деп,
Санагына сан жетпес,
Жайытка малы толот деп,
Калкка кабар салдыңыз.
Байкабай айтып байгени,
Балакетке калдыңыз.
Корун кандын Шыгайы,
Сиз калмактын кудайы,

Акыл ойлоп табыңыз?
Али да болсо кеч эмес,
Айткан тилди алыңыз.
Алты күндүк алыс жол,
Аттарды айдап салыңыз.
Ор казалы ой-тоого,
Өпкөлөп түшсө Боз жорго,
Ошондо калат жаныбыз.
Оён тулпар тап-таза,
Орго түшпөй аттаса,
Ошондо бизде жаңылыш.
Жетегинде кетет го,
Жер жайнаган малыбыз».
Деп айтканда Шыптыркул,
Шыгайдын айткан жообу бул.
– Ажал жетип күн бүтсө,
Адам болбойт өлбөгөн.
Пешенеге түшкөнгө,
Пенде болбойт көнбөгөн.
Башынан бар жазыгым,
Боз жоргосун Шырдактын,
Барып уурдап кел – дегем,
Кармалып калып туткунга,
Кулагың кесик кулжуюп,
Мурдун кесик мулжуюп,
Кордукту көрүп көрбөгөн,
Кайта келген сен элең.
Өчүндү алып берем деп,
Өжөрлөнгөн мен элем.
Жайыт толо мал айтпай,
Жалаң алтын зар айткан.
Кул, күн кошо саям, – деп,
Кутулбадым жемеден.
Кала элек дале үмүтүм,
Канаттуу кара бөдөөдөн,
Тулпар эле жаныбар,
Туйгундай учуп жөнөгөн.
Боз жоргодон калбастыр,

Бозортуп мени салбастыр,
– Деди дагы Шыгайы,
Демин кайра чынады.
Көрүнгөнсүп көзүнө,
«Көкө-тенир» кудайы.
Канжа тартып ачууга,
Кара түтүн булады.
Каны качып этинен,
Каары чыгып бетинен.
Алты күндүк узак жол,
Аттарды айдап салмакка.
Анан чечим чыгарды.
Ошондо кемпир Кенезек,
Чамам кандай болот деп,
Чалып жүргөн убагы.
Калмактарга коз кырын,
Салып жүргөн убагы.
Ор каздырмак болгонун,
Угуп калды кулагы.
Кан Шырдакка айтпасам,
Кабар кылып кайтпасам,
Калат деп менде убалы.
Шырдакбекти тапканы,
Шыгайдын кылган жоругун
Шыбырап барып айтканы,–
– «Асыл ханым Шырдагым,
Азыр чалды кулагым.
Калмактардын айтканын,
Кабар кылып турамын.
Эл укпасын акырын,
Энеңдин уккан акылын.
Чаба турган жоргону,
Чабендести чакыргын.
Жолдун сырын билбесе,
Жөлөгүндөн ажырап,
Жөө каласың баатырым.
Чабендесиң ким? – деди,
Чакыр бери, жүр, – деди.

Башыңа түшчү мүшкүл бар,
Баарын байкап бил, – деди.
Жер-жерге тыңчы жибергин,
Жата бербей тим, – деди.
Аттарды алыс айдатат,
Аябастан сандалтат.
Булардын билдим сырларын,
Буйда жерди тандашат.
Топурагын бургутуп,
Тосмолуу жерге ор казат.
Бир эле жер дебегин,
Билгин келсе мол казат.
Байкабай түшсө Боз жорго,
Баатырым сени шор басат».
Кеңеш куруп, кеп айтты,
– Кел экөөң – деп Шырдакбек.
Акыл кошоор жөлөгү,
Ат кошчусу Урманбек,
Чакырганда келишти,
Чабендеси Ыйманбек
Акыл салып кеп айтат,
Асыл Шырдакбек айтат,-
«Тогуз күн ачка болсо да,
Тоотпогон адаты.
Күүлөнгөндө учурган,
Колтукта бар канаты.
Алтымыш кулач аң болсо,
Аттап жүргөн жаныбар.
«Асыл ханым Шырдагым,
Азыр чалды кулагым.
Калмактардын айтканын,
Кабар кылып турамын.
Эл укпасын акырын,
Энеңдин уккан акылын.
Чаба турган жоргону,
Чабендести чакыргын.
Жолдун сырын билбесе,
Жөлөгүндөн ажырап,

Жөө каласың баатырым.
Чабендесин ким? – деди,
Чакыр бери, жүр, – деди.
Башыңа түшчү мүшкүл бар,
Баарын байкап бил, – деди.
Жер-жерге тыңчы жибергин,
Жата бербей тим, – деди.
Аттарды алыс айдатат,
Аябастан сандалтат.
Булардын билдим сырларын,
Буйда жерди тандашат.
Топурагын бургутуп,
Тосмолуу жерге ор казат.
Бир эле жер дебегин,
Билгиң келсе мол казат.
Байкабай түшсө Боз жорго,
Баатырым сени шор басат».
Кенеш куруп, кеп айтты,
– Кел экөөң – деп Шырдакбек.
Акыл кошоор жөлөгү,
Ат кошчусу Урманбек,
Чакырганда келишти,
Чабендеси Ыйманбек
Акыл салып кеп айтат,
Асыл Шырдакбек айтат,-
«Тогуз күн ачка болсо да,
Тоотпогон адаты.
Күүлөнгөндө учурган,
Колтукта бар канаты.
Алтымыш кулач аң болсо,
Аттап жүргөн жаныбар.
Анжиян менен Аркага,
Арыбастан дайыма,
Каттап жүргөн жаныбар.
Куурайдын башын чалдырба,
Курсагын сууга кандырба.
Таң ашырып, суутуп ал,
Душманга сыр алдырба!

Жылдыз батаар таң атаар,
Жыргалы жанга жараша.
Сага окшотуп алар да
Сан күлүктөр таң ашар?
Жетүүчү жериң кайрылып
Жер түбү Кашкар, Карашаар.
Арасы оттуу эчен бел,
Адам жок сага карашар.
Териде боппоз түгү бар,
Темгили жок жүнү бар.
Куйругу кулач жайылса,
Куштай уччу түрү бар.
Чымындай көрбөйт Боз жорго,
Чынында сени, билип ал.
Куюп койгон куржунда,
Кумдан салган жүгү бар.

ЖАНЫБЕК ХАН

Токмокто Жаныбек деген хан болгон экен. Улуту кыргыз болгон. Жаныбек хандын убагында Асанкайгы деген олуя болгон экен. Бир күндөрү Жаныбек хан вазирлери, бектери менен кеңеш кылат. Ал кеңеште Жаныбек хан: «Кызыл-Жарга жана Семейге коргон саламын, Бухарадан катын аламын» – дейт. Асанкайгы анда Жаныбек ханга: «Кызыл-Жар менен Семейге коргон салсаң бул жерди орус алат экен, Бухарадан катын алсаң дин бузулат экен» – дейт (дин бузулат дегени – ошол кезде эл илимсиз карангы болгон, бирок эл кудайды, бейиш-тозокту, күнөкөр болушту билишкен, касам берүү, жалган айтуу, ушак-тоо, уурулук кылуу, бузукчулук кылуу, арак ичүү, арам тамак жеөө болгон эмес. Бухарадан илим таралат, эл илимдүү болсо, эл бузулуп, калп айтып, алдоо, ушактоо, адамкерчиликтен кетет деген сөз экен, көрсө кожолор, молдолор келип элди бузат деген сөз экен Ж. К.)

Жаныбек хан Асанкайгынын тилин алган эмес. Ошондуктан, Асанкайгы өзүнө караштуу жакындарын алып Итүрбөс деген жерге көчүп кеткөн .

Жаныбек хан бир күндөрү вазирлери жана бектери менен бир дөбөгө чыгып сүйлөшүп олтурат. Ошондо Жаныбек хандын үстүнөн үч каз каркылдап үчүп өтөт. Жаныбек хан: «бул каздар эмне деп каркылдап бара жатат, тапкыла, үч күндүн ичинде таппасаңар башыңарды аламын» – дейт вазирлерине. Вазирлер бул каздар эмне деди экен, эмне айтышты экен дешип үч күн ойлошот, ары ойлошот, бери ойлошот, эч таба алышпайт, кыйналышат, супсуну сууп «өлөт деген ушул, эми өлдүк, эми ханга барып таппадык деп жообун айталык» – дешип убайым тартып, кайгы жеп кабактарын салып жөнөп калышат. Алардын алдынан Жаныбек хандын Карачач деген катыны чыга калып: «эмне кабагыңарды бүркөп келе жатасыңар» – деп сурайт вазирлерге. Вазирлер: «бир күнү Жаныбек хан дөбөдө олтурган кезде үстүнөн үч каз каркылдап өттү эле, ошол каздар эмне деп өттү, жообун үч күндүн ичинде тапкыла, эгерде таппасаңар башыңарды аламын деген эле бизге Жаныбек хан. Эми үчкүнү бүттү, жообун таба албадык, ошого эми өлдүк деп капа болуп бара жатабыз» – дешет вазирлер. Карачач вазирлерге: «Эгерде мени айтты деп Жаныбек ханга айтпасаңар мен силерге жообун таап беремин» – дейт. Вазирлер биз айтпайбыз дешет. Карачача вазирлерге: «Вазир жакшы – хан жакшы, катын жакшы – эр жакшы» деп айткыла дейт. Вазирлер ханга барышат. Хан «таптыңарбы?» дейт. Вазирлер «таптык» дешет. Хан айткыла: «эмне дептир үч каз» дейт. Вазирлер «Вазир жакшы – хан жакшы, катын жакшы – эр жакшы» деп өтүштү үч каз дешет.

Бул жоопту силер тапканыңар жок, чыныңарды айткыла, бу сөздү силерге ким айтты дейт хан. Вазирлер: «бизге эч ким айткан жок, биз өзүбүз

ойлоп таптык» – дешет. Хан ишенбей: «чынынарды айткыла, башыңарды аламын» дейт. Вазирлер Жаныбек хандан жана коркушуп: «сиздин катыныңыз Карачач айтты» дешет. Жаныбек хан «Карачач катын башы менен менин сөзүмдү кайрыйт» деп көңүлүнө алып калат.

Жаныбек хандын миң төөсү болгон, ал төөлөрүнүн ичинде Байбуура деген кишичил буурасы болгон. Ошол кезде Чуй боору токой болгон. Жаныбек хан төөлөрүн Шамшынын өзөнүнө чыгартып жиберет. Жаныбек хандын төөлөрдү көздөп жүрүүчү кароолу болот. Кароолго: «Байбуураны жолборс алды деп келген кишинин башын аламын» – дейт Жаныбек. Күндөрдүн биринде Байбуураны жолборс алат. Төөчү кароол келип Жаныбек хандын сурак үйүнүн алдында ханга киралбай коркуп ары-бери басып сурданып турат. Карачач төөчүнү көрүп: «эмне коркуп турасыз» дейт. Төөчү Жаныбектин Байбуура жөнүндө айткан сөздөрүн жана Байбуураны жолборстун жеп койгонун айтып келип: «ханга эмне жооп берээримди билбей коркуп турамын» – дейт. Карачач: «мени айтты дебесен, мен жооп таап беремин» – дейт төөчүгө. Төөчү «сиздин сөзүңүздү ханга айтпаймын» дейт. Карачач төөчүгө: «Жаныбек хан ушул азыр сурак кылып жатат, сен киргин да бир бутунду босогодон ары коюп эшикти жамынып олтургун. Хан элди кыдырата карап сурак кылат, ошондо сени көрөт, сени көрөөрү менен сенден «Байбуура эсенби» деп сурайт, сен унчукпагын. Хан дагы сурак кылып айланта элди карайт, дагы сени көрөт, сенден «Байбуура эсенби?» деп дагы сурайт, анда да унчукпагын. Жаныбек хан үчүнчү жолу сурайт, анда да унчукпай кала бергин. Анан Жаныбек хан атаңдын көрү ээ-эй, Байбуураны жолборс алган бейм, төөчү унчукпайт» дейт. Ошондо сен тура калгын да «таксыр ханым, хан жарлыгы эки болбойт, сиз менден бир гана жолу сурашыңыз керек эле, ал эми сиз менден үч кайта-

лап сурап жибердиниз» дегин дейт. Төөчү хандын сурак үйүнө кирип бир бутун босогодон ары коюп, эшикти жамынып олтурат. Хан элди кыдырата карап сурак кылат, төөчүнү көрөт да төөчүдөн «Байбуура эсенби?» деп сурайт. Төөчү жооп бербейт. Ошентип, хан дагы эки жолу сурак кылып төөчүдөн эки жолу сурайт. Төөчү эки жолу тең жооп бербейт да тура калып: «таксыр ханым, хан жарлыгы эки болбойт, сиз менден бир гана сурашыңыз керек эле, сиз болсо менден үч кайталап сурап жибердиниз» дейт. Жаныбек хан: «башыңды аламын, ушундай айткын деп сага ким айтты» деп төөчүнү кысымга алат. Төөчү коркуп кетип, «сиздин катыныңыз Карачач үйрөттү» дейт. «Катын башы менен менин сөзүмдү кайырат» – деп дагы көңүлүнө алып калат. Токмокто үч, төрт жерде жепирейген майда тамдар болгон, ал тамдарда самоорчу сарттар болгон. Токойдо баласы жок кемпир, чал жашаган. Ал чал күнүгө самоорчуларга бир төөнүн жүгүнчөлүк жыгач отун көтөрүп барып сатып оокат кылып турган. Бул чалдын көтөргөн жүгүн көрүп таң калат да Жаныбек хан жыйналыш кылып кеңешип олтурган кезде вазирлери менен бектерине: «Токмоктун токоюнда бир чал жашайт экен. Ал күнүгө бир тоонун жүгүндөй жыгач отунду көтөрүп барып самоорчуларга сатып оокат кылат экен. Өзү чал болуп туруп ошончо оор жүк көтөргөнүнө таң калам» – дейт. Карачач элден мурун озунуп, «ошончолук оор жүк көтөрүү ал маш болуштан болот» деп жооп берет. Жаныбек хан Карачачты: «сен менин сөзүмдү ушуну менен үч жолу кайтардың, дүнүйөңдү ал дагы кеткин» деп ачуусу келип талак кылат. Жаныбек хан талак бергенден кийин Карачач бир кара үй, бир боз үй жана дүнүйөнү жетерлик кылып алат. Аларды эки төөгө жүктөтөт да баягы токойдогу отун көтөрүп саткан чалга барат. Ошол чалга кыз болот. Карачач ар күнү топу тигет. Ал топуларды чалга саттырат. Чал отун сатуу-

дан кутулат. Карачач кара уйдун музоосун күнүгө которуп барып өткөзүп, кайра үйгө көтөрүп келип жүрөт. Ошентип, Карачач музоону үч жашка чыкканча көтөрүп барып өткөзүп келип жүрөт. Карачачка машыгуудан маш болуп күч пайда болот. Үч жылга чейин Жаныбек катын албай жүрө берет. Бир күнү Жаныбек хан кырк жигити менен ак шумкарын алып ууга чыгат. Ак шумкарын салат. Ак шумкар илбесиндерге карабай учуп токойго кирет. Жаныбек хан ак шумкардын артынан эки жигитин чаптырат. Эки жигит келсе ак шумкар бир боз үйдүн чамгарагында олтурат. Жигиттердин келе жатканын көрүп, Карачач ак шумкардын бутундагы боосунан тартып алат. Эки жигит «ак шумкарды бекитип албай, ким болсоң бергин» дешип кыйкырышат. Карачач эки жигиттин жаалынан чочулап, ак шумкарды алып чыгып берет. Таранып, сыланып-сыйпанып боюн түзөгөн, упу-эндик менен жүзүн кубулткан Карачачты көрүп, анын сулуулугуна маң болушуп, ак шумкарды камчыланган бойдон чаап канга барышат. Жаныбек хан: «ой, мынча эмне энтелейсинер, силерге эмне болду?» дейт жигиттерине: «Э-э, ханым, баягы Карачач дейсизби, андан да сулуу кыз көрдүк. Ошол кыз сизге ылайык экен» — дешет эки жигит. Жаныбек хан өлгөн шумкарына карабай көрөлү деп кызга карай жөнөйт. Барып кызды көрөт Көңүлүнө кыз толот. Андан үйүнө келет да кызга жуучу кылып билермандарын жөнөтөт. Ушуну менен Жаныбек хан Карачачты алат. «Кыз белгиң кана?» дейт Жаныбек хан. «Ханым, бир тойдо эки жарлык болобу, экөөбүзгө мурун да той болгон, бул экинчи нике» дейт да, тура калып үч жашар бышты өгүздү көтөрүп эшикке чыгарып туруп, кайра көтөрүп бастырмага киргизип байлап коет.

Ушуну менен Жаныбек хан жеңилип, Карачач менен бирге жашап калат. Жаныбек тигини мурунку катыны Карачач экенин билет. Жаныбек хан-

дын элинде баласы жок беш эчкилүү чал менен кемпир болот. Чалы күнүгө эчки кайтарат. Кемпири эчкилерин саап, күнүгө сүтүн ашканасына коюп коет. Эртең менен турушса сүтү жок. Сүт куйган табакта бир алтын калат. Кемпирдин күнүгө бирден алган алтыны бир калта болот. «Бул алтын хандын казнасында болуу керек, хан билип калса кийин бизди кыйнап жүрбөсүн, сен бүгүн эчкилерди кайтаргын, мен үйдө калып ушул ичкенди аңдыйын, бул кандай неме болду экен?» Кемпир беш эчкисин кайтарып кетет. Чал үйдө калып, үйдөн ороо казат. Ага өзү түшүп олтурат. Үстүн чеп менен далдалап коюп карап олтурат. Бир убакта алдында алтын тиштеген эки баштуу жылан бир топ жыланды ээрчитип алып келе жатат. Алды менен сүттү көп жылан ичет. Артында эки баштуу жылан бир башы менен сүттү ичет да бир башы менен табакка алтынды таштап кетет. Чал жыландарды акмалай артынан жүрүп олтурат. Жыландар бир дөбөгө киришет. Ал дөбөнү белгилеп коюп, чал ханга барат да ханга: «сиздин казынаңыз болуш керек. Бир дөбөдө көп жылан бар экен. Алардын дөбөгө көөмп койгон көп алтыны бар экен» дейт. Жаныбек хан элин жыйып барып баягы дөбөнү каздырат. Ал дөбөдөн жер жайнаган жылан чыгат да дөбөнү каздырбай коет. Жаныбек хан: «жыланды өрттөш керек» — деп көп отун жыйдырат. Жыйылган отунга от койдурат. Жыландарды өрттөтөт. Жыландын көптүгүнөн жыгач баш сайын бир жылан болот. Ошол жыландар өрттөлөт. Бирок эки жылан учуп чыгат да элди октой тешип кыра баштайт. Ошол элдин ичинен эки бала качып Ош тарабына барат. Алар бир ак сакал кишиге мандикер болушат. Бул эки бала ак сакалда иштеп жүрүп, көп кой айдап келе жаткан соодагерлерди көрүшөт. Экөө алардын кайдан келе жатканын билиш үчүн соодагерлерге барышат да «кайдан келе жатасыздар» — дейт. Соодагерлер «Каркыра дегенден келе

жатабыз» – дешет. Эки бала «элде эмне жаңылыктар бар?» дешет. Соодагерлер «Жаныбек хандын элин жылан сорду деп уктук, жаңылык ушул» – дейт. «Андан башка дагы кандай жаңылык бар» дешет эки бала. «Кой айдап келе жатсак серкебиздин мүйүзүнө бир жылан оролду, анын жанына барсак эле жылан жок болуп калат. Койдун артына кайра келсек эле, кайра эле жылан мүйүзгө оролуп калат, ушуну көрдүк» – дейт соодагерлер.

Бул укмуш сөздү уккандан кийин эки бала коркушуп ак сакалга качып келишет. «Оо, балдарым, эмне болду?» – дейт ак сакал. Эки бала «соодагерлердин серкесинин мүйүзүнө жылан оролуп келе жатат, бизди жутат» – дешет. Ак сакал «хандын элин жылан жутканда эки бала качты деген эле, ошол эки бала силер турбайсыңарбы, эми силер коркпогула, ошол качкан эки баланы жыландан сакташ үчүн болоттон жети кетмен жасатып койгонмун. Ириктин сүрсүгөн куйругу бар. Ошол куйрукту кетмендерге сүртүп, аларды майлагыла да башыңардан чатыңарга чейин ошол кетмен менен далалап тургула. Жылан кетменге келип тиет. Бирок жылан майдан өлө албайт. Кетменге күч менен келип тийип өлөт. Ошону менен эсен каласыңар» – дейт. Эки бала кетмендерди ириктин сүрсүп калган куйругу менен майлашат. Аларды башынан чаттарына чейин катар коюп тосуп олтурушат. Жылан учуп келип а дегенде бир балага тиет. Бирок күч менен келип тийген жылан кетмендерди тешип өтө албай өлөт. Эки бала жыландан эсен калат.

АБЫЛАЙ ХАН СОГУШУ

(1775-1776-жылдарда)

Кыргыз менен казактын арасы Санбарак жеңилген соң катуу бузулуп, кыргыздын көкүрөгү өсүп, казакты баштагыдан бетер уурдап-талап, жыгып

алып карактап, чоң кордук көрсөтүп, көбүнчө саяк кыргызынан: Чакыр, Уман, Жаманак (кабарлардын хан Садырдын күчөгөн чагы, ошого сүйөнүп) тынчын алган да чыдай албастан казактар кеңшип, Сары Аркада жаткан Абылай ханды чакырып келүүгө Олуя Ата шаарына түн жаккы кыйчалыш, күн чыгышында эки-үч күнчүлүк жерде турган короолош уругунан Жогач баатырды жиберген. Абылайга барып Жогачтын айтканы: – Алдаяр таксыр! Ала Тоону жердеген макоо кыргыз көбүнчө Көкжал Барактын согушунан соң бизди тынчытпастан кордук көрсөтү. Малыбызды уурдады, өзүбүздү карактады, кыргыздын баштыктарына, көбүнчө Каба Арзыматтын уулу хан Садырга киши кийирсек анын берген жообу: Чапырашты, Жапекти өлтүрдүм. Абак, Таракты алдым, Көкжал Баракты алдым. Чолок Коргон, Созукту алдым. Сор аяк Абылай хан сартынды алууга аз калдым, – деген.

Абылай: – Казак-кыргыз үркөрдөй болгон эл эле. Калмактан жаны кутулдук, баш-аягыбыздан баскынчылар ажыдаардай оп тартып, сорууга оозун ачып турат, – деп башын чайкап жооп айтпаган. Жооп бербеген соң казактын баштыктары, бийлери жаман аскер баштыктары кеңшип, хандын акунуна тамак ичип жатканда өлөң менен айттырганда, көптөн соң Абылай хан «көбүнчө болбодун, кайыр, эми барайын, бирок эң мурун жакшылыкча сүйлөшөлү, кыргызга барып менин сөзүмдү айт» деп Жогачты кайта жумшаган. Жогач кыргыздын чети солтонун баштыгы Момокан менен Жайылга келип, Абылай хандын сөзүн айтып кайта кеткен.

Ошол жылы Абылай хан Сары Аркадан аттанып келип, Ташкенди каратып, анда жаныш (дуулат) казагынан Байтикти улук кылып, өзү Ташкенде кыштап калган. Кыргыздан элчи барып, көпкө жатып калып, кыргыздын көпчүлүгү менен кеңшип, жооп берүүгө убадалашып кайткан. Көктөмдө Абылай Ташкенден келип, Меркенин түн жаккы

Корготу өзөнүндө Түйүшкөн деген жерде колу менен жатып калып, кыргыздын жообун алып кел дейт. Жогач келип, солто кыргызы Жайыл менен Момканга сүйлөшүп, ыгы келише албай бузулушуп кайткан.

Жогачтын айткан сөзүн жана Абылайдын көп аскери менен келип жатканы тууралуу солтолор башка кыргыздарга кабар бербестен жана Абылай хандан эч бир кооп кылбастан, камынбай бейкут жата берген. Жогач кыргыздын келишпегендигин барып айткан соң Абылай Меркенин жанындагы Мөңкөнүн Ак Чийине туусун тигип, солтого чабуул кылган. Туйгунт жаткан солтолор жан аябай согушса да жеңилип, согушуп турган чагында Жайыл баатыр Үсөн, Теке жана Итике деген үч баласы менен казактын колуна түшкөн. Жайыл баатыр Жогач менен дос болгону себептен: «Менин Үсөн, Теке эки баламдан тукум калды, кичи катынымдын баласы Итикеден тукум калган жок. Анан бир тамчы канын сурап алгын» дегенде Жогач Итикени өлтүртпөй сурап алган. Жайыл, Үсөн, Теке жана Жээнбек төртөөнү өлтүргөн. Момоканды Жогач кепилге алган. Саруу кыргызынан колпоч уругунун колу келип, солтонун колу экен деп жаңылыштан казактын аскерине кабылып калып, анын көбүн казак кырып таштаган. Бул себептен алигиче эл арасында келе жаткан макал: «Эрдигинен солто кырылды, энөөлүктөн колпоч кырылды» деген. Абылай илгерилеп Чүй бооруна келип, Чулу бекетине жакын жерден бөлөкбай уругу канчалык эрдик көрсөтүп, азыраак киши көп жоо менен атышып жатса да, аны жеңип, жолдоштору менен кырган (Жолунун тукуму азыр Ысык-Атада 30–40 түтүн). Солтодон өтүп, Кичи-Кеминге барганда Бейшеке деген жерде беш агайын кыргызды айылы менен кырып, келин-кызын олжологон. Кичи Кеминде алыш казып жаткан кыргыздан 40–50 кишини өлтүргөн. Бул алыш азырында Кандарык

Арык (Кандуу арык дегенден кыскартылганы) аталат.

Жол Булактын оозу, бир кабарда Көтмалдыда сарбагыш кыргызы менен согушуп, кыргыздан жантай уругу калмакка түшүп кетип, кайта келген: Ибике, Инжим, Жакам, Сенкилтай. Мадыхандын Ибикеси жекеге чыгып, казакты ыргыта сайып кеткенде, казак бүткүлү менен каптап кетип, Ибике колго түшкөн. Колго түшкөн кишилерди Көкала аттуу Абак деген казак моюндарынан көгөндөп туруп кырып жатканда, колго түшкөн кишини өлтүргөнүн токтотсун деп Абылайдан буйрук болгондо бактысына Ибике баштык болгон жети киши өлтүрүлбөстөн кутулган. Бүткүл сарбагыш кошуп согушпастан, бириндеп урушкан. Ушул себептен кыргыз сарбагыштын феодалынан саналган Эсенкул урушка катышпаган. Абылай Ысык-Көлгө барып, Чолпон-Атанын көл жээгинде быткылында чөп жасап, мал-башы менен бекинип жаткан. Мундуз кыргызы таталай уругунун баштыгы Тыныбек менен согушуп, төрт күндөн соң казактар жапырып кирип чебин талкалап, 150 түтүн кишинин көбүн кырган. Тыныбектин Канышбек деген кызы жана 16 кыз олжого түшкөн. Ошондо казактын колунда Соң-Көлдү көздөп казак аскери бара жатканда Канышбектин ыйлаганы:

Алты короо таталай,
Алты айланып чапкыдай
Асила бузук Абылай,
Атаңдын өчү бар беле, ай.
Жети короо таталай,
Жети айланып чапкыдай,
Жетеси жок Абылай,
Жетендин өчү бар беле, ай.
Корголоттуң быткылга,
Кордук кылдың кудаай ай,
Абылайдай ит кулга.
Барсак жүрбөс караң жол,

Карангыда баратам,
Капарда жок Абылай,
Кармоосунда баратам.
Түлкү жүрбөс түлөй жол,
Түндө кетип баратам,
Түшкө кирбес Абылай,
Туткунунда баратам.

Канышбектин кайыны саруу кыргызынан, кырк уулу уругунан Канабай деген күйөөсү болуп, күйсүнө айткан саламы:

Таталай мундуз торосу,
Ойрон мундуз торосу,
Орчун мундуз торосу
Көрпөчүнөн көбүсү.
Кеңкул мундуз торосу,
Жаман да болсо Жабайга айт.
Чаар аттуу Кабайга айт.
Көп саруудан Бешимге айт.

Абылай Соң-Көлгө келип, аттарын семиртиш үчүн бир ай турган чакта Канышбектин Абылайга кылган арызы: – Ата-эне, эл-журтубуздан ажырап, 17 кыз олжолонуп, сиздерге бүлө болдук. Сиздерден башка барар жерибиз, басар тообуз калган жок. Туткунда келе жатып зордук, басымчылыкка кириштер болуп, кирдеп кеттик. Кир-когубузду жууп тазаланып алууга уруксат бериниз, – дегенде Абылай макул алган. Сууга 17 кызды Канышбек ээрчитип келип, аларга айтканы:

– Биз ата-эне, эл-журт, бир туугандарыбыздан ажырап, өмүр бою казакка күң болуп, олжо катын агытып кул болуп жүргөндөн көрө өлгөнүбүз артык, – деп 17 кыз бир-биринин чачын түйүштүрүп туруп, сууга түшүп кеткенде көлдөн аңыр каздын жумурткаларын издеп жүргөн казактар көрүп, Канышбек баштап бир нече кызды кармап калган. Кийин кыргызды бүткүл каратканда Канышбекти

азат кылганда аны күйөөсү Кабай алган. Бир кабарда Канышбек дагы сууга түшүп өлгөн .

Абылай кыргыздын көбү Анжиян, Наманганга жана Кытай жерине жакындап кача турган болгондо Соң-Көлдөн Таласка барып, аны ордо кылып турган. Кыргыз менен Абылайдын согушунда казакка маалим болуп, көзгө көрүнүп, нечен жерде баатырдык көрсөтүп, эрдик кылган солто кыргызынын талкан уругунан Жамансарттын уулу 18 жашар Түлөберди болгон. Сарбагыштан Эсенкул, саяктан Качыке менен Садыр, саруудан Тума бий аскерлери менен аттанып келе жатып, солтонун женилгенин, бирин-серин сарбагыштын жана Тынныбектин ойрондолгонун угузуп, жолдон кайта кетишкен.

Абылай Таласка, бир кабарда Кум Арыктын башы жарсуу Макмалга кыштап калып, кийинки жылкы согушта (бул согушка сарбагыш, бугунун катышканы билинбейт) саяк Садырды Доскулу деген баласы менен кармап барганда Абылай кыргыз менен жаратып, эл болмокчу ой менен аны эсен-соо элине кайта жибермекчи болгондо, казактын баштык бир кишиси мындай деген:

– Муну баласы менен өлтүрбөсөнүз (бир кабарда Жогач айткан) сиз дагы тынбайсыз, казак да тынч боло албайт, атасы Садырдын жүрөгүнүн башында эки эли жери кара, баласы Доскулунун жүрөгүндө кара жок, баары да май экен. Баласынын эрдигин али түндө эт бергенде этти башы менен тартып сынасаңыз, – деген.

Койдун эти келгенде Доскулу баштын эки кулагын кесип, маңдайын жара тилип, тумшугунан туура тилип, эки көзүн чукуп алып, башты балжабулжа кылып бузуп, мээсин башка алып таштап койгон. Муну кайтартып койгон сакчылар Абылайга айтып барганда баягы казак мындай деп чечкен: 1) Башты маңдайынан узата тилгени – жолум ачык шыдыр болуп, эсен-аман үйүмө барсам деген.

ни. 2) Тумшугун туура тилгени – жолумдан туура чыккан душманым, жоом Абылайды аман болуп жыксам, согушта жеңип туурасам дегени. 3) Эки кулагын кесип, көзүн чукуп алганы, башты балжа-булжа бузганы – өлбөсөм Абылай сенин эки көзүңдү чукуп, эки кулагыңды кесип, чунайтып туруп өлтүрсөм дегени. 4) Башты балжа-булжа кылганы – эсен-аман өлбөстөн чыксам, баш кишилеринди талкандап кырсам дегени. 5) Мээсин алып дасторконго таштап койгону – мээңди алып, тамак катарында чийкилей жесем дегени, – деп тажрыйба бергенде Абылай кан соргуч бул айтканга ишенип этти жеп болбостон өлтүрткөн. Саяк менен саруу, кушчу сөөгүн сурап алып, Олуя Ата менен Таластын ортосундагы капканын Үч Коргонуна койгон.

Садырга бүткүл арка кыргызы моюн ийип, айтканынан чыкпаган. Демек, бүткүл арка кыргызында заманында Садырдан озгон киши болбогон. Ушул себептен саяк кыргызынын кадыры башка кыргызга Караганда аркалыкта үстүн болуп, анын доору жүргөн. Ушул себептен ал убактан бул заманга чейин келе жаткан макал «Кабанын аты качса кармаба» деген, каба демек – саяктын бир уругу. Кабанын аты качып баратса кармап алып келип, ээси не бергенде ээси менин атымды уурдап бара жаткан экенсиң деп тогуз жылкы айып алган. Жаш чагында Садыр мурдунун чимкиригин тарта албаган, сүйрөлгөн энөө жаман бала болгон. Ар ким жаман Садыр деп тилдегенде, энеси тантык киши экен: «Садыйымдын хан болойун ким билди, бек болойун ким билди» деген. Садырга солто, сарбагыш, бугу, саяк, саруу, кушчу кийлигиштүү болуп, айткан буйругунан чыкпаган. Ошого бир мисал: Анжияндан Аркага келип орношкондо солто кыргызынын баштыгы Жамансарттын айлын элик атып берип баккан үчүн эликчи Жамансарт аталган. (Жамансарт деп ат коюлмагы Анжиянда жүргөн чакта Жамансарт төрөлүп, туулганда айылында бир жа-

ман сарт жүргөн үчүн ушул сарттай болсун деп, Жамансарт койгон). Садырдын жети байталы жоголуп Жамансартка келгенде Жамансарттын Бөрүбай деген баласы чатырдын түркүгү менен Садырды чаап жиберген. Анда Түлөберди 17 жашта болгон. Экинчи кабарда Бөрүбайды кармап калып, Садырды ажыраткан. Саяк Садыр өлтүрүлүп, Эсенкул Кытай менен Фергананын чегине көчүп, бугу Текести көздөй бет алганда кыргыздын баш көтөрө албастыгын Абылай билип, кыргызга салык салып сынаган. Бүткүл салган салыгын бирин калтырбастан солто кыргызынан бөлөкбай уругунан Көбөк бий орундатып, бүткөрүп бергенде аны Абылай чакыртып ыраазы болуп, бүткүл кыргызга бий көтөргөн. Абылай ар түтүнгө бир-бирден чыгым алып, колго түшкөн кыргыз башына бечара болсо бир жылкы, оокаттуу болсо тогуз жылкыдан сатуу алган дешет. Абылайдын жарактуу 8 миң, андан мындан ээрчиткен 2 миң, чамасы 10 миң кишиси болгон.

Таласты борбор кылып, анда суракчы кишилерин коюп, өзү Сары Аркага кеткенде бирге кыргыздан бир миң түтүн, бир кабарда алты жүз түтүн көчүрүп кеткен. Кыргыздын согушунан бир аз мурун калмактын ханынын Олоңбайыр деген кызы качып барып Абылайга тийген. Абылай жерине кеткен соң анын аскер баштыктарынан саналган Карагерей Каманбай баатыр Кулжа шаарынын күн чыгыш жагындагы тоолордун бири Эрен кабыргадан келип, Кочкордон жылкы тийип кеткенде сарбагыш кыргызынан Атаке арт жагынан кууп барып, Коргошто жетип катуу согуштан соң жылкысын ажыраткан. Кээ бир кабарда бул окуяны Абылайдын чабуулунан мурун болгон дейт, аныгы кийин болсо керек. Себеп – согуш болуп жатканда Каманбайга Атаке: «сенин ишенген пириң Абылай жок» дейт. Абылай бүткүл кыргыздын үстүнөн ак үйлүү кылып, солто Жамансарттын уулу Түлөбер-

дини алып кеткен, анда барганда туулган бала Канай. Абылай 1787-жылында өлгөн деп. Бартольд ката жазган, аныгы 1781-жылында өлгөн. Кыргыз Анжиян, Алайдан кайтканда өзбекке кийлигиштүү болуп кайтса да, Абылайдын кан жүргүзгөн согушунан соң баштагыдан артылып, өзбекке жакындай баштаган.

Абылайдын өлдү кабары угулган соң, кыргыздар Иле менен Чүй аягындагы казакты кыса баштаган. Акыры казактар чыдай албай согушуп кеткен. Ал төмөндөгү Чанчкулу Бердикожо баатырдын согушу. Абылайдан бир аз мурун, бир кабарда бир-эки жылдан кийин бугу, сарбагыш кыргызы Иленин суусун кече турган багытынан барып, көп жылкы тийип алып, Иле суусунан кечип өткөндө сарбагыш, кыргызынын баатырларынан сыналган Атаке жаман түшкөрүп, эски кыргызчылык, караңгылык расими боюнча ал түштөн корккондуктан «жаки атым, жаки мен өзүм өлбөсөм» деп, Керкулун деген заманында атактуу биринчи күлүк аты менен Иленин жакасы, Хандын тоосунун денгээлинен эртең менен жолдошторун калтырып өзү жалгыз чыгып, Чүй боюна түшүп, Тору Айгыр ашып, Чолпон Атадагы үйүнө эл орунга олтура барган. Атты таңатырып, эртең менен катынын жумшап ат кантип турат, көрүп кел дегенде катыны чыгып, ат мамынын башын кемирип, жулкунуп турат дегенде Атаке: «арам өлгүрдү агыта бер» дегенде катын агыта берген. Ат дароо барып көлдөн ичип жибергенде чычкактап өлгөн. Атакенин бул жүргөн жолун чамалап текшергенде орто эсеп менен эң азында 350-400 километр жер. Бул кабарды мен сарбагыш, саяк, бугу, солто, саруунун карыяларынан көп мертебе таптыш кылдым. Тыянагында бүткүл барысынын кабары ташка тамга баскандай туура чыккан.

Бердикожо өлтүрүлгөндөн соң 1846-жылы (Кененсарынын доорунда) жете казактар чекенесинен

эсеп албаганда кыргыз менен көзгө көрүнөөрлүк атактуу чоң согуш кылбаган.

Ошол заманда кыргыз феодалынын күчөп Анжиян, Алайдагы тентип жүргөн кездеги жардылыгы унутулган чагы болуп, саяктан Садыр, Жанболот, Качыке, бугудан Бирназар, Менмурат, солтодон Түлөберди, сарбагыштан Атаке менен Эсенкул айтылгандын баары да бай-манап, эл жегич, феодалдардан болуп, кедейдин канын соруп турган. Манап, букара деп элди экиге бөлгөн. Кыскасы, Эсенкул тууралу карыялар сөзү: жогоруда айтылган Санчы-Сынчынын сыны боюнча Болот Чагалдактын жесири Талакени алганда андан туулганы ушул Эсенкул болгон. Санчы-Сынчынын байт койкон туулат дегени ушул. Бир көчөттө Болоттун улуу катыны күнүлүк менен журтта калсын деген ойдо болуп, кеч жөнөй турган чакта Талакеге үйүрдөгү айгырды карматып берген. Кеч жөнөп калганда катын бир колу менен айгырдын чылбырынан кармап, бир колу менен ээр токумун токуп, атына мине салып, бешикти алууга күчү келбесин билип (бул көч үркүндүн көчү экен), кокустан балам жоого түшүп кетеби деген кыял менен бешиктеги баланы карагандын түбүнө коё сала көч артынан чү деп жүрүп кеткен. Кул үркүп көчкөн жер Жумгал, бир кабарда Тогуз Тородо (менин пикиримде Тогуз Торо) болгон. Көч барып конгон жерде үй тигип жатканда баланы журтка таштаганы билинип, Болот үчтөрт жигитти чаптырган. Булар келсе бешиктин үстүнөн бир аркар качып чыккан. Баланын оозунан сүт агып жаткан. Ушул окуяны ырым кылып Эсенкул деп (Эсен калды деген сөз) ат койгон. Эсенкул 50 жашка жете өзү жоодо жекеге чыгып жүргөн. Жана өтө узун бойлуу болгондуктан чоңдугу Эсенкулдай деген макал бар.

Ошол айтылган феодалдардын ичинде арка кыргызында атактуу зулumu Садыр болуп, аны Абы-

лай өлтүргөндөн соң арка кыргызында биринчилик даражасын алган көбүнчө ушул Эсенкул болгон. Бүткүл карыялардын айтуусунда Манас ошолордун заманында дагы айтыла баштаган. Булардын заманынан мурун Манастын айтылганы эч билинбейт. Бүткүл кабарда Манастын айтылмагы ошолордун карыган кезинде болгон.

АЖЫБЕК БААТЫРДЫН ӨЛҮМҮ ЖАНА АШЫ

Ажыбек баатыр чыгып, казак, кыргыз жана башка элдерге данкы чыккан экен. Бул кишинин элди асыроо-коргоо жөнүндө көп баатырдык окуялары болгон. Аларды кыскартып бир гана «Ажыбек баатырдын өлүмү жана ашы» деген окуяны баяндайбыз.

Бир жылы боз кыроо мезгилинде, бир аш болгон экен. Ашка келген аксакалдар ылганып чоң үйгө киргизилип табак тартылат. Эл эт жеп болгон кезде төмөнкү табактагы бирөө далыны колуна кармап, айнегин карап калганда, төр жакта олтурган Артык бакшы деген карыя далыны карап чочуп кетип: «Иним, далыны тез отко салчы» дегенче өзү талып жатып калат. Эл аны таштап кете албай, жардап турушат. Бир кыйладан кийин эсине келгенде буулугуп-кыйналып: «Капырай, Артыктын жаны не секирет мынчалык» деп өзү менен өзү сүйлөшөт. Эл аксакалдарынын бирөө «Олуям, эмне көрүп, эмне билдиниз, элинизди кабардар кылыңыз» дейт. Артык үшкүрүп, кеп баштап: «Ушу быйыл Какшаалдын башы ылдый бир кара сел өтүп, көп кишилер бул селден аман калбай бирге кетти. Кайран Ажыбек баатыр дагы бирге кетти, мен дагы бирге кетем го!» деп кебин токтотот. Эл унчукпай кайгыргандай болуп аста-аста таркашып кетет. Айткандай, ошол жылы кыш мезгилинде эл ара-

сында тумоо бучкак жайылып, кара чычкак оорусу көп болуп, кыйла кишилерге кошулуп Артык бакшы дагы өлөт экен. Ажыбек баатыр дагы ооруп, кара чычкак болуп жатып калат экен. Алгач ирет Ажыбек баатыр «Мен же кылычтан же найзанын учунан өлбөй, кантип эле ушул кемпир өлчү кара чычкактан өлөйүн» деп сүйлөчү экен. Кийинчерээк ажал акмалап калганда, тууган уругун, эли-журтун чакыртыптыр, Ажыбектин балдары Абыл, Асан, Абдыраман, агалары Жабагы, Смайыл, инилери Арыстанбек, Турдуке, Жакып, Ашымдардын бардыгы келиптир. Анда Ажыбек: «Мен бул оорудан сакайбайт окшоймун. Менде үч арман калды. Бири, Чоко кара Бердиш менен Кашкар, Тегирметилерге кетип бара жатсам, Жаангир кожо Кашкар шаарын өзүмө каратам деп, бир нече көп кыргыздарды баштап келип, урушуп аларды кырдырып жеңилип качкан экен. Манжу аскерлери кууп келишиптир, бир канча мезгилден кийин кайтып келе жатсак алар Жаангир кожону кармап алышыптыр. Кожо бизди карап «кутказсанар» дегендей болду, ошолордун колунан Жаангир кожону ажыратып алып Бейжиндеги ханга өзүм тартуу кылып алып барайын десем, Бердиш болбой койдуду. Кийин уксам ал сыймык Кучарлыкка кетиптир, кап! Экинчиси, сарбагыш Ормон менен дос элем. Аны бугулар колго түшүргөндө, бир кашык канын сурам да бербей өлтүрүп койдуду. Ысык-Көлдүн боюнда бугу менен бир беттешсем арманым жок эле, андыктан менин ашыма онду-солду чакыргыла, катын бугуну чакырбагыла. Үчүнчүсү найзанын учу же балта-кылычтын мизинен өлбөй, кемпир өлчү кара чычкактан өлө турган болдум. Кап!» деген экен.

Ажыбек жан үзөрүндө ар кимиси келип «баатыр, биз кантебиз» дешет. Баатыр кабагын чытып ызгарылап кеп айтат. Эшиктен кирген эле жерде, башын жерге алып ээрдин үстүндө Турдуке олтур-

ган, ар кимиси «сен барчы», – дешти. Турдуке барып бетин ачып «Ага, кебиң барбы?» деди эле, Ажыбек «сен кимсин?» деди. «Мен Турдуке» дегенде Ажыбек баатыр: «Ой сары мышык, сен калган эл-журтка баш-көз болуп тура алар бекенсин, эми кантер экенсин» – деп, жүрүп кеткен экен. Ажыбек баатыр 1856-жылы жазга жуук Куулаган деген жерде өлөт экен. Кийинки жылы бүтүн чериктен аттуу-баштуулары кенешип, Ажыбектин ашын Чериктин ата-бабасынын жайлоосу болгон Аксайдын кыр жакасында өткөрмөкчү болуптур. Ашка оң менен солдогу бүтүн кыргызды чакырмакчы, Турдукени Ажыбектин ордуна баатыр шайлап, ашты башкартмакчы болушуптур. Бирок Турдуке көркөмсүз киши болгондуктан, жүз баштуу үйдөн экини бир ооздон кире турган кылып учкаштыра тигип, аны салтанаттуу жасап, көрктүү үйгө аны жаткызып, кишиге көрсөтпөс болушту. Үйгө өзү көркөм, сулуу болгондуктан Абдраман жатмакчы болду. Баатырга кеп-сөзү бар, көрүшө турган кишилер келсе, Абдраман ишин бүтүрүп жандырып турсун, баатыр менен көрүшүп чыгайын деп Абдраман төркү үйгө чыгымыш болуп кайта жооп кайтарып турсун, кызыл манат кийген, кылычын кыйа байланган, колуна кыска туу найза кармаган 30 жигит үйдү тегеректеп күзөт кылып турсун, ашты салтанаттуу өткөзөлү, ашка оң менен сол келет, ичи бузук да келет, ичи түзүк да келет, ошондой берели, деп кеңешет да, бутун оң менен солго чабаган жиберет. Бирок бугуну чакыртпайт. Бутун черик Аксайдын кара жакасында Тармал саз деген сазга коно баштайт. Эл келе баштайт. Элди мурунку кеңеш боюнча башкарып, ашты өтө зор шаан-шөкөттүү өткөрөт. Ашты салтанаттуу өткөрүп эл тарап болгондо, чериктер кайра көчүп Какшаал ылдый жөнөшөт. Бирок ич күптү болгон бугу Боромбай чалгынчы жиберип, элдин аркасында калган кечтен Тешик Чапта 12 үйлүү кишини көчүрүп алып кетет.

Эл кайра тартып жай-жайына келет, күн сууп боз кыроо болгондо «Бугу Боромбай Какшаал ылдый чабат экен» деген сөздөр эл арасына тарала баштайт. Турдуке муну угуп, бардык тууган-урук журт баштууларын жыйып кеңешип Боромбайга элчи жиберешти туура табышат. «Элчиге кимди жиберебиз» дегенде кээ бирлери кутчу Конокбайды дейт, кээ бирлери Калчаны дейт, анда Абдраман айткан: «Боромбай сөздүү адам, булар жарабайт. Жүрөгү курч жана жашыраак Кумач Атамбекти жиберсек» дейт. Барысы туура таап, Меркектеги Атамбекке киши жиберет. Ал келгенде Турдуке, Абдраман экөө туруп: «Атамбегим, бара жаткан жолунда чоң Карач, кичи Карач дегендер бар, чоң Карачка алды менен учурап абалды айтып, элчиликке келгендигинди билдирип, бир көөкөр менен бир чочпараны жыртыш деп ага бергин, ошол киши аркылуу Боромбай менен көрүш. Ал киши биз менен куда-сөөк жана Тилекмат баатыр деген бар, зили черик, узун, кара киши, аны менен сүйлөшүп, бир чочпараны ага бергин, өзүң билип кепке жараша көп айт. Жолун болсун, Чериктин жана баатырдын арбагы колдосун» дешет. Жана бир аңызда Калчага Конокбайды кошуп жолго салат. Алар баратып Беделди ашканда кар жаап калат. Бир жөө кишинин изин көрөт, бир аз басканда бир топ бөрүнүн изи анын аркасынан жөнөйт. Атамбек: «Кокуй ажыратып алалы, бечараны бөрү жебесин!» деп ылдамдата бастырат, жолдун боюнда, улам бир жерде бир бөрү өлүп жана бир жерден бирден бөрү өлүп жүрүп олтурат. Жакындап келсе, бир жөө жаш жигит карда буту менен зампаны чогултуп жаткан экен. Колунда таягы бар жигит аларды көрүп энди-диреп кетет. Калча чакмагын чагып, отту жагып баланы эс алдырып кеп сураса, бала «Жамансуудан чыктым эле, көлдө эжем бар эле, учурашууга бараткам, атым баспай белдин нары жагында калды. Ыргай таяк менен жыга чаап жүрүп олтурдум»,

дейт. Баланы тойгузуп, бөрүлөрдү сойдуруп терилерин бир үнкүргө койдурут, анда бала «Акелер, уругум бекей болот, кимибиз мурун келсек 4 терини ошонубуз алалы» деп айтат. Алар бала менен коштошуп жөнөп олтуруп көлдүн боюна жакын барганда, бир жерден көпчүлүк жыйналган жер көрүнөт. Алардан бир киши чаап жетип келип көрүп туруп «Кайдан келатасыңар?» деп сурайт. Конокбай Какшаалдан деп жооп берет. Бала «Бул жерде бир бай өлдү эле, жаназасын окугудай молдо табалбай 3 күн туруп калды. Силерди көрүп ар качан Кашкар багытынан келе аткан адамдар молдо болот деп чакырып келген элем» дейт. Атамбек өлгөн байдын намазын түшүрүп берип, ээр-токумдуу бир жакшы атты алып коштоп жүрүп кетет. Кечкирип баратканда бир топ кишиге учурайт, айтып берген беркисине карап, Атамбек «Тилекмат баатыр аманбы?» деп көрүшүп абалды айтат. Тилек баатыр «Балам, тил алсаң барба, баарыбыз бир черикпиз, арбак, бөөдөлүп каласың, мунун ачуусу жаман» дейт. Атамбек «Элчиге өлүм жок, барам, өлтүрсө мендей баладан чериктин эмнеси кемимек эле, баатыр» деп болбой жүрүп кетет. Нараак барып Карачдыкын суранып табат. Карачдыкы жаңыдан көчүп келип конуп аткан экен. Барып түшүп экөө эки үзүктүн үстүнө минип олтурат. Бир бойго жеткен кыз, бир келин келип, «Меймандар кайдан келдиңер? үзүктү алсакбы» дешет алар. «Биз Какшаалдан келдик» дегенде эле кыз бетин чымчып алып, кайта аркасына басат. Аңгыча бир байбиче келип, алардын алдына көлдөлөң салып абал сурашып олтурат. Ал жерлик элдин кызынан экен. Баягы бойго жеткен кыздын кайны дагы черик экен, болгондо да Карач өзү экен. Байбиче амандашып олтуруп Атамбектин кебин уккан соң, атайлап кой союп жакшы мейман кылып кеп баштайт: «Боромбай азыр жаман каарына келип калды, черикти чабам деп ошонун масилет жыйынын кылып атат. Бүгүн бир байдын

жалгыз уулу бир уурулукка катышып калган экен. Калың эл-журт аны сурасак Боромбай ынабай дарга асты, кара текедей болгон кудай ургурдун каары катуу болуп атат. Адам ага даай албай калды. Сен келипсин, тил алсаң кайта кет» дейт. Атамбек жана болбой эртең менен туруп, чайдан кийин бир көөкөр арак менен бир чочпараны Ажыбек баатырдын жыртышы деп чоң Карачтын алдына коюп: «эми баштап барсаң» дейт. Чоң Карач баштап жөнөп олтуруп, Боромбайдын айылына жакын барганда: «Силер бул жерде ат чалдырып жатып тургулачы, мен барып ал-жайды байкап, эл суюлганда кабар берейинчи» деп жүрүп кетет. Карач барып жоголуп кетип, кеч курун күн батардын алдында «эми келсин» деп бир бала жиберет. Атамбек барып түшүп, Боромбайдын чоң үйүнө кирип караса, бери жагы толгон киши экен: тогуз коргоол, чатыраш ойноп жаткан уулдар экен, бир капшытында эки семиз бээ союлуп жаткан экен. Төрдө аюу талпактын үстүндө Боромбай аялы менен олтурган экен. Боромбай табылгы таякты таянып, чөк түшө калып бээнин казысын карап турган экен. Атамбек алардын арасынан аттап-буттап, Боромбайдын алдына барып салам берип кол сунду эле карабады. Карагайдын чогу келип чачырап этегине түштү эле, колу менен кагып ийип жатканда, «ассолоому алейкум, баатыр, аманбы?» деп Атамбек колдон алып көрүштү. Боромбай карап калып, сурданып: «Сен кимсиң деги?» деди. Атамбек «мен чериктен келген элчимин, атым Атамбек» деди. Боромбай дагы ачууланып: «Атаңдын оозуна урайын кул черик, Беделден кирип, Чычар менен чыгып, Чычар менен кирип Бедел менен чыгып бүлдүрө чабармын. Эчкинин этин жебей, кесир кылат дечү элем, эми Чериктин оозуна иттин этин тыкбасам, эчки эмес, анын корголуна зар кылбасам» дейт. Атамбек Боромбайдын колун коё берип, маңдайына чөк түшүп олтура калып: «Баатыр комузчулар черт-

чү эле, «Конкошбайдын конур куу, конурала сонун куу» деп. Ошол Конкошбай өлгөндө балдары кылымга окшобогон аш беребиз деп кабырганын тышы үч эли бээни эсепке албай, кабакка сүйрөп салып, андан өйдөкүнү союп берген экен. Майга тойгон эл ал ашты «бай аш» деп атаган экен. Сарбагыштан Темир, Болот баатыр дагы 100 киши менен келет. Ошол өндүү ар элден келген экен. Ошондо биздин атабыз Боогачы баатыр мылтык асынып, тайганын ээрчитип аң уулап жүрүп келип калган дешет. Алдаш баатыр казы-картаны кыя кесип жеп олтурган экен, көрө калып жумушкерлерге: «Боогачы баатырга эт алып келгиле» дегенде жумушкерлер «эт калбаптыр» деп күнк эткенде, «Эмесе мынабу менин алдымдагы калган этти сунгулачы» дейт. Бирөө ала коюп сунганда, Боогачы: «Жетим балага белгилеген этинди өзүм эмес итим да жебейт» деп камчы менен табакты кагып жибергенде, баягы эт Алдаш баатырдын башынан алыс кеткенде, Боогачынын жанындагы куу тайганы эттин аркасынан Алдаштын башынан аттап секирип, этти жерге түшүрбөй илип жеп көткөн экен. Ошондо да 100 киши менен жүргөн атаңыз жалгыз Боогачы баатырга иттин этин жегизе албаган экен. Эми кандай жегизесиз? Азыр чериктин түтүнү эки миңге таяп калды го, баатыр!» Анда Боромбай: «Ой карга тырмак, кул черик, жалгыз Ажыбегин бар эле, эми кимиң калдың, тең ата болгондой?» дейт. Анда Атамбек «Аке, ырас эле Ажыбек баатыр өлдү, бирок атаң өлсө тайлак бар, жерде калган жок. Ажыбек өлсө балдары Абыл, Асан, Абдыраман бар, инилери Турдуке, Арыстанбек бар» дейт. Анда Боромбай «Ала Тоонун ар жагында силер, бер жагында биз элек. Тоодой Ажыбек өлсө не үчүн жаназасына чакырбайсынар» дегенде, Атамбек: «үйдөгүнүн кебин талаадагы сыйлабайт, өлгөндүн сөзүн тирүү сыйлабайт» кылбайлы деп баатырдын сөзүн жана арбагын сыйлап сизди чакырбадык. Анткени өлөрдө

«Ормонкан менен дос жана теңтуш элем. Боромбай Ормонду колго түшүргөндө бир кашык канын сурам бербей олтуруп таштаган. Ушул оорудан тыныксам бир тогошуп аламын дейт. Бирок сакайбадым, эми артымда калдың черигим, журтум болсоң намазыма катын бугуну чакырбагыла» деп жатып өлдү. Ошол үчүн силерди же жаназасына же ашына чакырбадык, ага таарынбаңыз. Баатырдын жыртышы мына бул» деп кара жамбы менен 2 кочкор аракты алдына койгон экен.

Боромбай туруп кетип: «Алда чунак Балбай ай! Качан да болсо кесепетиң тийет да, кайран Ажыбек мага таарынып өлгөн турбайбы! Ажыбек киши жибергени ырас. Ал киши келгиче эле Ормонканды өлтүрүп коюшуптур, тирүү болсо берет элем, кап! өз боюнча айтып бардыбы же кандай билбеймин? Силер менен биз чий менен туурдуктай жакын киндиктеш элек, аштыктын алдына орок тийсе, аркасына келбей койбойт. Мага да ажал жакын го, кайран баатырым өлгөндө мага таарынып өлгөн экен да! Оо кайран эсил жолборсум оой! Эми кайдан көрөйүн оой!» деп өкүргөндө үйдүн ичинде элдин бардыгы дүңгүрөп үйдүкөтөрүп калды, байбичелер дагы кошуп калды. Бир дем ыйлашып басылгандан кийин куран окуп бата кылган соң жамбы менен аракты сунуп калды эле, Боромбай «Кайран төрөмдүн жыртышы экен» деп жамбыны көзүнө сүртүп байбичесине берип, аракты жигиттерине берди дейт...

Атамбек ошол кепти салып атып ушул жерге жеткенде күлүп: «Кайран жаным, Ажыбек баатырыма тыяктагы Боромбай баштуу бугуну да ыйлаттым» деп айтчу экен.

Боромбай эртеси мейманканага кирип Атамбекти аягынан түрө карап туруп «Балам Ажыбектин эмнеси болосун?» деп сураганда, «Ажыбек менен тууганмын, Байчубактын балдары болобуз» дейт. Боромбай «Байчубактын кимисиң?» дегенде ал

«Мамажан чечендин иниси Бабанын уулумун» дейт. «Ээ дагы эле чыккан жерден чыгат экен... Кайран Мамажан чечен ак калпагы менен ак кементайын чыраштатып алып, темир көк атын минип алып, теминип топко киргенде топ жарыла берчү эле. Ошонун тукуму экенсиз да!» «Ооба ошонун тукумун». Боромбай «Куйма кулакка кеп айтса куюп алат. Тешик кулакка кеп айтсак тешигинен куюлуп калат. Сен куйма кулак экенсиз. Илгери кыргыздан олуялар өткөн экен, алар «кепти айткын укканга, айтып айтпай пайда жок бейсаат күнү туулганга» деген экен. Кана сен кепчи көрүнөсүң, сүйлөчү ал кайсы олуялар?» – дегенде Атамбек баатыр, кыргыздан олуя Сынчы, олуя Сансыз дегендер өткөн экен» – дегенде, Боромбай «ал элди кандай сынаган экен?» деп сурайт. Анда Атамбек «Олуя Сансыз сиздин атаңыз Алдаш баатыр, сарбагыштан Болот баатыр, чериктен Карагул баатыр бул үчөөнүсындаган экен. Колун серелеп карап көрүп, Алдаш баатырды карайт. «Мындан бир меш туулат, калың журтка эш туулат. Андан ары барганда мунун тукумунан өөк барак туулат. Бул өзү сакалы жок муруттуу, тегеректи курутту, кайра тарт» деген экен. Ошол сакалы жок муруттуу, тегеректи курутту өзүңүз эмеспи?! Тегеректи куруттуп атпайсызбы» дегенде Боромбайдын бир муруту кыйшай түшкөн экен. Андан кийин сарбагыш Болот бийди сынап колун серепчилеп карап «Сен кыбыланы карап туруп сийген экенсиз, сийдигиң сегиз коктуну өрдөп кетти. Сегизи сегиз сууга баш болуп анын ичинен жалдуу барак чыгат. Атаганат кап сени! Мурун сындасам болмок экен, жалдуу баракты өөк барак чалып салбадыбы!» деп санын чаап кейип калган экен. Баатыр ошол өөк барак өзүңүз, жалдуу барак Ормон эле, аны чалып салбадыңызбы?!» дегенде, Боромбайдын экинчи бир муруту кыйшайып мыйыгынан күлгөн экен. Андан кийин черик баатыры Карагул көчүп Какшаалга баратканда олуя

көчкө учурап жанындагы кишиден: «Тээтиги көч ортосунда тик жалдуу торайгыр минген, чылгый кайыштан кисе тагынган ким?» деп сураганда жанындагы киши «Карагул черик болот» дейт. Олуя «Бери келчи» дегенде Карагул кайра тартып күлгөн экен, олуя Карагулду карап колун серепчилеп: «Ии атаганат ай! Бул жамандын көкүрөгүнөн боктугун кара, көчүгүнүн алтындыгын кара. Мындан эгиз кыраан эки уул чыгат, эки шер удаа, бирөө мурда, бирөө кийин чыгат, ак көрпө жайыл атагы журтка дайын чыгат. Анын наамы букардын көк ташына чийилет, кызыл меш чыгат. Мунун тукумунан тукумуна чейин жыргап өтүп чөөдөй сары чыгат, Какшаалдын түбүнөн өөдө сурайт. Жендей кара чыгат. Чап жаактуу, чабалай ээктүүлөр ичинен энкерлер чыгат, андан кийин келте тумшук боз балдар чыгат, андан кийинкисин көрө албай калдым», деген экен.

Эгиз кыраан эки уул – Ногой, Кончой, бирөө мурун, бирөө кийин чыккан эки шер Тоймат менен Ажыбек, ак көрпө жайыл, атагы журтка дайын Ажыбек баатыр, кызыл меш Абдыракман, чөөдөй сары Турдуке, жендей кара Суранчы, чап жаактуу Жабалай, ээктүү ичинен Эңкер, Мамбет, Осмон, Өмүрбек, Кутуке, Найман, Омуражы, келте тумшук боз балдарды көрө элекпиз, дечү экен Атамбек аба.

Атамбек күндө бирден кысыр эмди тайдын этин жеп жакшы кутулду. Боромбай күндө бир маал кирип «Балам, куйма кулак экенсиң жана кеп сал» дейт.

Боромбай өзү да кыргыздын макал, нарк, нускасын, санжырасын, нарк нускалуу кеп сөздөрүн айтып берген экен. «Ушул кептин көбүн ушул кишиден укканбы» – дечү экен Атамбек абам.

Беш күн жатып, алтынчы күнү болгондо Атамбек Боромбайга эми биз кайталы деди эле, анда Боромбай «келген жумушуңарга он эки үйлүү кишини алып кеткиле, бирок сыртка азыр кар түшүп

калды, жаш балдар үшүп калар. Жаздын алды менен көчүрүп берем, алардын бир улагын чыгымга учуратсам мен кепин» деди да Боромбай «мына бул Камбыл деген жандай көргөн жакшы атымды Абдраманга ала барып бергин, баатырды аза бата кылганым ошо, мына бул тейтилланы Турдукеге алабарып бергин, баш куттуктаганым» деп атты жетелетип, тейтилланы бөктөрүп Атамбекти жолго салды. Атамбек бастырада Боромбай ага «Келер жылы Турдуке Абдраман болсо экөө тең келсин, экөө келалбаса бирөө келип мени менен кудалашып достошуп кетсин, айта бар, кайры эмесе» деп кала берди.

Атамбек кеткен соң Боромбай «Ой калың журт чогулгулачы» деди эле, черикти чабабыз деп жаткан калың бугу Боромбайдын эшигинин алдына барып жыйналды. Боромбай «калың журт баарың турасың, черикти чабабызбы чаппайбызбы?» дегенде, көпчүлүк «чабабыз, чабабыз» дейт. Боромбай «Ой, кызыр кайда экен көрдүнөрбү?» деп сураптыр. Көпчүлүк «Жок көрбөдүк». Анда Боромбай «силер көрбөсөнөр мен көрдүм. Кызыр чериктин шырмыйдай кара баласын (Атамбекти) кош колдоп суулуктап алыптыр. Мен керекке жарайт деп бир канча балбанды баккан экенмин. Буларды баккыча бир топ бука баксамчы. Мен атактуу журттун бир башчысы болуп туруп шырмыйдай кара кеп салып жатканда, анын уу тили мени карай агып жатканда балбан сөрөйлөр анын башын ыргыта чаап салбадыңар. Үйдө чечен жоодо жок болуп, Чеченмин дегендер да бар эле, же бир ооз сөз кайралганыңар жок. «Катын бугу» деп сөөмөйүн көзү менен тешип атканда, же өлүп кете албадым, же жерге кирип кете албадым. Мен Боромбай болгону кишиге сөзүмдү алдырбаган, кишиден сынган эмес элем. Чериктин шырмыйдай кара баласынан сөзүмдү үч алдырдым, үч сындым, быйыл мен жазга жетпей

өлөм го, же бир нерсе көрөм го? Черикти чабабыз деп айтканыбыз түшүбүз экен. Черикти чабышты коюп тургула, чериктен келген элчисин кайра жандырдым. Ал жаз жарып, күн жылыганда баатырларын алып келмек болду. Кудалашып дос, кур чалышып куда болуп элибизден тандап кыз берели, он эки үйлүү кишинин малы менен жандырып берели. Мурун булардан олжо деп таап алганын болсо кунуна куш, козусуна кой кош. Малпараны калыбына келтиргенден кийин кыштоо тандап кондуруп, отун, тезек, от жеп сарамжалын камдап берели. Чериктин бир да малы зыянга учурабасын. Биз Ала-Тоонун аркы жагында, черик берки жагында. Биз чий менен туурдуктай чың ажырабас элбиз. Жамандашпай өтөлү. Мен тирүү болсом ошондой кылам. Өлсөм керээзим ушул. Ушундай кылгыла, эми тарагыла» деди.

Айтканындай он эки үйлүү черикти жазында көчүрүп берген экен. Ошол жылы жазында 1858-жылы Боромбай өлөт. Өлүм алдында үч күн ыр макал сөз менен керээз айткан экен. Аны жанында олтургандар жаттап алышкан. «Боромбайдын керээзиндей керээз көп айтты эле» деген макал ошондон калган экен.

Боромбайдын керээзинин кээ бир барчалары:

Аргымак жалын беш бөлүп,
Өргөнүң калат жигиттер.
Ар уруудан кошчу алып,
Ал дөбөгө бир чыгып,
Бул дөбөгө бир чыгып,
Айтуулашып куш салып,
Адырлуу жерден из чалып,
Жүргөнүң калат жигиттер.
Эрмектешип ырдашып,
Эзилишип сырдашып,
Күлгөнүң калат жигиттер.

* * *

Бүрмөчүгүн бүрмөлөп,
Термечигин термелеп,
Кемпирлер өткөн дүйнө ошол.
Кызгалдактай кыландап,
Кырмызындай кылактап,
Кыздар өткөн дүйнө ошол.

* * *

Күлүмсүрөп кашкайып,
Күзгүдөй бети тастайып.
Керимселдей керилген,
Келиндер өткөн дүйнө ошол.
Табышмак айтып кордошуп,
Таштан-ташка ойношуп
Балдар өткөн дүйнө ошол.

* * *

Какайган бели бекчейип,
Кара көзү чекчейип.
Кайран жашым кетти деп,
Чалдар өткөн дүйнө ошол.
Ак теңге пулу каптаган,
Адырга малы батпаган.
Байлар өткөн дүйнө ошол.

* * *

Буулуктап ажал тез келди,
Боромбай кез келди.
Мураталы, Тилекмат,
Калың бугу элинди,
Башкара болсоң кез келди.
Аргымактан жал кетсе,
Алмагы кыйын жал кайтып.
Азаматтан мал кетсе,
Келмеги кыйын ал кайтып,
Азирейил тооруса,
Калмагы кыйын жан кайтып.

Эми Боромбай баатыр өлгөн соң дагы калганда-ры ушул боюнча иш кылып Турдукеге Алтын деген Боромбайдын кызын берген экен. Чоң Карач Абдрахман, Боогачылар менен кудалашып өткөн экен. Эми Ажыбек өлүп сегиз жылдан кийин Байдөөлөт Жакыпбек Кашкарга келип, Ажыбек баатырды су-раса өлүп калды деген экен, уулу Абылсанды чакы-рып барып «Сен ички жол менен барып Ак-Сууну алып, ошол жерге баштык болуп тур» десе Абыла-сан ынабаптыр. Жакыпбек: «Кайран баатыр кумга сийген экен, баласы кайратсыз экен» дептир.

КЕЛДИКЕ БААРЫН

Тагай кеткен соң Кашкарда калган ордо кыз катынды дагы бир эр алган. Өз аттарын башка из-деп келген үчүн улуусунун атын Келдике койгон. Кичүүсүнүн атын кыргыз менен уйгурдун катыш-кан бала деп Баарын койгон. Шумкарлыгы аз бо-луп, ителги менен ылачындын ортосунан туулган-ды Баарын дейт.

Кайсы жылда экени маалим эмес, Тагайдан соң Талас, же болбосо Ысык-Көлдүн Барскоон деген туура суусунда Илбирс хан, Жолборс хан дегендер туруп, алардын заманында Агыш, Кожош деген баатырлар болгон. Булардын элиндеги Карабөрк деген сулуу кызды хандын Сарык деген баласы ме-нен Агыш, Кожош талашып, мен аламын, мен ала-мын дешип, сынакка түшкөн. Арадагы элдин тыя-нагы: кымыз куюп сунган аяктан кыздын кимди каалаганын билмек болгон.

Агышка келди мис аяк,
Кожошко келди сыр аяк.
Кабайдын уулу хан
Сарыкка Кара аяк,
Эки чети көктөлүү аяк,
Эки элиси бөксө аяк.

Карабөрк сулуу хандын уулу Сарыкка тийбестен, Агышка тийген. Кийин Агыш менен ыгы келишпеген үчүн Карабөрк сулуунун ырдаганы:

Ак такыя жаман деп,
Тыйын бөрк кийген бул башым.
Хан Сарыкты жаман деп,
Агышка тийген бул башым.

Тагай заманында кыргыздар Кокон, Алай Хожент, Ысык-Көл, Кочкордо болуп, калмактар Анжиян, Алайга качканча көчмөн чарба болуп, аз-аздап буудай, арпа айдап, көбүнчө таруу айдаган. Темир тапчы аз болгондуктан, жылкынын туягын кетмен кылып, тоо текенин мүйүзүнөн орок жасаган. Аттын ооздугун, үзөңгүлөрүн мүйүздөн жасаган. Кийимдери кементай, жамынчы, таар болуп, үй нерселеринин бардыгын өздөрү иштеген.

КАЛМАК ЖӨНҮНДӨ КЫРГЫЗДЫН КАБАРЫ

Калмак менен кыргыз Алмата чөлкөмүндө 1685-жылында урушуп, калмакты кайта сүргөн. Калмактар экинчиде күчөп келгенде кыргыз менен казак бирлешип согушса да катуу жеңилген. Кыргыз жапырт качып кайта беттешип, согушуп жүрүп олтурган. Кыргыздан нечен азаматтар кырылып кеткен. Анын ичинде атактуу баатырлары: багыш кыргызынан Аккочкор менен Каңкы жана Чоботой, Семетей деген баатырлар болгон. Акыры кыргыз жапырт үркүп, Анжианды бет ала качып калганда, Кочкордун күн жүрүшү Долондун күн батышы, Төлөктүн чатында 300 киши чамалуу көчтүр арты болуп, калмакты тосуп жатканда калмактар каптап келип, карабагыш Телек баатыр атышып турганда, Телек 200 чамалуу кишини кырган. «Аккочкор балаңыз калмактан өлдү» – дегенде, атасы:

«Аккочкор өлсө, Канкым бар – деген. «Канкын дагы өлдү» – дегенде: «Канкым өлсө кантейин, Кантейиштей данкым бар», – деп олтуруп калган. Кантейиш арка кыргызына хан болуп туруп, мындан соң төмөндөй баштап, арка кыргызы боюнча сарбагыш кыргызы Кудаянды хан көтөргөн. Кыргыздын көбү Анжианга кирип, бир азы көчпөстөн калмактын колунда калып, анын малына бакмачы болуп кеткен. Черик кыргызынын көбү Какшаалга качып кирген. Кыргыздар Кетмен-Төбөгө барганда жогоруда өлгөн Чоботой менен Семетейдин Карагул деген жээни таякелеринин канын кубалап, канчалык жигиттер менен калмакка аттанып келе жатканда алдынан чукул жерден Ферганага кол тартып бара жаткан калмактын калың аскери чыгып, баарын кырган. Бул тууралуу энесинин кошкон кошогу:

Чоң тору минген Чоботой ботом!
Чоюлган кыраан Семетей ботом!
Чын жолборсум Карагул ботом,
Кең колдун башы кең шибер,
Керилип жаткан Карагул ботом.
Чоң төрдүн башы көк шибер,
Чоюлуп жаткан Карагул ботом.
Каркылдап каздар көл сактайт,
Кара ылачын чөл сактайт,
Карып калган энекең
Кабылан качан келет деп,
Карай-карай жол сактайт.
Куркулдап куулар көл сактайт,
Куурап калган энекең
Кулунум качан келет деп,
Күндө үч убак жол сактайт.
Карып калган бээден
Кайгуулга минер ат туубас,
Карыганда энекең,
Карагулдай эр туубас.

Токтолгон тугур бээден
Тоорулга минер ат туубас,
Токсондогу энекең,
Чоботой менен Семетей,
Эки арстандай эр туубас.
Эсилимден айрылып.
Эстен тайдым мен куу баш...

Калмактар каптап бара жатканда сол кыргызынан Кожожаш, саяк, жаки багыш уругунан Табылды деген эки жигит баштык, дагы бир далай азаматтар Кетмен-Төбөдөгү калмак менен согушуп жүрүп кырылган. Бир кабарда Өзгөнттө согушкан дейт.

Ушул 1670-90-жылдарда калмак менен орус өкмөтү биргелешип туруп, 10 жылдап тынчтык бербеген үчүн төрт миң түтүн, кыргызды Эртиш, Алтайдан сууруп көчүрүп келип, Иленин тун жак аягынан жерлештирип келген. Булар ал жерде чыдай албастан, көбү кайта качып жерине барган. Көпчүлүгү ар кайсы элге, көбүнчө казакка тентип кирип кеткен. Кыргызга келгени Анжиян, Алайга жете албастан, мында калмакка карап, көбүнчө малчы болуп турган кыргыз менен бирлешип, синип кеткен. Таласка барганы да болгон. Анжиянга кыргыз качардын алдында сарбагыш уругунан жантай деген эл Токмок шаарынын төшү, Кызыл Суунун башын жердеп турган. Саяк кыргызынын көбү Жумгал, Нарын, Тогуз Торонун аягы бек, чың жерлерге бекинип калып, кийин калмактын чабуулу токтогондо чыга келген.

Анжиянга кыргыз келгенде көбү шаарга, кыштакка, өзбекке тентип кирип бекинген. Ачарчылык болуп, жаман катындар эгерде өзбектер терезеден ийиктей нан көрсөтсө, эрин таштап тийип кеткен. Жакшы катындар балдарын өзбекке сатып, эгерде албаса, Сырдарыяга ыргытып жиберип, эрине эмчегин эмизип багып кеткен. Кыргыздар ууру бо-

луп, элди кара канат кылып жибергенде, аларга жер берген. Жантай кыргызынан Боктурбай деген киши Асекеге жакын туруп калып, алыш алып, дыйканчылык менен турган. Үчүкөнүн Маматкул деген уулунун катыны Сырдарыядан өтө чыкканда эркек төрөп, атын Болот койгон.

Бугу кыргызынын жарымы дээрлик Белек баштык болуп, Кетмен-Төбөгө бир нече жыл туруп калып, малдан жүдөп, көбү тентип кеткенде кыргыздарын андагы түнкатар саяктарына жана башкага арзанга сатканы үчүн «Белектердин белек кызы» деп макал болгон. Белек башка качкан кыргыздан мурун калмактын улугу менен катышып, жакшы сүйлөшүп, кайта көчүп келип, Нарын өзөнүндөгү Оттуктун аягы Казан Куйганга турган. Ушул себептен калмактын ханы чакырып алып, Белекти улук кылып, кыргызды сен сурагын деп, таш сайган. Ал кезде калмак эгин айдабаган. Эл качып кеткен үчүн эгин жок болгондуктан, болсо да аз болуп, эгин табылбай, ачарчылыктан аштыктын: уучу-улак, ченгели-чебич, каруусу-кой, табагы-тай болгон дейт. Белектин кыргыздын үстүнөн улук болду дегенин угуп, бир канчалык түтүн менен төрт ата тууганы солто кыргызынан Талкан кайта көчүп келип, калмактын улугунун үстүндө Белектин барлыгын угуп жолукканы келсе, ханын тегеректеп ордосунун тышынан атчан аскер, ичинен жөө аскер кайтарып турган. Ханга жүгүнүп салам берип киргенде Талкан экенин билип, Белектин бутунан өпкүн деп айтканда Белек менин бутумду өпбөгүн деп айтпады. «Төрт-беш ата тууган, баарыбыз бир Тагайдын кулуну элек, кантейин, арбакка койдум», – деп ичинен таарынып калган.

Бир көпчүлүк чогулушта Талкандын Байболот деген баласын Коңтажынын балбаны менен күрөштүргөндө, Байболот өлтүрө жыккан. Бир кабарда жыгып, башынан аттап кеткен. Бул себептен Коңтажы Байболотко кекенип калганда аны Талкан

билип, Байболотту алып, эли менен Анжиянга күндөп-түндөп качып бара жатканда бир ашууда Байболоттун аты жүрбөй калып, аны Байболот белге жете көтөрүп чыккан.

Намангендин тегереги Айдын Көл деген жерде Талкан өлүп, ошондо койгон. Байболот дагы ошол чакта өлгөн. Бирин-серин кыргыздар Анжиянга чыдап тура албастан, кайтадан элине келип, бугу Белектин үстүнө жайланып турган. Көбү Белек аркылуу калмактын малын багып, малай болуп кеткен. Маселен, Ысык-Көлдүн күн чыгышы Каркыра өлкөсүндө Кашаанын бели деген жерге калмактын 800 серкесин кыргыздар, багып турган. Калмак биздин таякебиз деп сарбагыш кыргызынан, таздар уругунан көбүрөөк кишилер калмакка аралашып кеткен. Бул тууралу кийинирээк айтылат.

БЕЛЕК БААТЫР

Жамангул баатырдын курсакта калган туягы Белек атасын таасын тартып, найза колуна түшпөгөн нары баатыр, нары жанда жок шок чыгат. Ал учурда Бугу менен Сарбагыш арадан үч-төрт ата өтүшкөн тууган болгондуктан бири-бирине эришаркак, ынтымактуу жашашат. Сарыбагыш сары өзөн Чүйдү ээлейт, Белек аларга жамаатташ Кочкор өрөөнүн жердейт. Белек жаштыгына, мастыгына таянып, ойлогонун башкага бербейт, өз акылы менен эл башкарат, кепке келбей, ар кайсы жакка олжого барат. Улуулары агалык насааттарын айтышса кулак какпайт, мунусу агаларына жакпайт. Аялдан чыккан Акыл кара чач энеси өлөр алдында айрыкча көргөн көкүрөк күчүгүнө, акыл насаатын айтат:

— Ата көргөн ок жонот, эне көргөн тон бычат, — дейт силер атаңардын таалим тарбиясын ала албай калдынар, бирок жетимдин киймин кийгизбей,

жетимдин тамагын ичирбей колубуздан келген нерсени жасап «Энелүү жетим эрке жетим» кылып чоңойттук, чочойттук. Уулум, сен тентектигинден бир туугандарыңа бой салбай бара жатасың, айрыкча ушуну эстесем кырк кабыргам кайышып кетет, акылга салып иш кыл, агаларыңа катуу айтып жүрөктөрүн оорутпа, тууган арасында жаман-жакшы айтышпай сый болгула, сага арка-жөлөк болгон тайатаңдын көзү өткөн, кыпчакка кыналыша албайсың, кыргыз да «Тууган алыс жүрсө кишенейт, жакын жүрсө тиштешет» деген кеп бар, анысы кандай акыл чөйчөгүн мелт-калт толгуча, тууган кадырын билгенче кең Текес, Жылдыз жердеген ыраматылык атаңдын акыреттик досу калмак аяш атаңды аркала.

Белек апасынын акылын тутуп, Энке, Шаабото сыяктуу жигиттери менен калмак аяш атасыныкына барып туруп калат. Дини башка болсо да дили ак калмактын ханы Белекти каны бөлөк дебей уулунан артык кадырлайт. Белек бөтөн жер, бөтөн элде эч нерседен кем-карчы жок жүрсө да көңүлүндөкөлүн эстеп, жерин эңсеп, куса болот.

Казактын Найман деген атыккан уурусу жыл сайын Белектин аяш атасынын элине караштуу малына тийип, жыл сайын үйүр тобу менен кара жоголот, Найман бир күнү колго түшүп калат, эчен жолу оозунан алдырган бөрүдөй мал-жан дебей кол жууп калышкан калмактар казактын уурусунун жүрөгүн алып, денесине кетпес такты салмак болушуп, узундугу кырк кез кулач орго салып ташташат да өздөрү болгон ишти ханына жеткиришет. Муну уккан Белек аяш атасынан кадырын салып жатып Найманды бир күнгө сурап алат да кара курсактын айынан ууру кылып жүргөндүгүн өз оозунан угуп, түн ката качырып жиберет.

Уурунун качканын уккан хан каарданып, желдеттерин чаптыртып Белекти алдына алдыртып келет, анын Найманды атайлап качырганын сезет

да, кантсе да жан айласы кылып калп айтат деген ойдо:

– Ээ уулум, эчен жыл эптеп жүрүп колго түшүргон бөрү жаштыгыңдан жазгырып жылт койгон турбайбы?

Белек аяш атасынын көзү не жалтанбай тик карап:

Ал жашоосунун жардылыгынан улам ууру кылган бир пенде экен, бөрү болсо да көңүлүмө жагып, качырып ийдим, күнөө менде, мени жазалаңыз.

Белектин чындыкты бурмалабай айтканына жаалы кайта түшкөн хан ичинен жумшара түшүп, сыртынан шек билдирбей сурданып:

– Көнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы? Арам оокат менен күн көргөн неме сенин жакшылыгыңды мындай чыкканда эле унутуп, кайра эле элди дүрбөлөнгө салбайбы, деген сөзүн эшиткен Белек кебелбей туруп:

– Ал бир чычкан, сиз кырмансыз, опол тоодой үйүлгөн кызылдан томуктай болгон чычкан канчаны жеп түгөтөт дейсиз, дегенде аяш атасы аргасыз жылмайып:

– Чынчыл Белек чыныңды айтпасаң күнөөндү тартат элең деп, жигиттерине кымыз сундурут.

– Белектин жан жолдошу коңурат Шаабото эрдигине таянып, бөлөк эл, бөлөк жерде жүрөм дебей эки жолу шоктук кылып кармалып, Белектин кадырбаркы менен өлүм жазасына тартылбай калат. Үчүнчү жолу ит адатын карматканда Белек:

– Сен үчүн улам убада бергенден уялып бүттүм, эми өзүң жооп бер, – деп жолго салат. Шаабото хандын эшигине суракка келип, атын жаңыдан мамыга байлап жатканда мурдатан эле «өлүм» деген буйрук чыккандыктан кишилерди жара тартышып, эчен пенденин өлүмүнө себепкер болушкан, чондугу торпоктой, көздөрү чычаладай кызарган топ иттер күнөөкөр кыргыз жигитти качырып сала берет. Шаабото темир такалуу өтүгү менен улам бир итти тумшукка тээп өлтүрүп, боз үйгө кирип,

босогодо башын жерге салып туруп калат, өңгөнүкү эмес өзүнүн эки итин өлтүргөнүн көргөн хан жаалданып, ызырына:

– Сен бир эмес үч күнөө кылдың, анын аз келгенсип иттеримди өлтүрдүн, эми кечирим жок, өлүм алдындагы айтчу кебинди айтып кал, деп бакырат, анда Шаабото:

– Ээ, таксыр, менде айта турган кандай кеп бар? Ирегенде жүрүп, ирегенде үрүп, адал тамагыңды ичип жүрүшкөн үч итин иттигин кылып кабыша кетишти, бир итин, эки итинди чайнап салып, астында турат, деген жигиттин сөзүнө боз үйдөгүлөр ыкшып, ичин басып күлүп калышат, анын таап айткан сөзүнө баш чайкашат, бул кыргыздын да жүрөгүндө жалыны, тилинде мөөрү бар турбайбы дешип, бир ооздон азаттык беришет.

Аяш атасы ооруп төшөк тартып жатып калганда Белекке мындай дейт:

– Силердин элдин салтындай сага энчи болуп берсем, көзүм өтүп кетсе кайдагы кыргызга мал берди, дешкен ага-туугандар артыңдан кууп барышып, бергенимди тартып алышат, чыр-чатак чыгарышат, сен элиңе кайт, бул жерден чыгып үч-төрт түнөгөндөн кийин жолдогу малдан каалашыңча ал, артыңдан куугун чыкпайт, менин сага берген энчим ошол. Белек аяш атасынын айтканы менен элине барып, агаларымдан жер талашпайын деген максатта Анжиян тарапка багыт алат. Ат-Башыга жетип, Чеч-Дөбөгө келгенде соо турган жигиттин көзүн ак басып, көрбөй калат, жарыкчылыкка зар болгон Белек миң толгонот, миң ойлонот. Эсине ыраматылык энесинин айтканы түшөт. Чоң атаң кайыптан кабылган Бугу эненин айтканын аткарбай «эмне сыры бар болду экен?» деген ойго кызыгып, жабдыктан шыкаалап жубайынын башын жууп жатканын көрүп коёт, бир колу менен төбөсүндөгү бармактай мүйүзүн баса калган Бугу эне, – Алсейит, бекер

кылдын, тукумундан көзү азиздер көп чыгып, көрүп туруп, көр болуп калгандар болбосо экен, деп башын чайкап өкүнгөн имиш...

Баатыр чоң энесинин арбагына арнап, ак боз бээ чалдырып тоо-ташка тайынып, чокусу асман мээлжиген Чеч-Дөбөгө:

– Ат-Башынын Чеч-Дөбө, Акың болсо кеч, – деп, мунажат кылат, ушундан кийин Белектин көзү кадимкидей көрүп, сапарын улайт. Жолдон кыргыздарды киргизбейбиз, – дешкен куралдуу кыпчактарга кездешет. Белек баатыр баатырдыгы менен беттешкенин талкалап, калың жоосун Мазейил тоосу тарапка сүрөт. Алдыларына ээсинен ажыраган ээрлүү аттарды топуратып айдап келе жатканын көрүп, коркуп кеткен бир кыпчак, жан айласы кылып, бактын башына чыга калып, кошуп жиберет,

– Эңке, Белек, Шаабото,
Ээрлүү атка бөлөндү,
Анжияндык көп кыпчак,
Мазейилге жөлөндү.

Бул ырга Белек мурутунан күлүп астындагы айдалган аттардын бирин кармап, «соогат» берет, анда баягы кыпчак, ой силер мындай кеткенде эле аттын ээси мингичин таанып тартып албайбы? – дегенде, Белек Эңкенин атын белекке берет да «Жээн эл болбойт, желке тон болбойт» деген накыл кептин чындыгына көзү жетип, Ысык-Көлгө келип туруп калат.

Сарбагыштар бугунун жерин тартып алам деген ойдо, кол курай баштайт, имиш-имиш кепти эшиткен Белек акыл ойлоп, амалданат, нойгуттан, саяктан, калмактан сансыз кол каптап келе жатат, деген кабарды алдыртадан сарыбагыш элине таратып, аттарга чычырганак сүйрөттүрүп дөн-дөндү айландырып чуркаттырып коюп, өзү азын-оолак колу менен келген жоонун алдын тосо чыгып, заңк-заңк кыйкырат:

– Баатырыңды жекеме-жекеге чакырам, салт боюнча жеңилип калсам кызыл канды эңсебейли, артымдагы сансыз кол эсебиңерди табат, эсиңер барда кайра кайткыла, бөөдө бала-бакыранын убагына калбайлы. Тээ артта чаң уюлгутуп каптап келе жаткан калың жоодон деси кайткан сарыбагыштар Белектин айтканына макул болушат, баатырдын тапкычтыгынан, айлакерлигинен уруш улантылбайт, Белек амал деген сөз ошондо калган.

Адамдар жашап келатат,
Доорунда келме кезектин,
Курсакта калган куу жетим,
Баласы он бир Белектин.

Белек баатыр үч аял алган, байбичеси Маке, андан Теңизбай, Тогузбай, Шүкүр, Элчибай, Кожош, экинчи аялы Акжаркын, төркүнү саяк, Алакөз Акжамбаш бийдин кызы, мындан Алдаш, Алдаяр, Токой (Балбай баатырдын чоң атасы Абайылда баатырдын атасы), Токоч, токолу казак кызы Уулбаладан Толубай аттын тезегин көрүп, күлүгүн билген саяпкер, сынчы, Анжиянга барып хан болгон.

Ушул жерден бир аз токтоп, Белек баатырдын айрыкча көргөн, сөөгү чыккан Акжаркын эненин санжырасына учкай токтоло кетели.

Сарыбагыш Ормон хандын чоң атасы Болот хан урпактарым өзүмдү тартты бекен? – деген ойдо атактуу сынчыны алдыртып келтирип, сийдигинен чыккан уулдарын сынатат, акылман эсиң болсо түшүнөрсүң, – деген ойдо, каймана сөз айтат:

– Таксыр ай сизде жаман барбы? – жаман деп айтууга бизде заман барбы?, хан сынчынын туюк айткан кебине түшүнүп, туура сөздөн тайсалдаба дегенде:

– Эр бүлөндө өзүңдү таасын тартчу уулуң жок, аттиңай атың да Болот, затың да Болот, болбой калыптыр... дегенде көзү ачыктын кеңеши менен

хан төшөк жаңыртмак болот, анда Болот хандын көгала сакал кези экен, эки абышка келин-кесекти уялбай кантип сындайбыз дешип, дөбөгө турушуп чубаган көчтү карап калышат. Таң аздан оозуна наар албаган сынчы көпчүлүктөн көзүн албайт, убакыт дигер бешимге жеткенде атчан зайып алдына өнөргөн беш-алты жаштагы кыз баланы колу менен жаңсап көргөзүп, Болот ханга:

– Ушуну алсаң туу колундан түшпөйт, дейт. Ат чаптыртып ким экендигин сураса Алакөз Акбамбаш бийдин кызы Акжаркын деген кыз экен. Хан анда, бул секелек бойго жеткиче, балакатка келгенче, устуканым упат, сөөгүм сөпөт болбойбу, муну уккан көзү ачык да: – Ооба, бул кыз саа буюрбаптыр, деп өкүнүчтүү башын чайкап, көч артында жалгыз калган жесирди тандап, Болот хан төшөк жаңыртат.

Алдаш Белек уулу болжол менен алганда 1720–жылдары туулуп жетимиш жашка жетпей дүйнөдөн кайтат.

Ал эли, жерин чындап сүйгөн, кепти куюлуштуруп айта билген, чечен инсандардан болгон. Буганын ушул күнгө чейин жеткен:

Жакшыдан жаман туулат,
Бир аяк ашка алгысыз.
Жамандан жакшы туулат,
Адам айтса кангысыз.

БЕЛЕК УУЛУ АЛДАШ

Карыя санжырачылардын айтымдарына Караганда Белек жаш кезинен эле дүйнөдөн кайтып, артында калган ага-туугандары, ак никелүү жубайлары баатырдын ордун жоктошуп, адашкан тайлактай боздошуп, кайгыга уугуп, кан жутушат. Армандуу жашоонун арманын айтып канчалык кан какшап жоктошсо да балдардын атасы кайрылып

кайра келбесин билген Акжаркын байбиче жакшыдан калган туяктарына бел байлап, кайратын жыйып, «Атанын ордун басчуусу бар бекен?» деген ойдо Санчы сынчыны чакыртып (өз аты Санжы, чыныгы наамы Сансыз, атасыз Көкжар, уругу багыш, сын айтып берүүчүсү ак коен болгон имиш) кең дасторконун жайдыртып, астыртадан уулдарын сынатат. Он бир уулдун отурган, турганын алдыртадан сыдыра тиктеген олуя Алдашты көргөндө, бүркөлгөн кабагы жарк ачылып минтип айткан экен:

Бул уулун, түзүк экен Алдаш аты,
Артылар ак калпактын салтанаты.
«Ат качырбас, боз айгыр» атак алып,
Көкөлөп, көтөрүлөр мартабасы,
Алдашка тууган болоор, ондон, солдон,
Далайы суу кечирер, тартып колдон,
Жайылып, этек, жеңи, тукуму өсүп,
Табылар шыбаагасы дайым жолдон.
Кутмандуу адам деген атын сактап,
Кулдарын «төргө отур» деп элге мактап,
Кең казан, сыйчыл болоор катындары,
Керемет Бугу эненин сүтүн актап,
Куюлуп келип турар журттун баары,
Кулжундап бийге отурар малайлары,
«Адилет, журт бийлеген жан болду» деп,
Макталар кулдарынын далайлары.

Муну уккан Акжаркын байбиче «айтканыңыз келсин», деп сынчынын алдына төрөсүнөн калган, атагы кыргыз эмес бүтүндөй калайык-калкка чыккан, «Телторусун» тартып, үстүнө кымкап чапан жабат, айылдагыларды бүт чакыртып аксарбашыл чабат, «Оо кудай ушунуна шүгүр, чынар сынса чырпыгым бар турбайбы, жакшыдан калган балдарыма өмүр берегөр, ыйман берегөр, деп жаратканга мунажат кылат, көз жашын токтотуп, каниет кылат.

Белек баатыр менен Акжаркын энеден төрөлгөн Алдаш үч аял алган, байбичеси Меке мындан Бирназар (Тилекмат акенин чоң атасы), Кудайменде, экинчи аялы Шекер, андан Шапак, Меңмурат, Тазабек (Бугунун султаны Боромбай Меңмураттан чыккан), көрөр көз токолу Аруукеден Түкөк, ошентип Алдаштын алты уулу болгон.

Айтканы келип сынчынын,
Алдашка конот бак базар.
Артында калган балдардан,
Азамат чыкты бир катар.
«Кыргыздын уулу», дедиртип,
Аттары кылым карытар.

ШАПАКТЫН БААТЫР АТКА КОНУШУ

Алдаштын алты уулу удаалаш бой тартышат. Гүлкайыр гүлүн ачкан, айланага жыпар чачкан жай мезгилинде Алдаштын алты уулу кадимки Көкөтайдын ашы өткөн, Индия, Оруссия, Кытай жана башка мамлекеттерди өз ара байланыштырып турган «Улуу жибек жолун» кесип өткөн, көркүн айтса сөз жеткис Каркыранын белиндеги улуу жолдун эки айрылышында, жибек жал жорголорун аса байлап коюшуп, аркар-кулжалардын чүкөлөрүн калчашып, ойноп, өздөрүнчө энчи бөлүшөт. Ар ким ак тилегин, балалык таттуу кыялдарын айтат. Үчүнчү уулу, жазы маңдай, ителги мурун, кең далы Шапак күтүрөгөн малды, сан жеткис байлыкты, атак-даңкты оозуна албай:

Мен силерге келген жоону тосуп, катыккандын катыгын берген, кайратым менен кадимки Табылды баатыр агамдай душманды жеңген, намыс үчүн жанын берген, кан атам Манастын кырк чоросунун жолун жолдогон, беттешкенин койбогон баатыр болоюн агалар, урматтуу инилерим, дейт, бир туугандарына өтүнүп. Жаштын тилегин кудай бе-

рет деген чын белем, мезгилдин агымы менен Алдаштын уулу Шапак чын эле ак тилегине жетип, көлдүн тегерегиндеги колду башкарып, катыккан душмандыгын катыгын берип, олжого кеткен малды кайырган баатыр чыгып, «олон жетпес эр Шапак», «Баатыр аке» деп эл оозунда урмат-сый менен айтылып калат. Шапактын баатыр болушунун чыйыры төмөндөгүдөй болгон экен.

Илгерки жоокерчилик заманда жамаатташ жатышкан эл биринен бири мал-жан олжолоп алып турган мезгилде, казактар түн жамынып келишип, көл башындагы бугулардын жараксыз жылкычыларынын алдын өлтүрүшүп, артын атка таңып коюшуп, бир айыл бүтүн кайсы бир саяк мырзанын кара ашына кеткенде Белек баатырдын бир уругу Токой мырзанын 950 жылкысын үйүр тобу менен олжолоп кетишет. Анын кабарын уккан Абайылда (Балбай баатырдын атасы Эшкочо) кыл муруту жаңы чыккан Шапактын айылына атайлап ат арытып келип өтүнүчүн билдирет:

Карыганда атабызга убал болду, түн жамынган каракчылардын кылыгына ичибиз ызаага толду, сенин энчиңе баатырдык тийип, баарыбыз ак тилегиңе кошулдук эле, кимдин ким экенин биле турган учур келди, арабыздан ата намысын коргогон эр жигит чыгабы? Анын айтканын үн дебей уккан Шапактын кызыл өңү бозоруп:

Энебиз бизди эр намысын коргосун деп тапкан, калдайган калың бугу турганда каракчылар кайда барат дейсиз? Катыккан жоону эсине келтирип, экинчи ээн баштыкка жол бердиртпейбиз, кам са-наба, аба, башыңды жерге салба, деп Абайылда агасын атына колтуктап мингизип, өзү арык, белектен кол жыйнай баштайт, бирок колунун саны такыр көбөйбөй коет, өмүрдүн ашуусунан өтүп, көптү көргөн карыялар ийри отуруп, түз кеңешип, сарыбагышка барып кол сура деген акылы менен ал ка-

димки Эсенгул баатырдыкына барат да сөзүн минтип баштайт:

Бугу, сарыбагыш бир атанын балдары элек, бири бирибизге арка-жөлөк болушубуз керек, өзү келип катылган душмандын жообун берген уюткулу улуу журттун кулундарыбыз, бая күнкү жогубуздан пайдаланып, казактар зомбулук кылышып, аган Токойдун сан жылкысын үйүр тобу менен айдап кетиптир, күнөөсүз кээ бир байкуштар запкы көрүптүр, кантсе да каныбыз бир, түбүбүз бир, буга эмне дейсин? Эсенгул жооп бербейт, Шапак экинчи жолу да сары өзөн Чүйгө кайрылып барса сарыбагыштын баатыры эсинен ажырагансып биринчи келгендеги калыбынан жазбайт, Шапак нээ демек, «болбостур эми, эр кезеги үч болуучу эле», деп кайра дагы кайрылып барып, баягы соболун таштайт, Эсенгул баатыр адаттагысындай оозуна талкан толтуруп алгансып мелтирегенде, ачуусу шакардай кайнап:

Ээ мен калмак, казак эмес элем го, бир жатында жетилген, бир эненин курсагынан чыгып, эмчегинен сүт эмген бир уянын балапандары элек го, аба деп астыңа келип, акыл сурасам, бул эмине кылганың, бир Кылжырдын балдарынын жылкыларын казактардын талаганы жалпы журттту төбөсүнөн басканы, ортодо ынтымактын ыдыраганы, пейилдин бузулганы, замандын тарыганы, эки бир тууган Бугу, Сарыбагыштан ырк кеткен соң, душмандардын баш көтөрүп ызылдаганы, эртең жок бүрсүгүнү жалпы кыргыздын башына асан кайгы түшүп, казак эмес капкайдан келген кангайга, ала чапан сарттарга камчыга ченеп чабылганы, калайык калктын тонолуп, таланганы, деген Шапак элик сап камчысын кычырата кармап, ат тизгинин тартып минээрде Эсенгул орчундуу айткан кепке жыгылып, туугандын өзү таарынса да боору таарынбайт болушуп, тура калып кол алышып, таарынычын жазышып, ак нан кармашып, кылычтын

мизин жалашып, жылкы кара тил болгон кезде (бээ байланган маалда) жоого аттанмак болушат.

Болжогон күн келгенде бала Шапак, Эсенгул баатыр, Мундуз, Дооку баатырлар калың журтунан ак бата алышып, казактар тарапка аттанышат. Кызыл кыяны басып, Түптүн суусун кечип, кыргыздын чегинен өтүп, казактын жерине жетишип, эки жерге бугу, сарыбагыштын туусун тигип коюшуп, туш тарапка дүрбү салып карашса, айдың талаада эшиги ачылып, жабылбаган, жан киши каттабаган бир боз үй көрүнөт, андан башка мыдыр эткен жан жок, кыймыл эткен мал жок. Мундуз, Дооку баатырлар чалгынга өнүп келишип, мышыктай шырп алдырбай баягы боз үйгө келип карашса, эшиги ичтен илинүү, жабдыгын найза менен тилип ийип шыкаалашса эки бурчта курал-жабдыктарын кучактаган боюнча эки казак быш-быш этип уктап жатышат. Ангыча алардын бирөө чочуп ойгонуп, жанындагысын чыканагы менен түртүп жатып ойготуп, азыркы көргөн түшүн айтат.

Ой бай бул неси? Нээ түсүм, нээ шыным экендигин билбей ак койдум, кудаай ай бар экениң шын болса, колдой көр, биздин аулду эки жолубарус аралап жүрүптүр, айланайын сурун айтпа, кармайын дегендер эле тоголонуп, мерт болушат, бир маалда бирөөсүнүн куйругуна колум тийди, не болуп кеткенин түшүнбөй калдым, тоодон ылдый тоголонуп кетиптирмин, экинчиси түшүн жоруйт.

Ой бай, жөн түс эмес гой, бизге келген жамандыктын белгиси гой, эки жолубарус аулду аралап жүрсө, бугу, сарыбагыш эпке келип, жогун издеп келип, жообун берет бейм, ал сөзүнүн аягына чыга электе түш көргөн жигит, ордуна «жебедей» сыртка чыкканда, курал-жабдыгы жок неменин башын Мундуз баатыр кыя чабат. Экинчиси сыртка чыгып, жанындагы жолдошунун башы жок денесин көргөндө эси ооп, денгиреп туруп калат. Дөөкү баа-

тыр менен Мундуз баатыр аны эсине келгенде астына атын мингизишип, жолго салышат, корккон жоокер көргөн окуяны көбүртүп, жабыртып сүрөттөйт.

Казактын аттуу-баштуу аксакалдары чогулушуп, жер жайнаган, нары баатыр элге туруштук бере албайбыз, күнөө өзүбүздөн кетти, дешип, жылкы тийген Курбан баатырдын өзүн кармашып, колун артына кайрышып, алдыларына айдашып, куралчан бугу, сарыбагыштын жигиттеринин алдынан курларын моюндарына салышып, кечирим сурап тосуп чыгышат. Олжого кеткен жылкылар бирден санактан өтүп, 950 каранын элүү башы жоголуп, калганы толук чыгат, ошондо Шапак баатыр жанындагыларга кайрылып:

Намысыбыз колго тийди баатырлар, биздин максатыбыз түбү бир атадан жаралган бейкүнөө элдин канын тегүү эмес, ынтымакты чыңдоо, жок чыккан элүү жылкы жанагы жол тосом, деп келип ажал тапкан жигиттин куну болсун»... «Алдына келсе атандын кунун кеч» дейт, арасы кандаш эки эл эзелтеден бери сөөк-тамыр болуп келе жатабыз, кызуу кандуулук кылып, кыргын салбайлы, эрлер өлүп, балдары жетим калбасын, энелери кан какшап зарлабасын, Шапак баатыр жанындагыларга кайрылып, колу артына таңылган Курбандын колун чечип, экинчи мындай кылбоого убадасын алып, казак туугандардын дасторконунан даам сызып кайтышат. Алдыларынан алы-жаны калбай сүйүнүп тосо чыккан Абайылда бий:

Болсун баатырлар, болсун, иним сага ыраазы, кеткен намысыбызды алып бердиң, аруу тилегиң орундалып, баатыр атка конгонундун чыйыры ушул болсун, айкөл Манас, кан атаң Кошой аталарыңдын арбактары колдоп, жолун жолдоп, эл четинде турган шерлерден бол! Тамырың жайылып, урпактарың элге таанылсын, – деп ак батасын берип, чекесинен сүйөт.

ШАПАК БААТЫРДЫН БУГУНУН ОЛЖОГО ТҮШКӨН МАЛЫН КАЙРЫП КЕЛГЕНИ

Казактын керей уругунун кулуну, Иле боюн жердеген Чанчкулу-Бердикожо, деген баатыры өзгөчө зөөкүр чыгат. Өздү өз, жатты жат, ыраак, жакын дебей малын уурдап, бай-жалчыларды кан какшатат. Чоң дебей, кичине дебей жолунан чыгып, тоскоол болгондорду ажал кылтагына түшүргөн, жүзүн бир кишиге көрсөтпөй көөдөй парда тагынып, күндүзү чер токойду пааналап, түнкүсүн бөрүдөй жойлогон Чанчкулу Бердикожо калайык калктын жүрөгүнүн үшүн алып, келатат деген каншар угулса бешиктеги бала тып басылат. Чынында эле ал жанда жок көк жал болгон, эрдигине, шердигине таянып күн санап зомбулугун уланта берет. Бир күнү чогуу жүргөн жоро-жолдоштору аны сынамакка, бир чети кудай арбактан корксо, бей-күнөө жерден адам өмүрүн кыйганын токтотсо, дешип өз ара сүйлөшүп алышып, өздөрү адегенде ага:

Баатырым, күнөөсү барларды кара чаар жолборс болуп чалып кордогон, мунажат кылгандарды колдогон ыйык мазар сизди келсин, деп белги беришти деп коюшуп, күн мурунтан келишип, үстү түшүп калган мүрзөгө жашынып күтүп турушат да, Чанчкулу-Бердикожо жакындаганда бири арстан болуп күрүлдөп, бири чөө болуп улуп, үчүнчүсү бала болуп чыркырап ыйлайт: анда баатыр кебелбей:

Эй түн баласындай эле эмне ызылдап жатасынар? Эмнеге чакырттыңар эле, курсагым ачып, турамын шашып, дейт демитип, муну угушкан курдаштары «кокуй биз экенибизди билсе, башыбызды топтой томолот», дешип тып басылышат, атын ары-бери ойдолоткон баатыр соболун улам-улам таштап, жооп болбогон соң, атына камчы салып бастырып кетет.

Калмактарга ууруга барган Чанчкулу Бердикожо аз жерден колго түшүп кала жаздап, араң куту-

лат, бирок, ок тийип жарадар болуп, каны көп агып, баса албай калганда калың өскөн токойдун арасына жашынып, тырп эткенге алы жок, чалкасынан жаткан боюнча суналып калат, ангыча жоондугу сокбилектей, узундугу кулачтан ашык, кара чаар жылаан, киндик үстүнөн соймолоп, көкүрөккө жетет, кыймылдаганга алы жок баатыр ичинен, шайым жокто, мойнума оролуп өлтүрөйүн деп жатасың ээ? деп оозун араандай ачат, жылаан соймондоп «эшикке» кире берерде башын кырча тиштеп алат, жанталашкан жылаан азыраак уусун чачат, баатырын издеп жүргөндөр ушул убакта көрүшүп жанына чуркап келишет да башын жөлөйт, кырча тиштеген жылаандын муштумдай башын түкүргөн ууру:

Бээнин сүтүн ылдам алып келгиле, дейт.

Оо атандын көрү, ошондо бээнин сүтү болбогондо соймондогон бир байкуштан өлүп калмак экенин, деп кийин күлүп калчу экен.

Калайык калкты кара тумандай каптаган котур Чанчкулу Бердикожодон да кыя өтпөйт. – Сен кеселдин тырмагы болуп денемди кытыгылайын десең, мен адамдын чоюну болуп денеме тырмак салбаймын деп тиштенип, мээ кайнаткан ысыкта жүнүн ичине каратып тиктирген кементайды кийип, белин бууп жүрө берет, айтканындай тырмак салбайт, же ысыктанбы, же айыкчу мезгили жеттиби? Айтор арадан аз убакыт өтпөй денесиндеги кара тактар күбүлүп түшүп, кеселинен куландан соо айыгып кетет.

Атагы алыска кетип, даңкы таш жарган Чанчкулу Бердикожо бугулардын малын чапканы жатыптыр, деген кабар келгенде Шапак баатыр досу Эсенгулдукуна кеткен болот, каңшар көп чынга айланып атыккан ууру баш болгон куралчан зөөкүрлөр кыргыздардын баатыры жогунан пайдаланышып, кара дебей, бодо дебей астыларына салышып, удургута айдап келе жатышып:

Кыргызды чычкак улакка зар кылдык ээ, дешип күлүшкөндө арасындагы көптү көргөн карыя:

Олай дебе карагым, колу менен Оргочор, Тасмании адырларын көргөзүп, мынабу эки көлдөлөңдү жанкалатана сала кетпесең түбү бугу бизден бай болотгой, бетеге, шыбак түбүндө бирден козу маарап жатыргой, – анын сөзүнө кулак каккандар жок, олжо артындагылар «шыбагадан» азыраак алып калбайлы дешип, биринен-бири жулунуп алдыга умтулушат.

Шапак баатыр эми гана алдыга келген устуканын колго алганда сырттан кабарчылар келишип, болгон окуяны билдиришип, ал ордуна туруп кетмек болгондо, Эсенгул кеп учугун улады:

Бир бутун үйдө, бир бутун сыртта туруп, кетем дегениң нээ? Мал бугуда аз болсо, сарыбагышта бар, бир ачуунду мага бер, баатыр, биз малдан өлбөйбүз, ачуудан өлөбүз, кол курап, аяк башты жыйгыча ашуу бекилип калат, Чанчкулу-Бердикожо зөөкүр атайлап кеч күздө келди, жоого ашуу ачылганда аттаналы.

Айтылган убада боюнча кар кеткенде сарыбагыш, бугу, Иле боюна жөнөшөт. Ит агызган Иле суусунан топ атчандар жаңы гана өткөндө, көнөктөп кара нөшөр, төгүп, аягы карга айланат. Жогун издегендер төрүндө жолборс жойлогон Иле суусунун чер камыштуу өзөнүнө пааналашып, кийимдерин сыгышып, бир аз серүүн болгондо күн ачылып, асманда жылдыз толот.

Ай чыккан кезде Шапак баатырдын акылы боюнча кыргыздар токойдон чыгышып, бир аттык из менен тоого жетишет, бирөө да чырма этип көзүн илбей таң атырышкандан кийин туш тарапка дүрбү салып карап калышат. Бардыгы алаканга салгандай көрүнүп турат, Куугунчулар келип калбасын? – деп жол тоскондор болуу керек? Чер токойдон топ атчандар ат ойнотуп чыгышып, тегеректен из чалышат, ангыча алардын арасындагы бирөө кечеги

кыргыздар өткөн чубама жолду көргөзөт, казактар ары карашып, бери карашып, баягы изди кайберендердин изи дештиби деги, аттарын жайдактап кое беришет, да жай-жайларына тарашат. Ушул учурду күтүп жаткан Шапак баатыр жигиттерине «бош жүргөн аттарды айдап келгиле», – деп белги берип, өзү «Бугулап» ураан чакырып, жоо тарапка тизгин тартып, ат ойнотуп алдыга чыгат:

Жекеге, жекеге, бул ата расмиси, салт боюнча адегенде каршылашкан эки жактан баатырлары чыгышат, ангыча жүзүн түндөй кара парда менен калкалаган дөөдөй зор Чанчкулу Бердикожо ортого чыкты:

Менин ким экенимди билбейсингой, шорлу, шорун кайнады, келменди келтире бер?

Аны көрө жатарбыз.

Төрт аягы тыбыраган күлүктөр эки баатырды буйдамга келбей беттештирди, айкалыша келгенде биринен бири өткөн мыктылар белем, экөөнүн тең найзалары сынып кетти, экинчи жолу беттешип бири-бирине зыян келтире алышкан жок, көздөрү чычаладай кызарышып, бири биринен карек алышпайт, ангыча Шапак баатыр шамдагайлык менен Чанчкулу Бердикожонун найзасын кагып жиберип, чокмор менен төбөгө тартып ийгенде, ат үстүндөгү жоосу ээрден опол тоодой болуп ооп түштү. Шапак анын жүзүндөгү пардасын кылычынын учу менен илип алып, такыр кол-тукка саярда, жан курусун:

Бир кашык канымды бер баатырым, ушул учурда анын үнүн уккан кара такыя Жоо чуркап жетип:

Эй жан деген таттуу экендигин билген эмес белең, сенин биздеги жети жыл жүрүп, ит көрбөгөн көргүлүктү көрдүм, эчендеген бейкүнөө адамдардын өмүрүн кыйдың, мага каратып туруп, жалгызымдын көзүн ойдурттуң эле, эми кезек меники канкор, деп жерде жаткан Чанчкулу Бердикожону калч-калч эткен Жоо отура калып бутундагы чо-

коюн чечип башка уруп калды, муну көргөн Шапак баатыр:

Ээ баатырдын башына чокой тийгени, тирүүлөй өлгөнү эмеспи, коё бергиле, деп колун бошоттуруп, алдына коштоосундагы атын тартат.

Болбостур эми күнүндү көр, — Чанчкулу Берди-кожо, бул сөздү укканда койнундагы наркескесин алып, өзүнө өзү урат, баатыры өз жанын өзү кыйгандан кийин калган уурулар мусаапыр болуп, үңкүйүп туруп калышат. Шапак баатыр аларга кайрылып:

Күнөөкөр «энчисин» алды, силер эми мындан кийин арам оокат менен күн өткөрбөй чеке тердетип, бел оорутуп мээнеттенип эл катарына кошулгула, деп жолго салып, олжого кеткен малды калдайган калың элине чып-чыргасын коротпой айдап келип, ээлерине тапшырат, улуу-кичүүнүн кат-кат ырахматын угуп, алкышын алат.

ӨМҮР БААТЫР

Шапак баатыр айрыкча көргөн уулу Чүрүмгө колукту издеп, эчен-эчен бай, манап, аттуу-баштуу жерден кыз тандайт, бирок уулуна бирөө да жакпайт, ал атасына жакын туугандарынын бирөөсүнүн ирегесинде кызмат кылып жүргөн Бурум деген кызда көңүлү бар экендигин айтканда Шапак баатыр чочуп кетет:

Кой уулум, бул эмнен? Эртең эле душмандар Чүрүмдү бөлөксүнтүп, бөтөнсүнтүп күндү алып бериптир, деген көп көбүрүп-жабырбайбы, башты жерге салдырбайбы, уулу айтканынан кайтпайт, айласыз Шапак баатыр Чүрүмгө Бүрүмдүн башын байлайт, көрсө Бүрүм да кыргыздарга колго түшүп калган, Чүрүм менен моюндаш чонойгон бир уруунун ханынын кызы экен. Чүрүм үчтүн атасы болгонго чейин энчи албайт, баатыр атасы буга нааразы бо-

луп, ичинен башын чайкайт, кылыгына жооп таппайт. Чүрүм төрттүн атасы болгондо Шапак баатырдын алдына келип:

Малдын ээси эми төрөлдү, – деп энчисин ошондо алган экен, анын төртүнчү уулу өмүр баатыр эле. Атасы Чүрүмдүн айтканы келип, кийин өмүр баатыр атанып, эл намысын коргогон шер чыгат, кадимки Балбай баатыр менен үзөнгүлөш жүрөт. Имиштерге Караганда Балбай баатырдын колдогону көк жал карышкыр, өмүр баатырдыкы кара чаар жолборс болгон имиш. Балбай баатыр баатыр катарында өмүргө ишенген, өзгөчө сыйлаган.

Калмактардын атактуу Күрөң Кабыл деген баатыры бугунун жылкысына капысынан тийип, Балбай баатыр аркасынан кууп жөнөйт.

Капырай, ээ, адамга адам ушундай окшош боло тургандыгын билген эмесмин, ууру артынан Караганда кудум өмүкөмдин өзү, кууп жетип, үч жолу найза кезеп, үч жолу кайра тартып алдым, бир чети сүрүнөн, бир чети окшоштугунан колум барбай койдү, аңгыча артымдан куйрук улаш кууп жеткен өмүкөмдин:

Ой чунак, неге кылчактайсың, оңоюна келгенде оң бөйрөккө сайбаган зордукчул казак сенин атаң беле, жотоң беле, аяп жатсаң тур жолдон, мен акыретке атантайын», – деген үнү тоо-ташты жаңыртты, уялганымды айтпа, айкырып, жоону атынан алып түштүм, деп ар дайым эскерип калуучу дейт, Балбай баатыр барк-барк күлүп.

Биз бул жерден өмүр баатырдын бейнесин кененирээк чагылдыруу максатында Алдаш Молдонун «Ормон менен Балбайдын чабышы» аттуу поэмасынан үзүндүлөрдү келтирели:

...Өмүр баатыр, эр Балбай,
Казанат мыкты эр экен,
Калың бугу журтуна,
Калалуу коргон чеп экен.
Муратаалы, Боромбай,

Казылык кылган бек экен.
Кан Ормонго куда экен.

Бугу менен сарыбагыштын эрегиши айрыкча эки тарап ордо ойноп, бугунун ордочусу ордо ханын Ормон хандын башынан ашыра чертип ийгенден кийин «отко май таамп» Ормон хан 1854-жылы 300дөй киши менен көлгө аттанып чыгат, калың кол Ысык-Көлдүн күнгөй тарабына убап-чубап жөнөйт. Арадан аз убакыт өтпөй жоолашкан эки эл беттеше түшөт.

...Күнгөй менен тескейдин,
Арасы туман чаң болуп,
Сарыбагыш менен Бугудан,
Саяк менен Чородон,
Сан жеткис адам көпөлдү,
Сары-Булак, Күрмөнтү,
Акпай суусу бөгөлдү...
...Балбай кирди батууга,
Кыя тартып коктуга,
Кызык жерде буктурма,
Кырк жигит менен турууда.
Төрөгелди баатырын,
Кыйгач өөдө, озууда.
Балбай баатыр күүлөндү,
Өзүбекке сүйлөндү,
«Бугу качып калдыбы?
Кудай уруп салдыбы?
Же өмүр өлүп калдыбы?
Балбай турат батууда,
Өмүр анан бар болсо,
Эми качан тозот, деп,
Чолок сакал, бараң кул,
Кай жагымдан озот деп,
Жанымдагы кырк жигит,
Чар тарапты күзөт деп.
Даярданып турганда
Шатыдан төмөн сенирден,

Замбиректей заңк этип,
Табышы чыкты Өмүрдүн...
Өмүрдүн үнүн укканда,
Акылбек баатыры,
Аюке, Майтык, Сарыбай,
Өмүргө чыдап туралбай,
Качып калды кайрылып,
Өмүр баатыр бакырды,
Шапак деп ураан чакырды.
Сары-Булакка качырды, –

дегендей белдин бетин бербей каптап келе жаткан калың жоонун онтоюн Балбай баатыр күтүп турат. Өмүр баатыр өзүнө таандык колду баштап, ат үстүнөн Балбай баатырга көп тизгинин ыргытат:

Ээ чунак, жоону күтүп алчуубу? – Дүрбүсүн туш тарапка салып турган Балбай баатыр, Алдаштын тукуму Токойдун тукумунан көптүк кылат деген мааниде:

Күтпөсөң уйпалап, ал, – муну уккан Өмүр баатыр найзасын сунуп, «Шапак», «Шапак», «Шапак» деп ураан чакырып душмандарды качырып кирет.

Өмүр баатырдын Балбай баатырдан айырмасы кепти ташка тамга баскандай таамай айткан, үнү аябай катуу чыккан, анын:

Тарт мурдуң кесилгир! – деген сөзү тоо-ташты жаңыртып, жигиттерге кадимкидей дем берчү экен. Жумурай журтка белгилүү сан жылкылуу Сарыбайдын атасы Солтонкулунун жылкыларын калмактар олжолоп кетет. Жоонун кабарын чукул угуп, жаткан төшөгүнөн шашып турган Өмүр баатыр «артын кууп жетейин», деп жоо-жарагын унутуп, көйнөк дамбалчан Көк кашка деген күлүгүнө жайдак минип, уурулардын артынан кууп жетип, кээсинин ээсин оодара чаап, кээсин кызыл канга бөлөп, баатырын жекеге чакырып, башын кыя чаап, олжого кеткен жылкынын алдын кайрып келе жатканда мал ээси алдынан тосо чыгып, намысты колдон чы-

гарбаганына сүйүнүп, бир чети Өмүрдүн баатырдыгына баш ийип, жалынып, жалбарып жиберет:

Сени төрөгөн эненден айланайын, сен берген кудайдан айланайын...

Өмүр баатыр каза болуп чийге алынганда жамакчы, кошокчулар сөздү куюлуштуруп айткан жез таңдайлар баатырды макташып, даңкташып биринен бири өтүшүп үн созушат. Келин-кыздардын кошогу аяктап калганда Карачтын чанып жүргөн жубайы үн созгондордун аягына отура калып, сыздап жиберет:

– Кан атам, учкаяк минип чуркаткан,
Кан атам беттешкенин кулаткан,
Адамдан чыккан шер эле,
Бугуга зоодой бел эле,
Кан атам, эбегейсиз эр эле,
Калкына тоодой бел эле,
Кадимки Балбай баатырга,
Кара тоодой чеп эле.
Кан атам, аргымак минсе кайышкан,
Зоотсуз чыгып сайышкан.
Кан атам, Көк кашка минсе кайышкан,
Көйнөкчөн жүрүп сайышкан...

Он эки канат ак өргөөнүн сыртында, топ эркектердин арасында кайгыдан кабыргасы кайышып турган Солтонкул келиндин таамай айткан кошогу укканда кадимкидей көзүн жашылдантып. – Бул бейбак ошондо баатырымдын жанында жүрдү беле? – деп жашып кетип, кошокчуга кымкаптан чапан жаптыртат, анда Карачтын чанып жүргөн жубайы:

Бул чапан мага жарашпайт, эл кеткенде эримдин эрке талтаңы үстүмдөн чечип албайбы, андан көрө мага Карачтын эле үстүндөгү чапанын жапкыла, кантсе да кудай кошкон ак никелүү жубайым эмеспи, өзүн сейрек көрсөм да чапанын күндө көрүп турайын, муну уккан жигиттер бүлкүлдөп кү-

лүшүп: өкүрүп турган Карачтын чапанын ой-боюна койбой үстүнөн сыйрып алышып, келиндин үстүнө жабышат. Нары барктуу, нары нарктуу Солтонкул:

Өмүкөмдин кандай адам экендигин билген неме, эр кадырын кантип билбесин, мындан кийин жалпы белекте маркумду жоктогон кыз-келиндерди ушул бейбак тейлесин, дейт.

Эрдиги менен элге алынган Өмүр баатырдын өткөн өмүрүндөгү бир күндүк баатырдыгын таамай сүрөттөгөн кошогу үчүн Карачтын чанып жүргөн аялы күйөөсүнүн ичин жылытып, калайык калкка алынып кетет.

ОРМОНДУН КЕРЭЭЗИ

Кулан балам! Сени бугуга менин балдарым кайтадан жибербейбиз десе көнбө. Жана да эшиктен көрөгөчкө каратып коюп, сарбагыш эми мен бардагыдай болбойт. Үмөталы урушчагын коюп, элди аздырбасын, эл-журттун акылын Куттук уулуна (Шаменге) салсын. Бугу кылжырдын баласы, зили тууган эле. Өздөрү кайрылбай турган кара мүртөс журт эле. Кокустан элдиктен биротоло кетип калбасын, эгерде журтташыбыз десе сарбагыш мен үчүн намыс кылбастан кыя тартып журт болсун. Эгерде журт болбосо Жантайга ишеним жок эле. Төрөгелди мен деп жүрүп өлөр. Көлдү үч айлансын. Мырзага Адил көз салсын, деп башка сөздү айтамын деп айта албаган, онтоого кирген. Орозодо танга жакын өлгөн. Сөөгүн кара буурага артып келип, эки ак-суунун ортосуна жашырып көмгөн. Бул чакта Үмөтаалы деген улуу баласы, Нарында Бетикаранын талаасында болуп, андан айылы менен көчүп келген. Ормон өлдү деп укканда катыны: «Атаң өлсө тайлак бар, кому жерде калган жок»,— деген. Ормондун бүткүл сөзүн Кулан айткан. Үмөтаалы тууралуу анын кызынын кошогу:

Чоң атам көлдү көктөдү,
Өз атам чоң Нарынга көчкөнү.
Калың бугу камаган канат акем,
Өлдү деп түндө кеткен чабаган.

Үмөталы жокто Ормонго бата окуп коёюн, деп
Надырбек кыргызынан кубат уулу Кудайменде кел-
се, анын мурдун Ормондун улуу катыны Кусубал-
ды кесип алган. Кудайменде аюке уругу, Надырбек
Бегиш уулуна келгенде бекитип туруп, аттап-тон-
доп Кудайменден качырып жөнөткөн, Надырбек
Калыгул даанышман түгөйм деп өкүрүп келгенде
кошкон:

Абыке, кубат эки урук,
Туугандыктан безгенбиз,
Кудайменде куйручук,
Кармап мурдун кескенбиз.
Ачууланып энекем,
Кокус кесип салганбыз,
Кагылайын, Калаке,
Көнүлүңүзгө албаныз.

Кудайменде мурдун кескен себеби, абыке, кубат
деген эки урук, Ормонду бугу өлтүргөндө бугунун
ичинде болгон. Ошол үчүн тууган боло туруп, эмне
үчүн өлтүртөсүң деген таарыныч болгон. Чынды-
гында Ормонго төрт ата тууган. Чоң согушта абы-
ке менен кубаттын боз балдары абдан эрдик көр-
сөтүп, көп сарбагышты өлтүргөн. Булардан жырык
Ташыбек деген баатыр жигит жалгыз өзү 40 киши-
ни өлтүргөн. Кудайменденин мурдун кесип алганы-
на абыке, кубаттын боз балдары өтө намыста бол-
гон. Үмөталы тууганым (Кудайменде) менен жак-
шылап сүйлөшүп, бугудан абыке, кубатты көчүрүп
алат элем, бекер мурдун кестинер деп артыкча капа
болгон. Төрөгелди өкүрүп келгенде Ормондун Ку-
лан деген кызы кошкон: «Окенди (Ормон) Бокен

(Боронбай) сойгондо, Төкө (Төрөгелди) төмөнкү Пишпек коргондо», – деген. Демек, Төрөгелди Пишпектеги өзбек бегинин камоосунда болгон. Ормондун кошогуна: Сарапчысын тартынып, Сагын кайдан аттанды, кан атамды жастанды, Көк чаар атын моюндап, саадак огун артынып, ок-дарысын коюндап, Солтонбеги аттанды, Султанымды жастанды.

Куландын кошкону:
Кашкарлык сарт камалган,
Кан атамдын даңкына,
Кара калмак таң калган,
Кызматын кыпчак ушаткан,
Кылычын казак бошоткон,
Көрбөй жоосу багынган.
Төмөнкү калың кокондук,
Тартуу берип жагынган.
Ажалың жети андоосуз,
Бир кылжырдын тукуму,
Бир атадан тең тууган.

Ормонду кан көтөргөндөн баштап кызыл тебетей жеке эле өзүм болдум деп, кыз ала качканга кырк жылкы айып, эркектин куну 300 жылкы, аял 150 жылкы, ууру бир тогуз айып төлөсүн деп эреже жүргүзгөн. Албетте, мунун көбү Ормондун пайдасына кеткен. Ормон айтканынан кайтпаган катуу киши болгон. Ушул себептен «көк мелтей» аталган. Узунураак кара сакал, өңү кара сур, бою узун, орто семиз, качан болсо да атка мингенде этеги соорусун жаап жүргөн. Бугу, саяк Ормонду өлтүргөн соң Каркырага көчүп барып жай алганда, жараш сөз болуп, сарбагыштан Шамен менен Калыгул баштык, 3-4 киши бугудан – Боортопой, Тилекмат жана Боромбай чыгып, сарбагыштар Калыгул кунданмурун кыздын кызылына кырк кыз бер, катындын карасына 60 катын бер, Ормондун күнү үчүн 1000 төө, 3000 жылкы, бугу, саяктан 9 сулуу кыз жана алардан тандап кырк күлүк, жети эрдин каны,

жана көл айланасынан чыга берсин дегенде: бугулар муну бергенче Кытайга карап кетпейбизби деп тарап бастырып кеткен. Бугу менен саяк калмактар менен илгертен чектеш болуп, алардын малын алып, тынчын кетирип жүргөн жана кыргыздар жерибизден айдап чыгабы деп өтө кооптонгон. Бугу менен саяк кенешип: күз жакындап келе жатыр, калмак болсо биз менен жоо. Казак болсо дагысырттап калды. Кыш камын жейли деп, көбү сүйлөшүп сөздөрүн токтото албай, арык тукуму кыргызы Токсобай бийге акылга келген. «Биз кеңешип акыл таба албадык. Артыбызга болсо кан төгүп келдик, алдыбызда казак, калмак дагы жоо боло турган болду. Баарыбыздын чогулуп батар жерибиз, барар тообуз барбы, сиз бул жакты көп-көп аралап жүрдүңүз эле», – дегенде Токсобай көптөн кийин: «10 түндөн чачырап тентип кирип, ар кайсы айылга киренди болбосок, баарыбызды батырар жер жок. Бугу, саяк кайта Көлгө түшкүлө, Ормондун өлүгү бир жыл күйүп жалын чок болор, экинчи жылы жок болор. Азар болсо жанакы Калдуубет кызыталактын (калдуу бет деп Калыгулду айткан) айтканын омойлоп берип, журт болорбуз» – дегенде, Алыбек: «Көрбөгөн сарбагыш беле, Каракелте менен бир атсам Бишкекке кире качат», – дегенде бул сөздү Токсобай жактырбай олтуруп калган. Бугу, саяк кайтадан Көлгө көчмөкчү болгондо, Акылбек көч алды менен болуп берейин деген.

АЛЫБЕКТИ ӨЛТҮРҮЛГӨНҮ

Көз алды болуп келип, Агыздын суусунан өтүп, карагайлуу жерге Алыбек конуп калат. Ошонун алдында Каракужур, Соң Көлдөн борукчу сарбагышынан назар тукуму Боталы, бугу, саяктан жылкы аламын деп 8 киши болуп, бир кабарда 7-9, барган түнү жылкы алалбай, күндүзү карагайга беки-

нип калат. Ойдогу айылдан калың киши аттанып, башка айылга кетет (аш, жаки той). Ошол замат кечке жакын койчунун атын минип, Алыбек торой (сакал-мурутсуз) марал көрдүм деп булар жаткан карагайды бет алып чыгат. Мал караган кишиби, жаки кийикчиби деп булар карап турганда жакындап келгенде Алыбекти таанып, айланайын, баягы Торойкул экен. Ийинде мылтыгы бар экен, деп тезинен аттарына минип, жолунан бугуп, бир жерге жашынып тура калышкан. Чукул жерден качырып чыгып Боталы кармап алган. Алыбек кыйшай түшүп, милтеге отун коюп атууга камынып калган экен. Аттан алып түшүп Боталы үч көтөрүп урганда, көтөрүп туруп, аңгыча жолдоштору чогулуп, байлап алган. Күн абдан батканда, алып жөнөр кезде 200 жылкы жана бир кыз берейин, коё бергиле дегенде Үмөталыдан коркушуп алып жөнөшкөн. Артынан саяктар Каракаман Балгартка жете кубалап келип, жетпей калган. Алыбек марал көрүп атып аламын деп колго түшүп келе жатканда бир түнү муну күзөткөндүн бири сарбагышта калып калган туугандарынан экен. Ал түнү Алыбек капканы жатканда Ботаалы кармап калып, ал саяктын малын. Ботаалы келгенде чаап алып койгондо сарбагыштар малын кайта жыйып берген. Бул тууралу кошок:

Атакемдин арбагы,
Ак марал болуп арбаган.
Күрөндүн уулу Ботокем,
Көк шилиден кармаган.

Алыбекти күндөп-түндөп байлап жүрүп отуруп, Ормондукуна келгенде андагы Алыбектин жакын туугандары (Адылга кыз берип, сөөк болгон үчүн Алыбек кеткенде мында калышкан) малы-башыбыздан чыга берели, баарысын алгыла, Алыбекти бошотуп бергин дегенде Үмөталы Алыбекти кармап туруп, бугудан айлын көчүрүп алайын деп ойлоп,

Алыбекти башка айылга ээрчитип баратканда аңдоостон артынан келип, Кыдык деген сарбагыш айбалта менен башын жара чапкан. Эски кыргыздын адаты боюнча тукумунан жакшы чыкпасын деп эки кар жилигин алып, бир кабарда Көтмалдыда жерге каккан. Бир кабарда Ормондун Кутукеч деген жигити чаап өлтүргөн. Алыбектин кошогу:

Жылкыны кер ат баштаган
Кетирекейдин Алыбек
Кабаны караан кашкаган,
Сарбагышты көргөндө
Акылысынан шашпаган,
Жалгызсынып жалтанып,
Бура тартып качпаган,

Жулуп алып келтесин,
Атамын деп уштаган.
Аттырбастан Ботаалы
Карагайдын черинен,
Кан атакем баатырды
Камынтпай чукул коштогон.

Күзүндө көлдүн аягында олтуруп, тынайдан башка бүткүл сарбагыш жана курманкожо, кулжыгач саяктарынын манаптарын чакыртып кеңешип, бугу менен согушмак болуп, кебин кубултуп солтодон кол сурап Жангарач феодалга Медербекти (жетиген уругу) жиберген. Жангарачтын кызын Жантайдын Шабдан деген уулу алмакчы болуп, күйөөлөп жатчу экен. Жана Боронбай, Токсобай, Балбай башка дагы бугу саяктын манаптары белек элге туюнтпай жашырын (көп кабарда нечен күмүш жамбы жиберген) киши жиберип айттырганы: бугу, саяк, сарбагышка, солто калыс турган. Эки жагыбызга тең катышпастан, калыс туруп берсин. Ылажы болсо, Жантайды согушка катыштырбасын деген. Бир нече күнү жаткан соң: «эмне келдиң» деп, Жангарач сураганда Медербек: «Бүткүл сарбагыш, кур-

манкожо, кулжыгач, чоронун баш кишилеринин сизден тилегени – Каранын каны кан Ормон курбунуздун бушу, саяк өлтүрдү. Ал себептен урушмак болдук, эп болсо колун алып келип, уруштун башына туруп берсин деди», – дегенде Жангарач көпкө чейин жаздыгын чыкканактап жаагын таянып унчукпай жатып, анан айткан: «Бугу, сарбагышын бир кылжырдын баласы. Ажалы жеткен Ормон өлдү, канга күн жок, сарбагыш урушпай журт болсун. Койбосо солто – бугу менен сарбагышка калыс тууган, солто ал себептен катыша албайт», – дегенде Медербек туруп сарбагыш менен саяктын айт дегенин айтайын деп: «Эгерде Жангарач келбесе эки арманы калар. Кокустан сарбагыш, бугу менен саякты сайып кетсе башында болуп атакты албадым дээр. Эгерде саяк менен бугу сарбагышты сайып кетсе, мал-башын чаап, жетим бала, жесир катын тонолуп ач жылаңач болуп, ач койнунду, солто деп, тентип кирип барса, өзүм бол – сом эл-журтту ошентип тентитер белем деп, каңырыгы түтөп оозун карманаар дешти эле. Кош, аман болуңуз», – деп Медербек жолго салган. Бул тууралуу кошок:

Сар тору атын таптаган,
Солтолордун Жангарач
Сары чоюн сактаган.

Жантайга келип айтса, барамын деп бара албай калып (Жангарачтын тилин алды деген кабар бар жана Ормондун керээзинде Жантайга ишеним жок дегенин көңүлүнө алып калган эле), согуш башталып калганда Саадабай баштык кырк киши келген. Бул тууралуу кошок:

Жантакем кеңеш тапкан жок,
Карачолок үйлөрүн
Бутунун кийизи менен жапкан жок.

Ушул себептен илгертен «кедей сакай жөө тынай» деген атакты алган.

ЧОҢ СОГУШ

Ормон өлгөндөн кийин кеч күзүндө тынайдан башка бүткүл сарбагыш кары-жашын малга таштап, жеңил үй менен Ысык Көлдүн түн жагы менен көчүп, Күрмөнтүнүн күн батыш кашатына тизиле конгон. Жайдын алты ай айбалта, чочмор, чоюнбаш, найза, ок-дарысын камдап, эр азаматтарын, ат-тондорун жоого ылайыктап кийинген. 18-40-жаштагы эр бүлөөсүн бөлүп, жасоосун айырган. Төрөгелди баштык черикчи эли сол канатын ала төшкө кошуп тиккен. Оң канатын алып көлдүн жээгине бүткүл саяк Борукчу жана Калыгул баштык, Надырбек түшкөн. Туу түбү ортого бүткүл Эсенкул түшкөн. Буларга тынай кырк киши менен Саадабай келип кошулган. Бугу менен саяк Ишин ата менен Күрмөнтүнүн күн чыгыш кашатына жакын тиреше конуп, Белектин туусун тиккен. Алкымдагы Төрөгелдинин бетине арык тукуму түшкөн. Көл жаккы сол канатында саяк, кыдык, бапа, желдең болгон. Ортодо туу түбүндө бүткүл чоң белек, майда белек болгон бугу, сарбагыш эки бет болуп, тиреше келип конуп калганда жараш сөз менен бугудан – Солтонкул, саяктан – Алакөз, Жантай, сарбагыштан – Калыгул менен Шамен жана башкалар сүйлөшүп, сарбагыштар мурунку айткан малынан төмөндөтүп кыя салып, журт бололу дегенде, Солтонкул унагансып бугуга кеңешке барган «Мырза, сен жылкыңдан (Солтонкулдун 2500 жылкысы болгон) корксоң кайта Текеске көчүп кет, Текеске барып жата бер», – деп койгон. Калыгул менен Шамен канга күнжок, ыкташалы деп канчалык көп айтса да журт бололу деп саяк менен сарбагыш макул албаган. Солтонкул, Калыгул, Шамен, Жантай канчалык толгонуп журт бололу десе, эки жактан көпчүлүк унабаган. Согуш бүрсүгүнү башталат дегенде бугунун ичинде калган жана Надырбек кыргызынан Абыке, Кубаттын баатырынан саналган

Эрдана бугунун баштыктарына: «Мага бугу, саяктан тандап кер мурут, боз баладан 500 жигитти тандап бергиле, кан жуткан сарбагыш, кокустан качып калсак, биз буктурма болуп, көрүнбөй чукул бир жылгага туруп сарбагыштын капталынан тиели», – дегенде эр азаматты бөлалды кылбайлы деп бугу, саяк көнбөгөн. Ушул күнү сарбагыштар чогулуп, баатырларын ылгап олтуруп, Түлөөкөнүн Күрөөкө деген ок өтпөс чопкутту бирине бермекчи болуп, ар кимиси мага бериниз десе болбогон. Ажынын Абыканы мага уруксат кылыңыз дегенде Төрөгелди башын чайкап койгон Адыл балаңыз сурайт дегенде «аты дурус, өзү кагелес болсо керек эле, бул Күрөкөнүн байгеси, Мырзанын башы» деп Адылга берген. Уруш салар убададан бир күн мурун күндүн мурду жайыла «урушта туруш барбы» деп сарбагыштын бир нече баатырлары, ичинде Майтык баштап, Орозбакка кернейин тарттырып жибергенде бүткүл сарбагыш көз ачып жумганча жана бугу менен саяк тууларын алып чыгып, эки бет болуп туруп калган. Эл артынан келип, Төрөгелдини ким беттеди дегенде арык тукуму деген. Солтонкул: бекер кылган экенсиңер, жанагы ойрон чунакты (Балбай) коё берсеңер болот эле деп, камчысын бүктөп ээрдин кашын кагып туруп калган.

Алкымдан Төрөгелди баштык бир миң чамалуу киши беттешип, аралаша кетип бир аздан соң арык тукуму кайта жапырылган. Ит урушун салып, улам кайрылып согушса да каптаган колду токтото албай бара жатканда асты качып, аркасы сурулуп бара калган кезде, көл жээгинде кыдык, желден, бапа, саяк кайта жапырылып, ар кайсысы улам кайта кайрылып согушуп бара жаткан чакта, эки түп туунун түбүндөгү Эсенкул, чоң белек, майда белек жекеге кишилерин чыгарышып, сарбагыштан аки эле бир тууган (чертки) жана манаптан Абыкан жекеге чыгып, бугуларды сайып алып жана сарбагыштан чыккан кишилердин бирин аттан

жөөлөтүп, бирин сайып, кызык былчылдашка кирген чагында тебетейин колуна алып, качыр, капта Эсенкул, болбосо чыга бер, өзүм согушамын, – деп өкүрүп алкымдан Төрөгелди чу коюп келген. Эки канаты качкан элди көрүп, ортодо чоң белек, майда белек артыбызды сарбагыш каптап калат деп кайта тартып жөнөгөн. Сарбагыш (Эсенкул) каптап кетип, бүткүл бугу, саяк качып калган. Саяк, сарбагыш Түпкө жете кууп кеткен. Адил башка кишини карабастан Мырзаны издеп жүрүп олтурган, 40-50 киши менен Түптүн суусунун күн чыгыш кашатында кетип бара жаткан Мырзаны Адил көрүп: «Аа... кудай, Мырза экен», – деп аттын оозун коё берип, Түптүн суусунан учкан куштай өтүп чыгып, көк ала ат минген Мырзаны найза менен коюп өткөндө ыргып кетип, Мырза: «Дос элек го» – дегенде Адил: «Ормон кана?» деп, жанындагы моңолдор уругунан Майкөтөн деген темгил кара боз ат минген жолдошун карап түшүп, башын кесип, эрдинен тешип, канжыгама байла дегенде түшө калып, башын кесип жаткан чакта кылчактап бара жаткан жолдоштору карабастан качып жөнөгөн. Качкан элди тосуп, эр азаматын иргеп турган бугулар жана да Надырбек сарбагышынан абыке менен кубат уругунан Кудайменде, Татыбек, Эрдана, жырык Ташыбек 50-60 боз балдар Сары Булактан бугуп туруп, сарбагышты кайтадан качырып чыкканда бет алды чачырап келе жаткан сарбагыш, саяк кайта качкан. Бугу, саяк, сарбагышты көп өлтүргөн. Жырык Ташыбек тандап жүрүп кызыл тебетей сарбагыштан кырк кишини өлтүргөн. Адилди Балбай издеп жүрүп кезигип саярда Адил кызыл аты менен көлгө түшүп кетип, сүздүрүп чыгып кеткен. Ошондой атты дагы колдон чыгарабы деп, кийин Солтонкулдан Балбай бир ат айып алган (Аксур атты тай чагында Адил Солтонкулдан алган экен).

Көлдүн булуңуна туюктанып калган сарбагыштын бирин калтырбастан кырып таштаган. Качкан сарбагышты кубалап отуруп, сарбагыштын айлынан өткөрө сайган. Ормондун айылын бугулар жапырып кирип барганда Үмөталынын Кашташ деген кызы ары-бери чу коюп, милтелүү мылтык менен башынан түтүн арылтпай атып турганда бугулар токтоп калган. Бугу дагы жапыргандан сарбагыш айылды тепсей качканда, Ормондун катындары элди алабакан менен чапкыласа дагы болбостон, айылдан өтө качканда «Ормондон кийин сарбагыштын баары катын болгон экен. Бугуга тийип алалы» деп, Ормондун Кусубалды деген катыны атка минип, кырк катын менен жөнөгөндө Төрөгелди көрүп, шуркуяны токтот деп өкүрүп араң токтоткон. 150-200 чамалуу черикчи элин жыйып алып Төрөгелди: «Силердин алдыңарга түшүп бербесем, Темирдин арбагы мени урсун, менин артыман жүрүп бербесеңер арбак силерди урсун», – деп ыйлап туруп, соот, чопкутун оңдонуп, бугу менен саяк жапырт баарысы бугу менен саякты бет алып качырганда бир аздан кийин бугу менен саяк жапырт алды-артына карабастан качкан. Бүткүл саяк менен сарбагыш качкан элдин артына түшкөн боюнча Кызыл Кыяга жете кууп кеткен. Баянын айлынан бир канчалык түтүндү черикчи эли айылы менен көндүрүп алып, бир сулуу кызды эки үйдүн ортосунда басып келе жатканда жөө сүрүп келип, кырк жигит билектен алып, тайча сүрөп алдык деп атын тайкүлүк койгон. Бугудан кыз-келин, мал эсепсиз көп түшкөн. Бугу, саяк, сарбагыштын биринчи согушу ошону менен бүткөн. Сарбагыштар бугу, тынымсейит уругу менен эл болбобуз деп, Токтогул, Жаманак деген эки атанын баласы ичинен бузулуп жүргөнүнөн пайдаланып, аракет кылып туруп Тынымсейит менен Ормон уулу урушуп калат. Чоң он бир баласына баш болуп, өз тарап Тынымсейитин

алып согушканда жайдын күнү сарбагыш женилип калып, Ормондун Бакал деген кенже уулу жана Көкташ деген небереси колго түшкөн. Муну менен жарашып, Тынымсейитти коё берген. Бул жөнүндө атактуу Арстанбектин ырдаганы:

Ишенбесең ишенбе,
Көк ташың жатат кишенде,
Бакалың жатат байлоодо,
Эки көзү жайноодо.
Уйдун чалап айранда,
Мергендер атат жүкөрдү
Бербеди Кудай Уметаалы төкөрдү,
Берсе кудай төкөрдү,
Албайт белек атадан берки кекээрди.

Мындан соң Чоң менен Арзымат баштык Тынымсейит Кашкарга өтүп кетмекке көчүп бара жатканда саяк феодалы Келдибек баштык саяктар жана сарбагыш биригип, Арпада согушуп ала албаган. Бирок буларга тынайлардан Жантай келип көмөк бергенде Тынымсейит женилип, көбүнчө Арзымат тобу катуу чабылып, мал-мүлкү таланып, кыз-келиндери олжолонгон. Ач-жылаңач калганда атактуу Арстанбек ырдаган:

Чекенденин четинде
Жербидир жаккы бетинде,
Үркөр ооп жыл келди,
Жылкычыдан тил келди.
Жылкычы минди күрөндү,
Арбак аткан бадирек
Ормондоп салды сүрөөндү,
Сарбагыштан коркконун,
Күндүз кечпей түндө көч,
Бизге элчи келген көргөө төш
(Бакал менен Ибактын бири)
Ала бел атты секиртпей,
Алдыбыз катып калганда,

Көрөө төштү бекитпей,
Көрбөй калды Аксайды.
Эзелден аш катыктап ичпеген,
Кедей сакай, тынайдын,
Кемпири майга салды саксайды.
Көпүрөлүү кара таш,
Пириң тирүү дечү эле,
Сарбагыштын катындарын кара бас,
Ташрабат, Шырыкты,
Эчки, теке сыйлыкты,
Бир жайда эки чабышып,
Ант урган саяк, сарбагыш,
Бизге кандай кыныкты.
Чөл келсек салык жок,
Көлгө барсак балык жок,
Орого келсек буудай жок,
Бир жылда эки чаап алып,
Сарбагыш менен саякка
Кыргын салар кудай жок.
Атбашынын Чеч Төбө,
Айылың кетсе билесин,
Сүт акындан кеч, Төбө,
Сүт акындан кечпесең,
Ит башыңа чыч, Төбө.
Аламышык, Кара Тоо,
Үстүндө элиң кана Тоо?
Нарындын башы үч Нура,
Үчөөң бирдей турасын.
Бу калтырбаш Жантайды,
Тосуп туруп урарсын.
Тосуп туруп урбасаң,
Качан балта тийет деп
Кокоюп карап турарсын.

Ушул жылы сарбагыштар кыдык, желденди катуу чапкан.

КӨЛДӨГҮ САЯК, БУГУ МЕНЕН САРБАГЫШТЫН ЖАРАШКАНЫ

Орустун чоң жардам көрсөткөнү үчүн Шабдан баштык тынайлар оруска зор этибардуу болуп, Бишкек дубалындагы сарбагыш, саякты бүткүл оозуна жараткан соң жана солто кыргызы дагы ыгынан көп чыга албагандыктан талпынып, эми колго караган саяк, бугуну басып, анда дагы кадырымды арттырып кедей чарбасын эзип, атагымды узартпайын деп, 1872-жылы Көктөмдө Шабдан бий аке баштык кедейди талаганга дагдыланган, 70-80 киши топ кылмакчы болуп жана сарбагыштан калың киши Караколго барган. Караколго караган элди ал чакта өз оозуна караткан феодал Чыныбай Тилекмат уулу сарбагыштын топ кылдырып, саяк бугуну таламакчы аракетине намыс кылып, келген тынайга бир тыйын союш бербегиле, бергенинер болсо айып аламын деп элине жардык салдырган. Көктөмдө топ чарбага залал болот деген шылтоо менен жана пара аркылуу өз уездной начальнигин көндүрүп, топту тараткан. Андай топко бараткан жанындагы кызматчы жана жигиттеринин аттарын чыгымга тутуп, аларга кедей дыйкан орто чарбадан таланып алынган мал менен орундатып келе жаткан Шабдан жанындагы аттарын чыгымга тутуп, жоо калган кедейлерди эки-үч араба жалдап жүргүзүп жатканда, 30–40 киши менен феодал Чыныбай бастырып келип, бугу ичинен желден уругунан сары катын уруусунан Солтобай ырчыны тынайды кордогун деп Чыныбай айтканда Солтобайдын айтканы:

Келдиң эле жөө тынай,
Бадана кийип балкылдап,
Эми кетип барасың,
Байталга жетпей шалпылдап.
Семиз аттуу Эсенкул,
Тескей ылдый жарышты.

Кедей сакай, жөө тынай,
Жыгач атка жабышты.
Энчи бөлүп бергидей,
Энеси бөлөк тынайдын.
Эркелетип жүргөндөй,
Эркеси белең кудайдын.
Акы бөлүп бергидей,
Атасы белең тынайдын.
Аркалатып койгондой,
Ардагы белең кудайдын.
Акынды алгын жөө тынай,
Айдап койгон таруунду ал.
Энчинди алгын, жөө тынай,
Эненди алган саруудан.

(Тынайдын Деркен деген энесин Түлкү коё бергенде аны Саруу алган).

Баштын доосу бул эмес,
Бул жаныбар Ысык-Көл.
Сен оодарар көл эмес,
Катындары бийлеген.
Биздин саяк, көп бугу,
Тункатардай эл эмес.
Байыры Ормон доо деген,
Курманкожо, кулжыгач
Буйлалаган төө эмес,
Кедей сакай, жөө тынай,
Ошондой эле жөө деген.
Жаныңа суусун байландың,
Аламын деп шайландың.
Үйдөн чыктың жөтөлүп,
Бешмант кийдиң көтөрүп.
Бешмантыңдан бере кет,
Бу кордугуң аз болду.
Боомдун ташын тере кет,
Сан жылкылуу Сарыбай
Миң жылкылуу Каптагай,
Биздин бугу четтен бай,

Билесиңби, кедей сакай, жөө тынай.
Алты басар Тагай бар,
Абыдан мыкты малай бар.
Тескей жакты карасаң,
Кара көйнөк Канай төр.
Кедей сакай, жөө тынай,
Сен акы алганча далай бар.
Көл башында көп белек,
Көлдөгөн жылкы көрөсүң,
Көзүнү артсаң өлөсүң,
Аң дебегин көп дегин
Канимет кылсаң жөнөрсүң,
Кайыптан бүткөн бугуну
Катыны билген тункатардай көрөсүң.
Көтөрүп кийген камселди,
Быйылча бычан чапсаң толорсуң,
Ал бычанды чаппасаң
Сырттан тепки көрөрсүң.

.....
Акташ түшүп топ кылды,
Тыйын бербей тынайды.
Сыймыгынан сооп кылды,
Эр Чыныбай баатырың
Ушинетип куп кылды.
Жылтырдан кечүү чалдыкпы,
Жылкың түгүл итиң жок,
Жылкыңды тийип алдыкпы.
Жылас доого калдыкпы,
Бейшекенди чалдыкпы.
Берерине малың жок,
Бедеңди тийип алдыкпы.
Бейпай доого калдыкпы,
Обознайга салгандай
Мындан соопко калдыкпы.

Ызаланып калган Шабдан бай аке 1873-жылында, Манапбайды Алматыдагы жандыралга жиберип, Каракол, Бишкек дубалын Кара Булак, Бейшекеге

(Шабдандын турган жери болгон) док кылмакка уруксат алып, сыяз ачкан. Бугу, саяктан Чыныбай баштыккөп киши келген. Солтобай ырчы бирге келип, мингени жырык боз ат экен, атчан туруп бай аке Манапбай, Шабдан кан соргучтар менен учурашканы:

Кан алдында көп жүрдүм,
Кандан кайрып жеп жүрдүм,
Кашаң келген заманбы,
Калың журтуң аманбы?
Төрө алдында көп жүрдүм,
Төрөдөн айрып жеп жүрдүм,
Төбөгө келген заманбы,
Төрө Шабдан аманбы?
Башка келген заманбы,
Баатыр Шабдан аманбы?
Ат картайды, жалтайды,
Эркер тайды, мал тайды,
Угуп жүрдүм алыстан,
Сенин атан Жантайды.
Арбагына бас келбей,
Далай кыргыз тамтайды.
Ырысыңа жаратты,
Элинүчүн жаратты.
Көк Ойрок менен Челекти,
Ак калпактуу кыргызда
Таппадым сендей теректи.
Тогуздан чалган буруңу
Баракелде эр Шабдан,
Торой чалган күчүнү.
Сонун жерден кыз келди,
Журтчу эмедей кыйшаят,
Согоно болгон кишидей,
Алтындап чалган бүчүнү,
Баракелде, Манапбай,
Ашыкпай чалган күчүнү.
Алыс жерден кыз барды,

Азоо тайдай кыйшаят,
Береги асма бука кишиге.
Кулдун уулу бай аке,
Ачуунду кой аке.
Чоочун элдин кызы эле,
Чоочун кана бай аке.
Жан булактын белинде
Жакуп сууруп салды эле,
Сенден качан кыз алуучу болуп калды эле.

Байаке кыйшая карап күлүп жиберген. Шабдан Сооронбай канкорду карап, көтөргөн үйүнөр кайда эле, буга бир ат мингизип, үйгө алып баргыла дегенде, бул канкордун жанындагы бөрк алгын десе баш кескен жигиттери ошол жерде турган кедейдин бир атын жыгып, Солтобайга берген. Саяк, бугуну көтөргөн үйлөргө жараштырып, сыязга олтурган.

Бийлердин председатели солтодон болуп, он күн чамалуу солто, саяк, сарбагыш сыязга түшпөгөн, чакырылбаган. Бугу, саяк болсо да, чакырыкта жокмун десе да «эми чийип койсо дагы эле болот» деп кордук көрсөтүп, басырыктатып жибергенде бугу менен саяк кеңшип чыдабастан кача турган болгон. Муну билген соң Байтик менен Шабдан сүйлөшүп; «Ушундай топ кылганча илгеркидей урушканыбыз», – деп Шаменге акылга келген. Шамен: «Ээ... эки мырза, топ кандай болуп жатат?» – дегенде Байтик: «Топ курусун, мааниси болбоду, саяк менен бугуга жабыр болуп кетти», – дегенде Шамен чыканактап жатып: «Бугунун бир жакшы кишисине айтып, эки баштык деген кишилерине бир атын жетелетип алып, Манапбайга барсын, мени айтты дегиле. Манапбай бугу менен саякты кыстаганын койсун». Байтик менен Шабдан бугуга барып айтканда феодал Боронбайдын кан соргуч Өмүрзак деген уулу дыйкандын бир атын жыгып ала Манапбайдын алдына келген. Мындан соң бүтүм ак жеринен болуп, жалган доо калган. Топ тарай

турган болуп, бугу менен саяк колго кайта турган болгондо Шабдан менен Байтик Шаменге барып, саяк менен бугу жерине кайтмакчы болду, кандайча кылып узатабыз, акылыңызды угалы деп келдик дегенде, Шамен: «Саяк менен сарбагыштын эки тизгин бир кайышын Байтик иним, сага бердим. Саяктан бир-эки киши алып узаткыла», – деген. Байтик кошуна келип, алты ирик, бир бээ алып союп, саяк менен бугудан Өмүрзак менен Чыныбай баштык алтымышча кишилерин чакырып, коноктоп жатканда Шаменди чакыртып Байтик киши жиберген. Саяк, бугу этин жеп, чайын ичип болгондо Шамен келип олтуруп, Байтик менен Шабданга карап, тууганыңардын тамагы берилдиби? дегенде, бердик деген. Шамен бугу менен саякка карап; «Ормон деген Каранын каны эле, суучулдун ажалы – суудан, мергендики – зоодон, баатырдыкы – жоодон, кандыкы – туугандан деген, бугу тууган, тең туугандыктан Ормонду өлтүрдү, андан кийин найзанын учу, кылычтын мизи менен жүрүп, көрүшпөй кеттик. Оруска карап кензе болгондон кийин бугу тууган менен дидар көрүшөлү деп балдар барса Эсенгулдун балдарына союш деп улак-козусун берип, бир-эки мырза (Шабданга) бербей кайтарган экен...

Узун куйрук сагызган,
Кыска куйрук туушкан,
Канды калпак кечсе да,
Кыйышпаган туушкан.
Эски кекти куушкан,
Канкор менен туушкан, –

Эсенгул саяк он ат, Тынай он ат, отуз ат менен бугу, саяк тууган жөнөсүн. Биздин балдар айта жүрсүн, атабыз боштугунан отуз ат берген экен деп, булардын балдары айта жүрсүн, атабыз мыктычырактыгынан жоо жиберген экен деп, тарт балдар, атымды», – деп аттанып Шамен кеткен. Дароо үйдө

чыга сала топко чакырылып келген кедей дыйкандардын аттарын жыгып, отуз ат бергенде бугу менен саяк жүрүп кетип, мындан кийин бугу менен сарбагыш бир кылжырдын баласы болуп, эзелки кастык, эски кегин таштап, эзилишип эл болсо да бий манаптары кезенишип кала жүрдү. 7-өктөбүрдүн касиети менен ал пейилдерин таштап, чын тиричилик социализм жолуна кирди.

БОРОМБАЙДЫН КЕРЭЭЗИ

Кадырлуу, журт башчысы өлөрүндө өзү менен коштошкону чогулуп келген элине осуят калтырып, керээзин айтышы салт болгон.

Бугу уруусунун башчысы Боромбай да өлөрүндө керээзин айтып, эли-журту менен коштошкон экен.

Кер ат куйрук таштады,
Бугулардын Боромбай,
Керээз кебин баштады.
Керээз кебин укмакка
Калың бугу жыйылды,
Тагдыр ажал ушул экен,
Көтөрмөк болду кыйынды.
Калкка нуска калтырып,
Нуска сөзүң баштап кет,
Нурктуу нуска көп айтып,
Эл журтуна таштап кет.
Журтум, ат чаптырба ашыма,
Коргон урба башыма.
Коргон урсаң башыма
Кожо, молдо көп айтат,
Күнөө болот деп айтат.
Коргондун өзүн дубал дейт,
Өлгөн жанга убал дейт.
Ат чаптырба ашыма,
Ат чаптырсаң ашыма

Тендиги башка көп айтат,
Көп айтканда нени айтат,
Чапкан ат келип өлгөндү
Тебелеп кетет деп айтат.
Сөзүмдү угуп байбиче,
Менин сөзүм кармагын,
Башыңа кара салбагын.
Беш тырмак салып бетине
Менин убалыма калбагын.
Акылың болсо ойлонуп,
Айткан сөзүм кууп ал,
Айнектей бетке так салбай,
Башыңды ак жоолук менен бууп ал.
Журтум, Ысык-Көлгө ыктанар,
Кең Текес көздөй чыкпаңар.
Жерге салгын эгинди
Тегиз уккун кебимди,
Табайын журтум эбинди,
Айтайын керээз кебимди.
Түлкүлөрүн ыштанар,
Түп, Жыргалаң кыштанар.
Четтен келген коңшуну
Өз туугандай куштанар.
Эки семиз байлаңар,
Эл жайлоого чыкканда
Серүүндүн жонун жайлаңар.
Аштыкка жайлуу жер эле,
Чычканга эгин салыңар.
Ага-ини сыйлашып,
Ынтымак болсун баарыңар.
Сарбагыштын зарпынан,
Күйдүргөн күндө дартынан,
Баштап келдим орусту
Баш карматтым болушту.
Келе турган заманга
Кеңитип кеттим конушту.
Эгин айдап, бак тигип,
Көнүнөр журтум дыйканга.

Баш көтөрбөй моюн сун,
Шариат менен мыйзамга.
Өрөөнүмө бак сайдым,
Өзүмдөн кийин калганга
Өрнөк болсун деп сайдым.
Эл ичинде бир катар
Эрмек болсун деп сайдым.
Санаама түрдүү ой түштү,
Сапар кетер чагымбы?
Түркмөн менен Өмүрзак,
Жакшылап баккын багымды.
Ажал-каза жеткен соң,
Акыры пенде өлүүчү,
Азамат бала, тиккен бак
Өлгөн жандын белгиси.
– Чоң үйдөгү казалды
Кичи үйдү көздөй ташыды,
Кудайменде жашыды.
Менин көзүм барыда
Бугу жебейт тайынды.
– Менин көзүм өткөн соң,
Кудайменде¹ бучугум,
Таппайсың го жайынды.
Ормон залим зарпынан,
Оюлган тууган дартынан,
Кестирип келдин мурдунду,
Келтирип айттын сырынды.
Басалгалуу² сөз айтып,
Басып жүрдүм чырынды.
Уул өсөт Урумга,
Кыз өсөт экен Кырымга
Кысталак Ормон зордугу
Дайын болгон кылымга.

¹ Ормон өлгөндө чыккынчылык кылды деп сарбагыштар Кудайменденин мурдун манаптын аялына кестирип салат. Кудайменде Бугу – Боромбайга качып барып, баш калкалайт.

² *Басалгалуу* – салмактуу, салабаттуу.

Сарбагыш сенин атагың,
Тартыш¹ жатат чатагың,
Жан тууганын тапсын деп,
Керээз айтып жатамын.
Бейпил эле Бердибай,
Бейажал кеткен Тилекмат.
Күкүк эле Тилекмат,
Күйгүзүп кеткен эр Балбай.
Белимден кетти дарманым,
Капыр менен мусулман
Чогулуп атка мингениң,
Чогуу жыйын кылганың,
Бир көрбөдүм арманым.
Элим-журтум, ук сөзүмдү**,
Ач көзүңдү.
Заманың тар болор,
Залимдин сөзү шар болор,
Пейли жумшак
Бечаралар кар болор,
Алдамчылар көп болор,
Айткан сөзү жат болор.
Калыстык жок болор,
Касиеттүүсөздөр токтолор.
Уурулар шок болор,
Убада жок болор.
Кийгени топу болор,
Жалган сөз менен боёлуп,
Жандын баары сопу болор.
Илгеркиден кийинки чечен болор,
Бою кыска бекене бечел болор.
Оюлган заман ай,
Сарттар келип эшен болор.
Журт бузулган кезинде
Мындай шумдук нечен болор.
Кийгени күрмө болор,
Издегени дүйнө болор,
Башка түрдүү жүрүш болор.

¹ *Тартыш* – салгылашуу, алышуу.

Урунганы күмүш болор.
Күмүштү кор кармаса,
Түбүндө буга күйүт болор.
Алтын менен күмүштү тепсеп өтөр,
Анык жери-ал иштен мээри кетер.
Айал кылган көрөт ал заманды
Аргымак аттай зыпылдап, заман жетер.

ТИЛЕКМАТТЫН ӨЛҮМҮ

Тилекматтын Верныйдан кайтып келе жатканын угуп, Зарыпбек эки жолку заардуу амалы ишке ашпай калганын билип, Тилекмат бийликке кайра келсе, күнүнүн бүткөнүн билип, айласы кетип, Караколдун тилмечинен жардам сурайт. Тилекмат уулу Чыныбайды ээрчитип Караколго келип, уезддин начальнигине кирип салам айтып, Чыныбайды тааныштырып чыгат. Зарыпбек менен тилмеч жиберген жигит, Тилекмат минип келе жаткан атынын үстүндөгү ээрдин сол үзөңгү байлоосуна, ууланган ичке темирчени байлап салат. Тилекматтын өтүгүнүн кончу түгөнгөн жерден денеси чийилип, ууланып ырбап, үйүнө сол буту ооруп келет. Тилекматты бала-бакырасы, урук-тууганы, жерге-жээги кубанып тосуп алышат. Түлөө өткөзүп, мал чалышат. Ал-акыбалын сурап, маектешет. Учурашалы деп, көл бетинен билермандар, аксакалдар келе баштайт. Көп-сөз салышып отурганда Тилекматтын айтканы:

«Ээ, ырыстын алды ынтымак,
Ынтымагың бар болсо,
Төгүшүп келет дөөлөт, бак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдындан таят алтын так.
Жоонун жолун беттебей,
Дүнүйө жапаа иш көрбөй
Түн уйкусун үч бөлбөй

Уктап жаткан жигитке,
Матап койгон мал кайда?
Туура кулак байлабай,
Шамыянын шайлабай.

.....
Шайлабасты айдабай,
Күмүш жатат бир сайда,
Киши албаса не пайда.
Азыр жооп бей карып
Буга кызылдан койгон дан кайда?

Акылы жок уулдан
Апийим жеген мас жакшы.
Кеп билбес, кесир аялдан,
Келте ооруган дарт жакшы.
Келе деп барсаң зарылып,
Бере койгон март жакшы.
Эпкини жок жаштардан,
Эски сөздүү карт жакшы.
Сыйлашпаган туугандан,
Жат дагы болсо сарт жакшы.
Алың кетип карыганда
Кадырың кетсе бүлөөнө,
Өлдү деген ат жакшы.
Ажалың жатсе бат жакшы.

Келген эл билермандары, ага-туугандары, уулдары келип, Тилекматты көрүп, ал жайын сурагандардын астынан дасторкондор жыйналып бүткөндө, Тилекматтын элине, туугандарына, инилерине, уулдарына берген батасы:

Узарсаң, кыскарба.
Кайнасаң, муздаба.
Күлсөң, кайгырба.
Толсон, бөксөрбөй.
Сары самоор, кызыл чай,
Алдынардан кетпесин.
Кара сабоо, бал кымыз,

Капшытындан кетпесин.
Балтыр бешик жаш бала,
Тилегенден кетпесин.
Мемиреген калың эл,
Көл жээгинен кетпесин.
Узун өмүр, бак берип,
Душманынар жетпесин.
Алдындан душман тоспосун,
Артындан душман куубасын.
Душман силерден озбосун.
Оомийин!

Бир жума өтпөй, Тилекматтын оорусу катуулап, дартына дабаа табылбай, Тилекмат алтымыш үч жашында Жети-өгүздүн шалбаасында дүйнөдөн кайтат. Ага туугандары, Бирназардын уругу аза күтүп, куда-сөөктөргө, жакшы санаалаш, катташкан курдаш досторуна, Бугу элинин бийлерине, манаптарына, сакалдууларына кабар кетет. Эл чогулат. Тилекматтын дүйнөдөн кайтканын угуп, кайгыга батып, ыйлап, боздоп, кошок кошуп, токтобой өкүрүп тургандардын кайгы кошогу эл ичинде, санжырада айтылып келе жатканы:

Дөөлөс Сарт акенин ыйлап, өкүрүп, кошуп турганы:

Казга салган кара кашка тынарым,
Кайдан билдим катыгүн,
Кудай мындай кыларын.
Усталарга табылбайт,
Болот, темир, курч дайым
Мүнүшкөргө табылбайт,
Бозум түлөк куштайым.
Азуусу бийик белдейим,
Агыны катуу селдейим.
Эми элге табылбайт,
Оой, Тилекмат сендейим!

Деп камчысы менен жер сабап, буркурап ыйлап, өкүрүп турган дейт.

Бирназар уругунун манабы, Тилекматтын аталаш агасы Мураталынын, ат үстүнөн келатып, кулап кетчүдөй болуп, боздоп, ыйлап келип түшүп, кошуп турганы:

Ооганды бузуп олжо алган,
Омбуга барып жол салган,
Ак карагай кууганым,
Эр Тилекмат, бууданым!
Арстандан айрып, жем алган
Андижан, Бухар, Кашкардан
Жазганбай кирип шаарына
Кокондон барып чен алган.
Түз жерге чаап, байкасам
Мааникердей күлүгүм,
Кээрүүгө чаап байкасам
Алты айлык жолду бир баскан,
Чарчабаган дулдулум
Жаакташкан душманга,
Бормондо жок жорго элен
Бакырган дөөдөй жарчы элен
Сыйлашкан жерге келгенде,
Айланайын бууданым
Менин бетиме тарткан торко элен.
Кабыргамда канатым,
Жетегимде жанатым.
Артымда учкан куйругум,
Ташка тийип туягым,
Таманымдан тайгыдым.
Чалгыным сынып мүрүмдөн.
Мен канатымдан айрылдым.
Сен өлбөдүң, мен өлдүм
Бууданым сенден айрылып,
Ушул күндү не көрдүм.
Акылга дыйкан кең элен
Өзүң айла табаар, эр элен.
Калың Бугу, көп журтка
Айланайын бууданым,
Сен калаалуу коргон чеп элен!!! –

деп, боздоп ыйлап турганда, келген эл чай кайнамага жакын токтобой ыйлаган дейт.

Балбай баатырдын Тилекматка арнап айттырган кошогу:

Кечээ оруска элчи барганда,
Оролуп таап сөз айткан
Кытайга элчи барганда,
Кыйыгын таап сөз айткан
Чечендиги бар эле.
Ар улуктун таалимин
Тартып алган жан эле.
Азыр орус тушунда
Тилекматты кармачы
Жылкыайдардын Тилекмат
Айткан сөзү эм эле,
Акылга артык кен эле,
Ар адамдын тагдырын
Чечип жүргөн эр эле.

Тилекматтын сөөгүн өзү биринчи жолу Тамганын чатынан элчиликтен келе жатканда, атасы Жылкыайдар менен кезигип, жай алып отуруп, сайып кеткен тал чыбыктан дүпүйүп, өскөн бактын үстүндөгү дөнгө коюшат. Тилекматка топурак салып, коштошуп кетейин деп келгендердин саны үч миңден өткөн дейт.

КАЗАК АКЫНЫНЫН ШАБДАН БААТЫРГА КАРАТА АЙТКАНЫ

Түп атаң Тукур менен Сарысейит
Ол таптагы адамдын баары бейит.
Ондан соң үчкө менен Түлкү болгон,
Бир кыз атып, калыкка күлкү болгон.
Шондан соң Маамат менен тынай жүргөн,
Калайыкка далайды кылай жүргөн.

Ондан соң Темир менен Болат болду.
Теминип, кош өркөчтөй катар конду.
Соңында айт, Атаке менен Эсенгулду,
Энди катын туубайт ко андай уулду.
Берите айт, Ниязбек менен Таштанбекти
Көргөн адам олорду арстан депти.
Ондан соң Жантай менен Орман болгон,
Казак, кыргыз калкына корган болгон,
Муна энди жалгыз ак Сабдан болдун,
Казак, кыргыз ичинде абдан болдун.
Ак жолборстун баласы кабылан болдун.
Калкың үчүн кызмат кылган жагынан болдун.

БАЙТИК БААТЫР

Илгерки мезгилде чыгыш элдеринде бекзадалар, хандар басып алган эл-жерин баш көтөртпөй кармап туруш үчүн эл башындагыларынын, жаки хандарынын сүйүктүү баласын барымтага кармашкан. Эгерде барымтадагы бала анын жалгыз перзенти болсо, анда алардын чырагына май тамган, көктөн издегени жерден табылган. Кокус кимде ким баш көтөрүп, бийликке каршы чыкса анда баскынчылар жанагы барымтадагы наристе баланын башын алышкан, Учурунда Кокон хандыгынын акими Рахматулланын доорунда ошондой оор тагдырдын жазмышына Байтик баатыр жана анын жалгыз перзенти Байсал да дуушар болушкан. Ошол учурда Байтиктин көкүрөгүндө бир гана санаа, бир гана дарт: Байсалды кандай гана кылып, канткенде бошотуп алуу. Акыры эл ичинде «Баланы күнүнө талаага сепилдин ичинде жайгашкан базарды аралатып бир маал сейилдетип алып чыгышат экен, баланын өңү азыңкы, боздоп ыйлайт» экен деген сөз тарайт. Ал кепти укканда баатырдын заманасы ого бетер тарып, айласы кетет.

Күндөрдүн биринде Байтик баатыр курбусу, Белекбай элиндеги Көкүм Чойбек уулуна келип кенешип, Байсалды кантип көр оозунан куткаруунун жолун издешет. Ошондон көп өтпөй, иштин жайын билиш үчүн Көкүм күндө сепилге келип базар аралап жүрүп бир күнү Байсалга ала чапан, башына допу кийгизип, белине шайы жоолук курчап, эки колунан эки жигит жетелешип, базар кыдырышып, балага ар нерсени көрсөтүп жүргөнүн көрөт. Базардан жалгыз чоң кара жол түз Батыш дарбазага чыгат. Караса ал ачык. Аралыгы жарым чакырым чамалуу.

Ошерден Көкүм аттын оозун тартып, тизгинди жыйа кармап, атты камчы менен сооруга басып-басып жиберет. Ошондо так түйүлүп жаны ачыган айгырдын оозун коё берип, түз эле Байсалды беттеп жөнөйт. Байсалга жете берип аны улактай эңип, аттын оозун батыш дарбазага бурат. Көз ачып жумганча Көкүм дарбазадан өтүп кара жол менен Бөлтөк тарапка зуу коёт.

Кокондуктар оозунан алдырган бөрүдөй алактап базардагы ызы-чуу боло түшкөн элдин сүрүнөн ого бетер чочуп калтырап калышат. Баласын куткарып алган менен анын ызасы дале Байтиктин көкүрөгүндө. Шашпа, өчүмдү алармын деген кекенич ичте. Мына ушул кекеничтер Рахматулланы тойго деп алдап чакырышка түрткү болду.

Ошентип тойго камылга көрүлө баштайт.

— Ко-ош, той кай жерге жана кандай берилет? Бул маселелер чечилип бүткөн, жери тандалган.

Ал Бишкектин түндүк батышында, отуз-кырк чакырым аралыкта Байтик баатыр жылда кыштап жүргөн талаа «Ак-Чийде».

Түп-түп болуп дүпүйүп жыш өскөн чийди араласа кээде аттуу адамдар көрүнбөй калат, ошондон улам эл аны «Ак-Чий» деп коюшкан. Ак-Чийде бүгүн болуп жаткан окуя мындай караган кишиге ка-

димки тойдой. Казактар үйлөр тигилген кооздолуп, андан-мындан түтүн булап асманга созулат. Нары-бери удургуп топтошкон атчандар. Күнтуу, Канай болуп улак тартышат, андан-мындан кыйкырык, ызы-чуу. Байтик баатырга чабармандар бири келип бири кетет. Чоң боз үйдө Байтик жигиттери менен. Ичинде бу бөлөкбай элинен келген Көкүм Чойбек уулу. Бардыгы ийри олтурушуп түз кенешишип, маслет курушат.

Туугандар, болор иш болду, боёсу канды. Эми кайра тартууга болбос. Кожомберди келип калар убак да болду. Бу кылчактачулар барбы – деди баатыр.

Жок, баатыр! Көпчүлүк бир ооздон жооп беришти.

Аңгыча атын текирең-таскактатып келип, ыргып түшүп, чылбырды ат алган жигитке кармата салып Кожомберди үйгө кирди.

Баатыр, эртең шашке ченде келмек болду. «Ия, барайын юл якын, яна ям якшы» – деди. Кожомберди өпкөсү көөп энтиге сүйлөдү.

Рахматулланын «жакын, жолу да жакшы түз барайын» дегени Байтик баатыр жайда тиги жогору Карагайлуу-Булакка чакырган болучу. Ал чакырыкка Рахматулла «жолу алыс, татаал» деп барбай койгон. Ошондуктан, той мына түзгө, күзгө которулган эле.

Бу Кокондук коноктор келгенде абдан сыйлагыла, кичи пейил болгула – деп, Байтик баатыр баарына эскертип турду.

Эртеси болжошкон маалда алтымыш жарактуу сарбаз алып Рахматулла тойго келип түштү. Айыл ичи кадимкидей бака-шака, күү-күү. Бирок түлкүдөй куу, Рахматулла да жүрөгү бир нерсени сезгендей шектүү.

Отларни коё бермейсизлар. Ар убакытта таёр кып олтириңлар. Отлар мына бу конок олган жои-

дан олис кетмасин – деп, сарбаздарга атайылап дайындайт.

«Коноктор» аттан түшүшүп, Рахматулла айткандай аттарын бири-бирине байланыштырышып жанына бир сарбазды калтырып, мылтыктарды үйдүн капталына жөлөштүрүшүп үйгө кирип жайланып олтура башташты.

«Коноктор келип жайланып отуруп калышты деген кабар келгенден кийин Байтик жанындагы жигиттерге кайрылды.

Аттарды кайтарган кароолду алаксытып аттардын аттанаар жагындагы үзөңгүлөрүн кыйып таштагыла. Байгазы «алгыла» деп кыйкырганда «конок» үйдү курчап, бардыгын кармагыла. Кана эмесе жигиттер, жаныңарга кубат берсин, кудай арбак колдосун, оомийин– деп, бата тартып жиберди.

Омийин! – Калган жигиттер да Байтиктин соңунан бата кылып орундарынан шарт туруп эшикке жөнөштү.

Ангыча: алгыла! – деген Байгазынын айгай салган үнү чыкты.

Олтурган «коноктор» да муну сезет. Үй небак курчоодо. Олтурган сарбаздар үйдүн керегесин көтөрүп жиберип, Рахматулланы атка мингизишип бириккен жигити менен качырганга үлгүрүшөт.

Ой, качты! Кетти! Кармагыла! – деген үндөр туш-туштан чыгат.

Ошол замат апкелгиле атты – деп, Байтик баатыр эшикке чуркап чыгат. Аттанып Рахматулланын артынан түшөт. Ага такымдап Көкүм менен Кожомберди келет.

Качканды кууган алат дейт. Андан мындан «кыргыздап» ураан чакырып жапырт ат коюп, келе жатат калың кол, мына бул Кокон хандыгынын көптөн бери туткасы болгон, бул элге азап-тозокту салган «Пишпек» чебин көздөй каптап. Аны көрүп бул качкан беш– алты адам кайрылып кантип такаат кылат? Тек буттары салактап, көздөрү алактап, жан

терлери чыгып, жоо жараксыз жан далбастап, ар кимиси өз жандарын алып качат. Куугундар улам жеткенин чаап, сайып түшүрүп канын чачат.

Ала-Арчанын суусун эки-үч атчан удаа кечишет. Чоң кара жолго түшөт. Чыгышты көздөй бет алып, аттын оозун коё берип, кайра-кайра камчыланып, алдын-артын карашат кылчак-кылчак. Ал Рахматулла-Артында куугун келет такымдап. Алардын жүрүшү Рахматулланын сесин учурат учкан куштай закымдап,

Чептин күн батыш жактагы дарбазасы көздөн учат. Рахматуллага жашоо шооласы бүлбүлдөп, заманасы куурулат. «О кудурет, ажал каш-кабактын ортосунда деген ушулбу? Көз ачып жумганчабы? Жарык дүйнөгө келиш кымбатпы, кетмек арзанбы?..

Байтик баатырдын мингени Керкашка жаңы асый чыккан убагы. Зор адамды көтөрүп алыс чуркашка алы жете элек маалы. Бирок да келе жатат, Рахматуллага бирде жакындап, бирде алыстап.

Көкүм, мени карабачы, жете турган эмесмин – дейт Байтик.

Муну уккан Көкүм аттын оозун коё берип, камчы салат. Найзанын түбү ээрдин кашында, учу күнгө чагылат жарк-журк... Аттын соорусуна камчы дагы чып-чып тийет, жаныбардын жаны ачып бүргөдөй түйүлүп секирет ал аңгыча найзанын учу Рахматуллага жетет...

Рахматулланы жандай чаап бара жаткан жигити муну көрүп дарбазага бакырып кирет:

Таксыр, таксы-ы-р! Таксыр! – деп эс учун жоготкон алиги жигит Рахматулланын баласынын үйүнүн эшигинин алдына барып, аттан кулап түшөт. Ордуна тура калат, кайра жыгылат, төрт аяктап эшикти көздөй жылат. – Таксыр, таксыр – деп, үнү чыкпай деми кыстыгып:

Додангиз шейит болдилар – деп айтып, өзү кошо жан бергендей денеси шалак этет.

Рахматулланын баласы бакырат. Сакчылар топурап келет...

Рахматулланын өлүмү тууралу кептин дагы бир мындай түрү бар.

Рахматулла сарбаздары менен качып чыгат. Байтик баатыр жигиттери менен кууйт. Бирок сарбаздар милте мылтыктар менен аткылашып жакын жолотушпайт. Айла кеткенде акмалап жүрүп олтурушат. Ошол күнү тоо тарапта катуу жамгыр болгонбу, айтор суу күкүктөп кирип кечүү кыйындап калат. Чоң кара жолго чыгып Ала-Арчанын суусун кечип өтөөрдө милтелери, оттуктары суу болуп, сарбаздардын мылтыктары атылбай калат. Мына ошондо Байтик баатыр жигиттери менен качырып сала беришет. Суудан Рахматулла чыгып качып жөнөйт. Артынан Байтик, Көкүм, Чойбек түшөт...

Акыры кууп жетип Рахматуллага найза урулуп, урулган найзадан өлгөнүн көрүшүп, кайрылып чепти курчаганга жыйылган колду алып кетүүгө келе жатканда Байтик баатыр:

Көкүм, мени эле сайды деп койчу – деген экен. Көкүм макул болот. Ошентип «жоону сайса эр сайды, аты калды Манаска» дегендей болот.

Кийин Байтик баатыр менен Көкүм өмүрлөрү өткөнчө биринин сөзүн бири эки кылышкан эмес.

ЖАҢЫЛ МЫРЗА

Эртегинин жомогу,
Эми келди оролу,
Аялдан Жаңыл мырзаны,
Айтсам эби болобу?
Байыркынын жомогу,
Баштасам келер оролу.
Баатырлыгы артык кыз,
Байкатсам жөнү болобу?

Кыздан чыккан тынары,
Кызматын кыса¹ кылалы.
Аялдан чыккан тынары,
Ачылат адам кумары.
Кагазга Жаңыл жазылбай,
Калбасын деп бу дагы.
Акын молдо Байымбет,
Айткым келди азыраак.
Жаңылдын кылган өнөрү,
Жайылсын калкка чачырап.
Эми чыкты шатырап.
Эл оозунда жүргөн сөз,
Атагы дайын Жаңылдын,
Ата журту Нойгут дейт,
Атасынын өз аты,
Нойгуттан чыккан Койгут дейт.
Лоп дайрадан туулган,
Жүргөн жери чуулган.
Кара калмак кангайдын,
Калкын бөйдөй куурган.
Асынганы саадак ок,
Аялдан чыккан бул бир шок.
Колок атып, жаа тартса,
Аялда мындай баатыр жок.
Алты шаар, Кашкарда,
Элинин баары баш камда.
Эртегинин сөздөрүн,
Эрикпеймин жазганга.
Койгуттун кызы Жаңылды,
Кошмок болдум дастанга.
Айтсам келер оролу,
Аялдан чыккан арстанга.
Асили Нойгут кыргыздан,
Артык чолпон жылдыздан.
Кызда болсо Нойгуттун,
Намысына тырышкан.

¹ *Кыса* – казал кылалы.

Кара калмак уругу,
Алтай тоодо туругу,
Алты шаарга жолобой,
Качып жаткан бир кыздан.
Алты шаарды жердеген,
Адамга намыс бербеген.
Эрегишип Жаңылды
Эрлерден эч ким жеңбеген.
Каары келген душманга,
Кайраты тууп төлдөгөн.
Кармаша кеткен эр болсо,
Кайрылып үйүн көрбөгөн.
Алты шаар, Кашкарда,
Аксы менен Турпанда,
Кара шаар, Камбылда,
Жеркен менен Котондо,
Жергеси менен көп Нойгут,
Жердей турган ошондо.
Атпай Нойгут тукуму,
Лоп дайрада турулган.
Лоп дайранын боюнда,
Оён Жаңыл туулган.
Ок, саадак атып ойногон.
Басташып келген эр болсо,
Баатыр кыздан сойлогон.
Кылычын кыя байланган,
Алтайдын тоосун айланган,
Атасы Койгут, өзү кыз,
Атышкан жоосун жайлаган.
Саадагын сая байланган,
Алты шаарды айланган,
Жоо бөрүсү баатыр кыз,
Жоо жарагын шайланган.
Аламын деп Жаңылды,
Алда канча жан келген.
Калмак менен кыргыздан,
Калк бийлеген хан келген.
Эл бийлеген эр келген,

Эрегиш кылып шер келген.
Бел байлаган бек келген,
Беттешип мыкты көп келген.
Барына Жаңыл тийбеген,
Басташкан эрди сүйбөгөн.
Саадагы колдо турганда,
Салышпай Жаңыл жүрбөгөн.
Жаңылды женип алсак деп,
Канча баатыр дүрбөгөн.
Каарынан корккондон,
Кандардын баары сүрдөгөн.
Акылы толук баатыр кыз,
Азгырган сөзгө кирбеген.
Атышып женип албаса,
Мени ала койчу ким деген.
Кыргыздын чоңун кыйраткан.
Кыйла жанды ыйлаткан
Колок менен сулаткан,
Аткан жерде кулаткан.
Калмактын чоңун какшаткан,
Казактын чоңун аксаткан.
Ургаачынын жолборсу,
Улуктун баарын бастаткан.
Кашкардын каны Кантурсун,
Көпкөндүктөн катылган.
Ажалы жеткен Турсундун,
Аялдан чыккан баатырдан.
Жаңылды алам деп келип,
Ажал окко чатылган.
Колу тийип Жаңылдын,
Колок менен атылган.
Казынасы таланып,
Канчалык мүлкү чачылган.
Жарадар болгон эчен жан,
Жаңыл мырза баатырдан.
Кашкарга Турсун хан эле,
Тарлан боз атын идерип,
Арага жуучу жиберип.

Алсам деп калды хан Турсун,
Баатыр кызды имерип:
Атын Жаңыл мырза – деп,
Мырза кыз сөзгө турса деп,
Алайын деген оюм бар,
Анык жооп кылса деп,
Так өтпөйсүң дүйнөдөн,
Акыры эрге тиесин,
Эсиң болсо өзүңдө.
Эр кадырын билесин.
Эрге тийбейм дегенин,
Эсирип жүргөн мүнөзүң.
Эс акылың бар болсо,
Мен айткан сөзгө киресин.
Анда Жаңыл көп айтат.
Көп айтканда бек айтат:
Женип мени алчууну
Көрө элекмин – деп айтат.
Кашкардын ханы хан Турсун,
Каарына кандай жан турсун?
Карындашын алам деп,
Хан Турсун, сени ант урсун.
Саадагын колго имерип,
Долу кара атын идерип,
Козголоң баштап Жаңыл кыз,
Кологун атып жиберип.
Уруш-чабыш кылбастан,
Акылын таап бир баштан,
Колок менен жайлады,
Жазганып Жаңыл турбастан.
Берендиги кармады,
Беттешкен жерде жайлады.
Колуна саадак кармады,
Колок менен жайлады.
Кашкардын ханы Турсунду,
«Акыретке» айдады.
Жибербей акыл тузагы,
Хан Турсундай канчаны,

Алам деп келген Жаңылды,
Турсундун шору кайнады.
Хан Турсундай канчаны,
Жаңыл мырза жайлады.
Долу кара атын каргытып,
Саадактын огун арбытып,
Хан Турсунду сойду деп,
Кашкардын калкын дарбытып.
Жаңылдын кылган адаты,
Көрүп келген адам жок,
Көпчүлүк айткан санаты.
Боло калбас калети.
Аз аңгеме айтайын,
Мырза Жаңыл өнөрүн,
Аялда болсо Жаңыл кыз,
Ойго албаган өлөрүн.
Асманга калпак ыргытып,
Түшүрбөй жерге жүз атат,
Калбыр кылат калпакты,
Эрегишкен эрлерден,
Канчаны Жаңыл чарчатты.
Жааны чоюп асманга,
Колоктун бирин атканда,
Кайрылып колок түшкөнчө,
Аркасынан жана атып,
Асманга окту тургузуп,
Майдалап салган колокту.
Ким көргөн мындай домокту?
Карылар айткан сөзү экен,
Калк ичинде жомокту.
Өзү эркек борумдуу,
Кылган иши орундуу.
Өпкө кызыл, оңмо эмес,
Өзү окуган молдо эмес,
Кошомат айтып бирөөгө,
Кош сөз айткан жорго эмес.
Ылжыраган сары эмес,
Эркекче жүрүш ар эмес.

Түрү суук кара эмес,
Түрлөнбөй жүрчү жан эмес.
Буудай өндүү кер сары,
Заары бар бетинде,
Шам жаккандай кып-кызыл,
Жалыны бар көзүндө.
Адамдын мизин кайтарган,
Айбаты бар сөзүндө.
Атка чыйрак чабендес,
Ителгидей кара көз;
Качпай жүрүп качырат,
Канчалык душман келсе да,
Саадагы даяр боюнда.
Жаа тартканы жандан тез,
Кабарын угуп калыстан,
Атагын угуп алыстан,
Алабыз деп Жаңылды,
Нечен баатыр сабылды.
Кайраты кабат Жаңылдан,
Канчанын башы чабылды.
Анжыяндын жеринен,
Адигиненин элинен,
Жаазынын жайык белинен,
Анжыян менен Арканын,
Атагы дайым чегинен,
Үлбүрчөк, Бургуй атанып,
Баатырлыкты жат алып,
Көөп турган кезинде,
Учурады кесирге.
Жаңыл кызды алам деп,
Кеткен жок, булар эсинде.
Алабыз деп Жаңылды,
Аттанууга камынды.
Азамат эрлер кыз үчүн,
Ажалга келип кабылды.
Аттанып чыгып жол алып,
Анча-мынча кол алып,
Ала-Тоону аралап,

Басып өттү Кашкарды,
Аралап өттү Аксыны,
Торчуп өттү Турпанды,
Марал башы оюнда,
Лоп дайранын боюнда,
Ойноп жаткан Жаңылга,
Үлбүрчөк, Бургуй эки эр.
Өзү келип катылды.
Баатырлыгын өлчөбөй,
Балекетке чатылды.
Жаңыл да карап турган жок,
Жалынып сөздү урган жок.
Кайратты кабат чоң кылып,
Качып моюн бурган жок.
Саадактын огун жаадырып,
Салышып чыкты турбастан,
Балакеттүү баатыр кыз,
Басташып чыкты бир баштан.
Колок атып, жаа тартып,
Майданга кирди турбастан,
Үлбүрчөк, Бургуй эки эр,
Аянбай бу да салышты.
Жаңыл кызга бет алып,
Жазганбай кирип барышты.
Үлбүрчөк менен Бургуйду,
Жаңыл мырза жайлады.
Саадактын огу зыркырап,
Кан төгүлүп шыркырап,
Кара жан кетти чыркырап,
Калганы ыйлап буркурап.

ҮЛБҮРЧӨК МЕНЕН БУРГУЙДУН КАТЫНЫНЫН КОШОГУ

Салганың калды
Сарала кыргый
Алганың калды –

– Келинчек, Бургуй.
Минген атын
Чал кашка жорго,
Жорголой албай –
Бир таман жолго.
Салып бардың –
Жасалуу колго,
Түшүп калдың
Жайылуу торго.
Не катылдын
Өзүндөн зорго
Минген атың –
Көк кашка жорго,
Көрүнөө бардың –
Жасалуу колго.
Чалынып калдың, жайылуу торго
Түшүп калдың –
Казылган орго.
Не катылдың –
Өзүндөн зорго?
Алам деп бардың Жаңылды,
Жаңылдан мээнет жабылды.
Канетейин арман күч,
Алганың ыйлап зарылды.
Адигине эл калды,
Ашуулу жазы бел калды,
Үлбүрчөк, Бургуй аталып,
Жердеген жазы жер калды.
Жайлоочу элең Арпага,
Татуучу элең канчага,
Топурак Лоптон буюруп,
Кайтпадың кайтып Аркага.
Карабет кызга катылдың,
Каргашага чатылдың.
Үлбүрчөк, Бургуй эки эрдин
Жаңылдан болду катары.
Жарашпады сапары,
Асыл туйгун эки эрдин,

Айтылып калды макалы.
Анжыян, Арка арасы,
Жалпы жердин сарасы.
Үлбүрчөк, Бургуй аталып.
Эки жайлоо төр турат,
Жыланаң-Чытты белинде
Атагы дайын жер турат.
Ошо төрдөн шаркырап,
Эки булак суу агат,
Үлбүрчөк, Бургуй аталат.
Муну мындай коюңар,
Ар демеден ою бар,
Үчкө менен Тулкүнүн,
Кабарынан болуңар.
Асылы түбү сарбагыш,
Айтылат сөзү чын калыс.
Түбү келет далайдан,
Агул, Кубул, Тагайдан,
Орун алып турчу экен,
Ала-Тоо менен Алайдан.
Кылжырдын аты Сарбагыш,
Өнү сары, мойну ийри,
Кылжыр деп атак алыптыр,
Дөөлөс деген бир уулу,
Сарбагыш атак алыптыр.
Дөөлөстөн болгон төрт бала,
Токо, Жантай, Таздар дейт.
Эң кичүүсү Манап дейт,
Токо, Манап чоң болуп,
Журтка бүлүк салган дейт.
Түтүнгө асый алган дейт,
Азапка элди салган дейт.
Алман алып, эл жемек,
Манаптан нуска калган дейт.
Манаптын болгон балдары,
Сарысейит, Тугур дейт.
Сарысейит балдары -
Үчкө, Түлкү эки хан,

Үчүнчүсү Кудаян,
Үчкө, Түлкү, Кудаян,
Үч ага, ини бир тууган.
Кашкардагы Жаңылдын
Кабары буга угулган.
Нойгуттан бир кыз чыкты деп,
Далай эрди жыкты деп,
Кара калмак, кашкарлык,
Жаңылдан коркуп ыкты деп.
Кыйла чабал домогу,
Кыз да болсо мыкты деп,
Бул кабарды укканда,
Жаңылдын данкы чыкканда,
Жаңылды барып алмак деп,
Нойгутка бүлүк салмак деп,
Арбын кошуун кол менен,
Айлына баса бармак – деп,
Аялдан корккон болобу,
Корккон адам оңобу?
Ал кара бет Жаңылдын,
Арбып барат домогу.
Түлкү мырза Жаңылды,
Алмак болуп жөнөдү.
Лоп дайрада Нойгутка
Бармак болуп жөнөдү.
Кошуунду арбын мол алды,
Миң чамалуу кол алды.
Оендор сапар кылууга,
Лоп дайрага жол алды.
Каркап¹ бир миң кол жүрүп,
Саналуу бир миң жол жүрүп,
Лоп дайранын оюнан,
Аккан суунун боюнан,
Койгуттун алды жылкысын,
Нойгуттун ачты уйкусун.
Кошуундун баарын күлдүрүп,

¹ *Каркап* – көп деген мааниде.

Жылкысын алып бүлдүрүп,
Айдап жолго салыптыр,
Арбын жылкы алыптыр.
Үчүкө, Түлкү жылкыны,
Кең Какшаалды өрдөтүп,
Жылкыны жолго салыптыр.
Бул арада Жаңылга,
Жылкыны алып кетти деп,
Жаңыдан кабар барыптыр.
Жаңыл угуп козголуп,
Тура албады токтолуп,
Кой күрөң атын каргытып,
Ангемени арбытып:
– Идерлүү жигит, күлүк ат,
Бириң калбай аттан – деп,
Элдин баарын дарбытып,
Саадагын сая байланып,
Жоо жарагын шайланып.
Атамдын аты Койгут деп,
Ата-журтум Нойгут деп,
Түлкү менен үчүкө,
Эркексинип булар – деп,
Эрдемсип жүрөт куулар – деп,
Нойгуттар атка мингин деп,
Жалпы тамам жүргүн деп,
Жөнөп калды турбастан,
Аттын башын бурбастан.
Жалпы Нойгут жан калбай,
Аттанып калды баарысы,
Бири да моюн бурбастан.
Жаңылын салып алдына,
Нойгуттун колу жөнөдү,
Толуп жаткан Жаңылдын,
Кыла турган өнөрү.
Үчүкө, Түлкү жылкы айдап,
Жаңыл үчүн бел байлап,
Алды, артынан жол чардап,
Марал, Токой, Ийри-Жар,

Баса конуп алышты.
Кош башына бир бээден,
Ай туяк деп чалышты.
Келер Жаңыл турбас деп,
Кенешти кылып алышты.
Ал аңгыча күн батты,
Эр отту жагып салышты.
Келсе Жаңыл алыш деп,
Эрдемсиген Жаңылды,
Элге алып барыш – деп,
Тамашага батканда,
Жаңыл мырза келиптир,
Үчүкө менен Түлкүнүн,
Экөөнү бирдей көрүптүр.
Үчүкө, Түлкү эгиз эр.
Экөө тең баатыр жан экен,
Кордоп болбойт адамды,
Айтканынча бар экен.
Качырганын кайсаган
Кара чаар шер экен.
Ыгы келсе бирөөнө,
Тийип алчуу эр экен.
Ийри жардын үстүндө,
Сынап Жаңыл олтурду,
Сымбаттуу Түлкү баатырды,
Сынап сынга толтурду.
Ал аңгыча кер тайган,
Жойлоп жетип барыптыр,
Кер тайгандын келгенин,
Үчүкө көрө калыптыр.
– Тайганы келди канчыктын,
Өзү да келип калган бейм,
Сыртындан чалгын чалган бейм.
Сыпатың байкап алган бейм.
Ат-атыңа камын деп,
Келген экен Жаңыл – деп,
Үчүкө айтып салыптыр.
«Канчык» деген бир сөздү,

Жаңыл каршы алыштыр.
«Үчүкө сөзүн танбайт» – деп,
Түлкү мени албайт – деп,
Алса дагы Жаңылдын,
Канчык аты калбайт – деп,
Жааны чоюп келтирип,
Тиер жерин өлтүрүп,
Үчүкөнү бүктөдү,
Түлкүнү жайлап таштады.
Талыкпаган Жаңыл кыз,
Тамашаны баштады,
Атакозу, Чабагы,
Ыргып туруп ордуна,
Эмне болуп кетти деп,
Башын өөдө көтөрүп,
Жөлөп калды ал дагы.
Жаңыл мырза турбастан,
Башка кепти урбастан,
Атакозу, Чабакты,
Колок менен келтирип,
Аны да жайлап таштады.
Талыкпаган кара бет,
Тамашаны баштады.
Башка колго тийбестен,
Жылкысын алып колуна,
Кайра түштү жолуна.
Баштан аяк кулак сал,
Байканар сөздүн соңуна.
Үчүкө менен Түлкүнүн,
Келбеди иши оңуна,
Жаңылдын түштү торуна.
Тагайдан баркан миң кошуун,
Үчүкө менен Түлкүнү,
Кара жерди оюшуп,
Кадимкидей коюшуп,
Тарап кайтты элине.
Ала-Тоонун чегине,
Сарысейит баатырдын,

Кулак салгыла кебине.
Атакозу, Чабактын,
Атап кой ата тегине.
Асылы саяк Кабадан,
Айрылып чыккан агадан,
Шыкмаматтын бир уулу,
Бөлөкбай менен Бөөбүй дейт,
Бөлөкбай калып саякта,
Башчысынан айрылып,
Бөөбүй жүрөт таякта.
Сарбагыштын ичинде,
Бөөбүй кетти таралып.
Башчысынан айрылып,
Баштарын катып, жан багып,
Үчүкө, Түлкү өлгөнүн,
Жаңылдан жабыр көргөнүн,
Жалпы кошуун кор болуп,
Жабыр тартып келгенин,
Калк жыйылып уктурду,
Сарысейит баатырга
Ташка тамга баскандай,
Сөзү калды акырга.
Армандуу менин балдарым,
Алдырды деп катынга.
Үчүкө, Түлкү кулунум,
Убайым көрбөй курудум.
Артында калып балдардын,
Арманым айтып, улудум.
Көзү, Чабак арстаным,
Атанын ордун басканым,
Асылдардан айрылып,
Арманым айтып какшадым.
Парбардигер кудайга,
Бар бекен менин жазганым.
Өкүргөн үнү басылбай,
Өксөп жатты бир далай.
Капалыгы басылбай,
Какшады Сейит бир далай.

Угузуп келген калың журт,
Баарысы ыйлап буркурап,
Басылбастан чуркурап.
Сарысейит абаныз,
Үнүн баспайт зыркырап.
Кой деп коёр эч жан жок,
Турбай жатып ыйлады, –
Кары Сейит ошондо,
Кара жанын кыйнады.
Байбичеси Сейиттин,
Басып келди кашына:
– Капа болбо, Сейитим,
Кайрат кылгын жашына,
Үч баландын тынары,
Тукум болот булары.
Кутуруп түшкөн курсактан,
Кан уучтап түшкөн карындан,
Кудаян деген балаң бар.
Артында болоор караан бар,
Ушуга кайрат кылгын деп.
Үчүкөнүн үч уулу,
Бир үчүкө болбойбу,
Бири Түлкү болбойбу.
Бири ашык турбайбы,
Кубат, күчүн кетирбей,
Сарысейит абышка,
Буга шүгүр кылбайбы.
Түлкүдөн Тынай турбайбы,
Түбүндө санаа тынбайбы,
Түлкүдөн калган бир тукум,
Бу да туяк турбайбы.
Көп ыйлаба, абышка,
Сөзүңдү сынат калыска.
Көп күйбөгүн отко деп,
Сабыр кыл байым, токто деп.
Ишеничтүү иш кылып,
Иштин артын сокто – деп,
Байбичеси айткан сон,

Сарысейит басылды.
Капалыгы жазылды,
Кайгырган көөнү ачылды.
Кабар айтып кат берип,
Казактан бери чакырды.
Жайлоо кармап толгондо,
Ат кара тил болгондо,
Кабар салды ханына,
Казак, кыргыз баарына:
«Сарысейит балдары,
Нойгуттан барып өлдү деп,
Жаңыл кыз муну жеңди деп,
Жанындагы кошууну,
Томсоруп ыйлап келди деп,
Казактардын хан Тооке, –
Баарыбызга калыс деп,
Мунун кунун куубасак,
Баарыбызга намыс деп.
Барар жолу алыс деп,
Барып намыс алыш деп,
Баарыбызга кордук деп,
Нойгуттун кылган бул иши,
Хан Тоокеси баш болуп,
Казактан келди миң киши.
Кара кырчын туругу,
Хан Шырдакбек улугу.
Карабагыш хан Төлөк,
Калматай деген карысы,
Жалпы журттун калысы,
Кара Тейит калкынан,
Хан Тейиштин балдары,
Ак Кочкор, Канкы баарысы,
Анжыянда туругу.
Адигине уругу.
Тилекенин сегизбек,
Кабар барып далайдан,
Алар келди Алайдан,
Наркы атасы Курманбек,

Өз атасы Сейитбек,
Анын уулу Шырдакбек,
Казак, кыргыз калкына.
Кабар салып жалпына.

.....
Чыйраксынган Жаңылдын,
Түшмөк болду артына
Калың кошуун кол менен,
Какшаалга барчуу жол менен.
Бара турсун хан Шырдак.
Арбын чогуу кол менен.
Кара кырчын боюнда,
Ар деме бар оюнда,
Өң мыктылар чогулуп,
Сөзгө кирди ушунда.
Хан Тоокеси сөз баштап,
Көп баштаса деп баштап:
«Алты шаар, Кашкар оюнда,
Лоп дайранын боюнда,
Калың Нойгут элинен,
Кесирлүү кыз чыкты дейт,
Кездешкендин баарысын,
Курдумга¹ башын тыкты дейт.
Төрт оёнду сойду дейт,
Сомдоп таштап койду дейт.
Казак, кыргыз балдары,
Ар шайманды камдагын,
Идерлүү жигит, азамат,
Бул намыстан калбагын.
Кабар салып келүүгө,
Бир азамат камдангын.
Өлбөй адам калабы,
Жайлап турса төрт эрди,
.....
Адамда тукум калабы.
Буга намыс кылбасак,

¹ *Курдумга* – суунун айлампасы.

Нойгутту женип тынбасак,
Бул кара бет Жаңылды,
Казанчы күң кылбасак,
Чыдабадым балдарым,
Бул Жаңылдын дартына,
Бир кызга тең болбойт деп,
Жаман атак калбайбы...
Казак, кыргыз артына.
Кеп-кенешин бүтүргүн,
Тез камынып күтүнгүн.
Казак, кыргыз элиңден,

.....

Бир азамат кабар ал,
Кашкарда Нойгут элинен.
Ат жакшысын тандап мин,
Тон жакшысын ылгап кий,
Барып кабар алып кел,
Нойгуттун эдин чалып кел,
Угуп сөзгө канып кел.
Азамат жигит бел байлап,
Анык кабар алып кел!»
Хан Шырдак туруп камынып,
Кайыштан кеңеш табылып,
Тейиштин уулу Аккочкор,
Чалгынга барсын деп айтып,
Эрегиш кылып кыз үчүн, —
Элге-журтка эп айтып,
Боз жоргону мингизди,
Борумдуу тондон кийгизди.
Боз жоргонун жоругун,
Бүтүн айтып билгизди.
Шашке ченде жөнөдү,
Байкагын буудан өнөрүн,
Эртеңки күнү шашкеде,
Анык кайра келерин.
Айткан сөзүм кармагын,
Шашкеден түк да калбагын.
Масилет кылып олтуруп,

Сынчылар сынап болтуруп,
Ал кабылан баланы
Көңүлүнө толтуруп,
Баатыр Кочкор балага,
Шырдакбек эми кеп айтат:
Астындагы жоргого,
Этиет болгун деп айтат.
Тегин жылкы ал эмес,
Жылкыдан туулган мал эмес,
Кайыптан туулган канаттуу,
Чарчабаган боз жорго,
Чаалыкпаган адаттуу.
Дем алдырган жеринде,
Абыдан орун жайлагын,
Каңтарып аса байлагын.
Суутун жакшы кандыргын,
Көк шиберге чалдыргын.
Суугандагы белгиси,
Салып коёт боз жорго,
Колтугунда канатын.
Кайра тартып алганда
Канатынан үн чыгат,
Окуранып унчугат.
Ошондо жорго сууганы,
Окуранып өзүнө,
Кабар кылып турганы.
Аябай чөптү чалдыр деп,
Сууга абдан кандыр деп
Эсине албай бөлөктү,
Эр Аккочкор өнөктү.
Бата берип бардыгы,
Нойгутту көздөй жөнөттү.
Боз жоргону каргытып,
Аңгемени арбытып,
Бара турсун Аккочкор,
Капкалуу Кашкар жерине,
Калың Нойгут элине.
Эми кулак салыңар,

Жаңыл кыздын кебине.
Кыздан чыккан бир баатыр.
Кылыгын айтар көп жатыр.
Лоп дайрада туулган.
Ойротко салган чуулган.
Кашкар чекте туулган,
Калмакка салган чуулган.
Кабылан билек, таш жүрөк,
Арстандан кыйын Жаңыл кыз,
Ургаачынын шери бул,
Лоп дайрада туулуп,
Орун алган жери бул.
Баатырлардын эсеби,
Салкындап жайлоо чыгууга.
Жайлоого көчкөн кезеги.
Жайлоо мезгил болгондо,
Көп Нойгутун самсытып,
Кулансарык, Сапарбай,
Курчап келип конгондо,
Аккочкор баатыр барыптыр,
Аңгемени салыптыр.
Аралап жүрүп бар жерин,
Баарын чардап алыптыр.
Кабылан Кочкор жаш бала,
Бешим маал болгондо,
Кайра жолго салыптыр.
Күүгүм кире, күн бата,
Эки арал суу саянга,
Келип жатып калыптыр.
Айтылуу буудан боз жорго,
Абыдан сууту кансын деп,
Аса байлап салыптыр.
Таң кашкайып сүргөндө,
Жерге жарык киргенде,
Отко коюп олтуруп,
Таз кардын чөпкө толтуруп,
Боз жоргону миниптир,
Аккочкор жолго кириптир.

Аркыратып жоргону,
Чүйдү көздөй жүрүптүр.
Күн чачырап толгондо,
Шашке маал болгондо,
Тооке хан, Шырдактын,
Тобуна барып кириптир.
Хан Тооке менен Шырдакбек,
Чалгынчыбыз келди деп,
Чардап жерин көрдү деп,
Тоорулчубуз келди деп,
Толук кабар берди деп,
Аккочкордон көп угуп,
Ангемесин көп угуп,
Нойгуттун калкы жайлоого,
Келген экен деп угуп.
Эч ким менен иши жок,
Каршы чыккан киши жок.
Тамашага батыптыр.
Туйгун жаткан кезинде,
Ылдам барып катылсак,
Тууттан калган кесирге,
Эрге тийбей олтуруп,
Эмгекке калган жесирге.
Аккочкор айтып салыптыр,
Хандар кабыл алыптыр.
Сары өзөн Чүйдүн оюнан,
Кара кырчын боюнан,
Апыл-тапыл ат токуп,
Ат токуса бат токуп,
Аңгемени салышып,
Айтуяктан келтирип,
Ак боз бээ чалышып,
Асаба желек калкылдап,
Айчыктуу туулар жаркылдап,
Желегин жерге урушуп,
Жерге тартып турушуп,
Алакан ачып, кол жайып,
Батаны мыктап кылышып,

Калын кыпчак өзүнүн,
Хан Шырдак колду баштады.
Акылынан пашпады.
Анын арка жагынан,
Азамат эрдин багынан,
Казак, кыргыз аралаш,
Турулуп кошуун жөнөдү
Тооке, Шырдак, Төлөктөн,
Толуп жатат өнөрү.
Бет алып чыкты Какшаалды,
Тооке, Шырдак, Төлөктүн,
Алдына адам тура албай,
Айбатынан жазганды.
Азгана эмес, мол жүрүп,
Арбын черүүн кол жүрүп,
Аксайга барып жатышты;
Санаты беш күн жол жүрүп,
Аксайга жатып калышты,
Ат өргүтүп алышты.
Эми Тооке көп айтат,
Азаматтар деп айтат:
Төлөк, Шырдак иним деп.
Айткан сөзүм билгин деп,
Туйгун жатып алчу эмес,
Кабар укпай калчу эмес.
Акылга дыйкан мыктыңдан,
Айткан кеби ыктуудан,
Сан колго кирсе аралап,
Душманга сыр алдырбай,
Жайын байкап чыкчуудан,
Эки азамат даярдап,
Жайсыз кийим кийгизгин,
Жапыс атты мингизгин,
Жайын байкап келүүгө,
Жашырын элчи киргизгин.
— «Макул болот баатыр — деп,
Бу айтканың акыл — деп,
Эл ичинен кубалап,

Эр жигиттен тандады,
Эптуу жигит камдады:
«Жок караган өндөнүп,
Жолборсторум, барып кел,
Жолу каткан Нойгуттан,
Анык кабар алып кел.
Картаң кызды көрүп кел.
Журт үчүн кылган бир кызмат,
Ажал жетсе өлүп кел.
Жай баракат шашпай кел,
Барган жолдон жазбай кел.
Тууттан калган карыны,
Ыраны суук сарыны,
Эрден калган карыны,
Эмгек тарткан сарыны,
Анык сырын билип кел,
Айбыкпастан кирип кел.
Азаматтар барып кел,
Анык кабар алып кел!
Аралап кирип Нойгуттан,
Ашкере кабар чалып кел».
Эки азамат аттанып,
Жолго түшүп шаттанып,
Жетип барды кидирбей,
Эч бир сырын билдирбей,
Аралап кирип алышты,
Айбыкпастан барышты.
Аңгемени салышты.
Кең Кашкардын ою экен,
Кулансарык, Сапарбай,
Какшаал дайра бою экен.
Жаныл кыз элин чогултуп,
Үлүш берген тою экен.
Аттарды чапа байлашып,
Отурар жерин жайлашып,
Кеңештерин болтурду,
Экөө бери бөлүнүп,
Билинбестен олтурду.

Айтып сөзүн туйдуруп,
Колуна суу куйдуруп,
Аземин журттан арттырып,
Элге табак тарттырып,
Буудай өндүү ак куба,
Сулуу кара ат минген,
Башына кундуз бөрк кийген,
Саадагын сая байланган,
Бар шайманын шайланган,
Келип калды бир жигит,
Элдин баарын башкарат,
Эл ийменип жазганат.
Ургаачыдай түрү бар,
Айбаттуу заар сүрү бар.
Барган жигит бүрөөдөн,
Тиги киши ким деди,
Ким экенин билбеди.
Чабак десек жаяндай,
Эркек десек аялдай.
Сураган киши деп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
Сен кайдан келген адамсың?
Акылың жок жамансың.
Үлүш берген көп калкка,
Жаңыл мырза ушу деп,
Калың Нойгут ичинде,
Койгуттун эр кызы деп,
Турган жери Какшаал деп,
Ургаачыдан Жаңылдын,
Урматы артык арстан деп,
Кемчатын кийип башына,
Жолборстугун карматып,
Жолдош алып кашына,
Жаңыл мырза ушул деп,
Ал киши айтып токтоду.
Баатырдын эми өзүнө,
Үндөгөн адам жок болду.
Аземин артык арттырып,

Эки адамга бир табак,
Алып келип тарттырып,
Жансыз барган эки адам,
Элдин жайын билүүгө,
Ченчи барган эки адам,
Билип жайын озунду,
Бирине-бири кошулду.
Тамашаны көрдүк деп,
Тамакты бирге жейлик деп.
Мейиз кошуп аралаш,
Палоо кылган күрүчү,
Ашып турган кези экен,
Жаңыл кыздын жүрүшү.
Күрүчкө баскан эти бар,
Кызда болсом эркектен,
Ашыкмын деген нээти бар.
Этин тартып болгондо,
Тартууну байкап өткөрүп,
Эт, күрүчүн көтөрүп,
Элинен келген шайланып,
Эт, күрүчүн ал жерде,
Чаначка салып байланып;
«Хандар бизге көп айтар,
Белги албай биз барсак,
Барбай келдиң деп айтар».
Аттарына миништи,
Кайта жолго киришти.
Тооке хан менен Төлөк хан.
Хан Шырдакка барышты.
Жаңылга барган ченчини,
Хандар кепке алышты.
Билип, көрдүк Жаңылды,
Баатырлык кетпейт оюнан,
Ала келдик шыбага,
Үлүш берген тоюнан. –
Эт, күрүчүн алышып,
Бир табакка салышып.
Хандардын койду алдына.

Бар белгибиз ушу деп,
Көпкөн экен кутуруп,
Нойгуттун кары кызы деп,
Эч жеринде кеми жок,
Эрдигинде чени жок.
Кыз да болсо Жаңылды,
Адамга өлчөөр тени жок.
Адамдан башка баатыр кыз.
Түрүн көрсөн жигиттей,
Жарыбаган жаакыр кыз,
Кыздын жайы ушу деп,
Кылбайлык буга кусур – деп,
Баргандар айтып токтоду,
Масылат кеби чук болду.
Баргандан угуп кабарын,
Эми Шырдак октолду:
«– Карыш турган Нойгутка,
Барбай кантип кетебиз?
Кара бет кыз Жаңылды.
Албай кантип кетебиз?» –
Шырдак айтып турганда,
Ушу кепти укканда.
Калкына карап деп айтат:
«Мен бийлеген кеп болсо,
Баары журтка эп болсо,
Акыл менен баралы,
Амал менен алалы.
Көп Нойгуттун жылкысын,
Айдап жолго салалы.
Жылкысын айдап алган соң,
Жаңыл карап турчу эмес,
Баатырсыган кара бет,
– Башка сөздөн урчу эмес.
Акыл менен баруучу,
Жылкыны тийип алган соң,
Салкар¹ жолго салуучу.

¹ Салкар – чоң жол.

Азамат эрлер жам болуп,
Буйткага туруп калуучу.
Ал кара бет Жаңылды,
Өткөрүп ийип жол менен
Артынан келип алуучу»...
Тейиштин уулу Аккочкор,
Балбандыгы бар экен,
Башкача баатыр жан экен:
«Боз жоргону мин» – деди,
«Жан аябай кир» – деди.
«Жаңыл кыйып өткөндө,
Ийменбестен кир» – деди.
«Ылаачындай ил» – деди.
Апыл-тапыл камынып,
Аттанды колдун барысы.
Карабагыш, хан Төлөк
Казактын ханы Тооке да,
Калк башкарган хан Шырдак,
Кашында турган эл курдап,
Колду баштап жөнөдү,
Айгайлаган чуу менен,
Ала байрак туу менен,
Аксайдан жөнөп калышты,
Айдың жолго салышты.
Жол кармаган тилчисин,
Жолдон кармап алышты.
Камсыз жаткан Жаңылга,
Калың кошуун барышты.
Түрүлгөн кошуун мол барып,
Бейкут жаткан Жаңылдын,
Жылкысын тийип алышты.
Жылкы тийип колуна,
Шырдакбек түштү жолуна.
Байканар сөздүн соңуна.
«Жылкыны алып кетти – деп,
Түпкө Шырдак жетти – деп,
Жетпегенде нетти? – деп.
Кароолду жакшы койбостон,

Бейкамдык бизден өттү» – деп,
Жоо жарагын шайланып,
Аленгир¹ жаасын асынып,
Кылычын кыя байланып,
Кыздан чыккан кабылан,
Кара атын минип каргытып,
Калкынын баарын дарбытып.
Аңгемесин арбытып,
Артынан түштү Шырдактын,
Аянбаган чыйрактын.
– Аз эмес, арбын мол болсо,
Сандуу түмөн кол болсо,
Бүгүнкү күндүн өзүндө,
Кара долу бууданым,
Сени абдан сынайын.
Калабалуу Шырдакты,
Кайсап жаным тынайын.
Атпай Нойгут – калың журт,
Айтканыма көнгүн – деп,
Азамат жигит, бел байлап,
Артымдан калбай келгин! – деп.
Калабалуу Шырдакка,
Катылбай деги койбоймун,
Мага караан болуп бергин! – деп,
Кара долу бууданын
Каргытып Жаңыл жөнөдү.
«Калкын баштап келгендер –
Хан Шырдак менен Төлөгү.
Карыясы Калматай,
Хан Тооке экен жөлөгү.
Тартынбаймын барганга,
Талап жылкым алганга,
Намыс келет өзүмө,
Талатып Нойгут калганга.
Бар кайратым чындаймын,
Баатырлыгым сынаймын.

¹ *Аленгир* – алек кылуучу деген сөз.

Үчүкө менен Түлкүдөй,
Атакозу, Чабактай,
Баарына кыргын саламын.
Башымды тартпай саламын.
Алып кеткен жылкымды,
Ажыратып аламын!»,-
Жаңыл кетти каргытып,
Тамашасын арбытып.
«Калбай баарың келгин – деп,
Көп Нойгутту дарбытып,
Жаңыл мырза элирип,
Бара турсун жолуна,
Хан Шырдакта не сөз бар,
Кабардар болгун соңуна.
Жылкыны тийип алышкан,
Жылдырып жолго салышкан.
Казактардын хан Тооке,
Өзү аяр молтолуу¹.
Кыпчактардын хан Шырдак,
Жүрөгү майлуу толтолуу.
Кара багыш хан Төлөк,
Качып жоодон коркобу?
Жылкыны жолго салыштыр,
Ажыратып алыштыр.
Азаматтын баарысы,
Буйгадан бугуп калыштыр.
– Тейиштин уулу Аккочкор,
Өзүң баатыр шер – деди,
Балбандыгың дагы бар,
Баарыбыздан эр – деди.
Боз жоргону мин – деди,
Тартынбастан кир – деди
Жаңыл кыйдам өткөндө,
Бул кара бет долуну,
Аркасынан кир – деди.

¹ Молтолуу – эң амалдуу.

Боз жоргонун жалына,
Балан-бастан дедирбей,
Башка сөздү айттырбай,
Басып келип бер – деди.
Ал-ангыча болбоду.
Жаңыл келди шаңкылдап,
Алеңгир жаа, сыр жебе,
Атып өттү шартылдап,
Кыя салып кеткенде,
Кыйкырып Жаңыл өткөндө,
Бугуп турган оёндор,
Качырып чыгып калышты.
Аянбастан барышты,
Аңгемени салышты.
Камынып барган Аккочкор,
Ителги таан илгендей,
Жүрөгүнүн курчунан,
Оролто кармап сыртынан,
Боз жоргонун жалына,
Басып алып жөнөдү.
Бали, баатыр, бали, деп,
Хан Шырдакбек өнөгү,
Кара багыш Төлөгү,
Жаңыл тийип колуна,
Кол кайрылып жөнөдү.
Нойгут да биздин кыргыз – деп,
Арбагынан жылгыс – деп,
Айылын эми чаппайлык,
Арзан олжо таппайлык.

.....
Хан Төлөк сөздү баштады,
Кайраты барлар шашпады.
Чабуул коюп бүлдүрбөй,
Калкын аман таштады.
Алып барды Жаңылды,
Айтылуу Жаңыл кабылан,
Ажыдаарга кабылды.
Жоо шайманын алышты,
Санаасы тынып калышты.
Долу кара үстүнөн,

Жерге сүйрөп алышты.
Кенешип туруп баарысы,
Кементайды кийгизди,
Кер байталды мингизди,
Кереметти билгизди.
Арбын жылкы, көп малды,
Ажыратып алышты.
Жетелетип Жаңылды,
Айдың жолго салышты.
Кең Арпанын башына,
Чатыр-Көлдүн кашына,
Жылкыны жайып салышты.
Жаңыл кызды баш кылып,
Калың олжо алышты.
Казактардын жан Тооке,
Карыябыз сен – деди.
Бул олжону бөл – деди.
Жаңыл кызды ал – деди.
Калкына алып бар – деди.
Кашкардан тапкан олжом – деп,
Хан Тооке өзүң ал – деди.
– Калматай ага турганда,
Жаңылды кантип алайын,
Изат кылбай карыга,
Жанына кантип барайын –
Тооке мындай дегенде,
Карыябыз эмеспи,
Калматайга бериңер,
Кары, жашың жыйылып,
Ынтымакка келиңер.
Акылдашып олтуруп,
Айтканыма көнүңөр.
Кыз карысы Жаңылды,
Жанынан Жаңыл табылды.
Үчүкө менен Түлкүнүн,
Кунуна келди Жаңыл кыз,
Атакозу, Чабактын,
Айлына келди Жаңыл кыз.
Калматай ага алсын деп,

Калматайга барсын – деп,
Ушул сөзгө келишти,
Калматайга беришти.
Жылкыга кирди бөлүшүп,
Санагын дайын көрүшүп...

.....
Көп жылкыны санаса,
Эки санга¹ толуптур.
Эсепсиз жылкы болуптур...
Хан Төлөк менен Шырдакбек,
Ар кайсысын беш минден,
Төрткө бөлдү жылкыны.
Казактын ханы Тоокеге,
Беш миң жылкы беришти.
Ынтымагы келишти.
Үчүкө менен Түлкүнүн,
Атакозу, Чабактын
Айтылган дайын куну деп,
Сарбагыштын элине,
Беш миң жылкы беришти.
Анжыянда туругу,
Адигине уругу,
Кара багыш калкына,
Үлбүрчөк, Бургуй куну деп,
Кеңешип кепке келишти,
Беш миң жылкы беришти.
Оң менен солдон калганга,
Олжо талап барганга,
Төрт миң жылкы беришти.
Жылкыны бөлүп алышты,
Жылдырып жолго салышты.
Аккочкор бала шер деди,
Ааламдан ашкан эр деди,
Мөөсүлүнө² Кочкордун
Бир миң жылкы бер деди.

¹ Саң – он миң баш малга таандык айтылган сөз.

² Мөөсүл – энчисине деген мааниде.

КАЛМАТАЙ ЖАҢЫЛДЫ АЛГАНДАГЫ КҮТҮШҮ

Кара багыш Калматай,
Каалап алды Жаңылды:
«Карып калган кезимде,
Жаңыл мырза табылды.
Айылын белек кондуруп,
Төрт түлүктүү малынан,
Энчисин бөлүп бериптир,
Буга Жаңыл көнүптүр.
Күн алыста күйөөлөп,
Калматай абаң келиптир.
Айылын алыс кондуруп,
Аземин башка болтуруп,
Күндө жыйын тамаша,
Хан Төлөк конуп жанаша,
Мырза Жаңыл жеңем деп,
Жеңем турсун энем деп,
Берекелүү байбиче,
Пейли – кую кенен деп,
Кара багыш уругу,
Изат кылып турушту...
Калматай өзү карган чал,
Жетимишке барган чал.
Жаш кезинде дууланып,
Далай намыс алган чал.
Байбичеси башында,
Баатыр Жаңыл кашында,
Жаңылды алды Калматай,
Так жетимиш жашында.
Жаңылды айтат мырзам деп,
Буралып басып турсаң деп,
Жайдары өскөн чиркиним,
Жакшылап кызмат кылсаң деп.
Анда Жаңыл кеп айтат,
Анык сырын эми айтат:
– Эркекче өсүп калыпмын,

Ээн калсын – деп айтат.
Анык жылы дайынсыз,
Бир нече жыл турушту,
Ынтымак оокат кылышты.
Колунан жарак алган соң,
Айласы канча Жаңылдын,
Арстандай Жаңыл баатырдын,
Күлө багып кашкайып,
Күзгүдөй бети тастайып,
Сарамжалын башкарып,
«Кайыр, кудай кылды – деп,
Карыган чалга буюрду – деп,
Шагым жаман сынды – деп,
Эми жаным тынды – деп.
Кармалдым көптүн колуна,
Түштүм туюк торуна.
Карыган чалга туш кылган,
Башында кудай кыз кылган.
Ырысымбы, шорумбу,
Ыйлаймын өзүм шорума.
Санаамды бурбай бөлөккө,
Таянайын Төлөккө.

.....
Кайрат кылып көп айтып,
Как ушундай деп айтып...
Муну мындай коёлу,
Анжыяндын жеринде,
Арстанбаптын черинде,
Калк камаган ак жолборс,
Кабарынан бололу.
Арстанбап асыл жер экен,
Ар түрдүү жыгач кени бар,
Караңгы токой чер экен.
Арстандардын уюгу,
Аюу, жолборс, шер экен.
Калкы кабар көп угуп,
Көп укканда кеп угуп,
Арстанбапта токойдон,

Ак жолборс чыкты деп угуп.
Эл жайлоого чыкканда,
Чыгарбай жолду бууду дейт,
Жан каттатпай жайлоого,
Жандын баарын кууду дейт.
Балакетти баштайт дейт,
Барганды алып таштайт дейт.
Кыйкырып турсаң кылчайып,
Өзү адамдан качпайт дейт.
Учмактуу¹, журт кеп кылды,
Уу кылалы деп кылды.
Калматай баатыр зайыбы,
Мырза Жаңыл айымы.
Мергендиги ашык деп,
Угулду эле дайыны.
– Саадагын белге чалсын – деп,
Кологун колго алсын – деп,
Ак жолборстон бул элди,
Ажыратып калсын деп.
Баатыр Төлөк башында,
Женеси Жаңыл кашында.
Жолборско барды камынып,
Аттанды Жаңыл шанданып,
Карап туруп калың журт,
Жазганбай чыккан Жаңылдын,
Кайратына таң калып.
Өзү Жаңыл мерген кыз,
Тоодон теке терген кыз.
Керме тоонун тоосунда,
Далай жолборс көргөн кыз.
Кыз кезинен бер жакка,
Кызыкты далай көргөн кыз.
Өзү баатыр балбан кыз,
Качпай жоого барган кыз,
Далай намыс алган кыз.
Кара чаар жолборстон,

¹ *Учмактуу* – көпчүлүк деген мааниде.

Далайын жайлап салган кыз.
Жаңыл туруп кеп айтат,
Жолборско жакын барганда,
Кеп айтканда деп айтат:
Келтирип сөзүн бек айтат.
Келип турган көпкө айтат,
Ушул турган калайык,
Бир күчүктөн качабы?
Айласынан күчүктүн,
Акылынан шашабы?
Катындын сөзү дебесен,
Айласын өзүм табайын,
Ак жолборско барайын,
Арканга байлап алайын.
Адигине балдарын,
Ажыратып салайын.
Туйгун Төлөк кайнимин,
Тузун актап салайын.
Кабыландай чамынып,
Жаңыл кылды кайратты,
Көпчүлүктүн алдында,
Кызыл тилин сайратты.
Барды токой кашына,
Төлөктү алып башына,
Жаңыл мырза кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
Угуп тургун калайык,
Ушу сөз мага ылайык,
Айткан сөзүм тыңда – деп,
Аял-кылчаң кылба – деп.
Бүткөн боюм баарысын,
Аркан менен чырма – деп,
Кайын агалар, кайнилер,
Ак жолборско жиберип,
Анан мени сында деп.
Алып келбесем жолборсту,
Аял кылып турба – деп.
Жалпы элет көчмөн журт,

Жайлооңо барып жырга – деп.
Тула боюн келтирип,
Аркан менен чырматып,
Айтылуу Жаңыл оёну,
Аңгемени ырбатып.
Жолборстун жаткан жерине,
Бекинип жаткан ченине,
Калктын баарын бүлдүрүп,
Катылып жаткан чебине,
Калкы сөзүн эп көрүп,
Катында мындай болбойт деп,
Кайраты чыкты жүзүнөн,
Жолборсту Жаңыл койбойт деп,
Айткан адам көп болду,
Калкка сөзү эп болду.
Калк учун кызмат кылууга,
Жаңыл басты шаңданып,
Жолборсту байлап алууга.
Аркан, жибин камданып,
Карап турган жарданып,
Калың журт калды таңданып.
Жаңыл барып жолборсту,
Бекинип жаткан черинде,
Комдонуп жаткан жеринде,
Кыймылдатпай кармады,
Аркан менен байлады.
Кемеч¹ салып оозуна,
Келтирип Жаңыл байлады.
Жолборстун көзү жайнады,
Жетелеп алып жолборсту,
Төлөктүн келди кашына.
Айран калды калың журт,
Жаңылдын кылган ишине.
Калк баарысы кубанды,
Кайратына жубанды.
Жаңыл баатыр экен деп,

¹ *Кемеч* – капшырып байлоо.

Баары журт буга ынанды.
Элдин баары жайланып,
Жабыла көчтү тоосуна,
Жаңыл себеп болгон соң,
Кабылан жолборс жоосуна.
«Катын деп айтып болбойт» – деп,
«Катын деген оңбойт» – деп,
Калың журт алды оозуна.
Жолборсту кармап женишип,
Кайрылып үйгө келишип,
Үйүнө келип жайланып,
Арасынан ай өтүп,
Жыл айланып жай өтүп,
Сандыргалуу Жаңылдын,
Сарамжалы шай өтүп.
Эч нерсе жок эсинде...
Кесепеттүү Калматай,
Учурады кесирге.
Мен, каадалуу катын алгансып,
Кайындап буга баргансып,
Карыган кезде кор болдум,
Кытайдан келген кесирге.
Каадаланбай кармап кой,
Жаңыл менин бутумду.
Кетирбей менин курчумду,
Мага салбай сыртыңды,
Кармагын Жаңыл бутумду.
Анда Жаңыл кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
Эркекче өскөн курган жан,
Эбим келбей калыптыр,
Эбимди кудай алыптыр.
Усулу жок өскөн курган жан,
Сумбатсыз өсүп калыпмын.
Усулунду кудай алыптыр,
Ушалап кармап бутунду,
Эркекче өскөн курган жан,
Эбим келбей калыптыр.

Эсимди кудай алыптыр.
Кармабай кантип коёюн,
Зайып болуп өзүнө
Салтанаттуу абышкам,
Салчы кулак сөзүмө.
Кытай деп айткан жеринде,
Капа кылдың дилимди,
Катын эмес, кыз элем,
Кастыгың мага билинди.
Кемитип мага сөз айтып,
Кейитпей жүргүн көөнүмдү.
Кыз келип, сага туш болдум,
Кытай деп таптың өөнүмдү.
Айтпаймын сөздү мактанып,
Кара кастан актанып,
Кыз келип сага туш болдум,
Канетейин арман күч,
Кытай деп сага мыш болдум.
Кейитпеймин өзүңдү,
Кечирим кылдым сөзүңдү.
Кыянат сөздү көп айтып,
Кылбай жүрдүм кесирди.
Башында не үчүн аласың.
Кытайдан калган жесирди.
Эркекке Жаңыл жолобос,
Сактыгымды билесиң,
Өзүнө келип бой коштум,
Актыгымды билесиң.
Кечээ кармап бердим жолборсту,
Бабам Нойгут баласы,
Жердигимди билесиң.
Көнүлдөн калгыс суук сөз,
Не деп айтып жүрөсүң? -
Күлө багып кашкаңдап,
Күзгүдөй бети тастаңдап,
Кейиген дилин билгизбей,
Жайкап сүйлөп токтолду,
Жаңылдын жайын билгендей

Жанында адам жок болду.
Жалпы элет көчмөн журт,
Жайлоого көчүп октолду.
Арпага карап эл көчүп,
Эрте туруп үй чечип,
Салтанат болуп абыдан,
Асыл жайлоо Арпага,
Көчүп чыкты жаныдан,
Көч үстүндө боз балдар,
Баары сүйлөп бабырап,
Баштан аяк дабырап,
Жарымы айтып «эне» – деп
«Сыпатынды карасак,
Тынарга чалыш шумкардай,
Алдындагы кара атын,
Айтылуу буудан тулпардай,
Жаш чагында үйрөнгөн,
Өнөрүң бизге дайынсыз.
Өзүңө адам баталбай,
Далайга жүрдүң кайырсыз.
Баркыңды билген эл айтат,
Кыздан чыккан баатыр деп.
Кыяпатты жана айтат,
Кыянаттуу капыр деп.
Көпчүлүккө көрсөтүп,
Өнөрүн кылып жатыр дейт,
Өнөрүңдү көрмөккө.
Куштар болуп турабыз,
Көрсөт бизге өнөр деп,
Көбүбүз сурап турабыз!..»
Анда Жаныл кеп айтат:
«Аяр кыл, балдар! – деп айтат,
Байкагын балдар сөзүмдөн,
Бул иш чыккан эсимден.
Эсимден чыккан бир ишти,
Эсиме кайра салбанар.
Желиктирип жеңилтип,
Менин тынчым албанар».

Кары-жашы жыйылып,
Энекеlep сыйынып,
Буга Жаңыл болгон жок,
Болбосуна койгон жок.
«Кайнилерим, кайыр» – деп,
«Калаба болор айыл» – деп,
«Өзүм аман турганда,
Өнөрүм анык дайын» – деп,
Долу кара бууданын,
Келтирип Жаңыл токуду,
Буудандын жайын бир катар,
Булбулдай болуп окуду.
Басмайылын бек тартып,
Чап олонун бош тартып,
Куюшканын келтирип,
Куткунун түптөн узартып,
Көк жамынчы кементай,
Бөктөрүнчөк бөктөрүп:
«Кесепет, балдар, кылдын» – деп,
Кебин айтып өткөрүп.
Саадагын сая шайланып,
Кылычын кыя байланып.
Жоо жарагын чыңданып,
Сары жаргак чоюлма,
Кең багалек сайма шым,
Келтирип тыштан шымданып,
Жоо көргөндөй чыңданып,
Атка минди койкоюп,
Бастырып чыкты болкоюп,
Карай салып кашынан,
Макмал кыюу ак калпак,
Жанында турган жигитти,
Ыргыт деди башындан.
Асмаңдатып ал жигит,
Ыргытты калпак башынан,
Саадак тартып, ок атып,
Адис болгон жашынан,
Калпакты жерге түшүрбөй,

Удаасы менен үч атты,
Аткан сайын күч атты,
Жебеси менен жети атты.
Жерге калпак түшүрбөй,
Кайра-кайра көп атты.
Калбыр кылып таштады,
Мас болгондой оолугуп,
Балакетти баштады.
Кысып алды денеси,
Кылчайып элге кетмекке,
Ата журту Нойгутка,
Аманында жетмекке,
«Айланып келген Нойгуттан,
Өзүмдүн атам Койгуттан,
«Койгун десем» – болбодун,
Алдымдан чыгып торгодун,
Айтканыма болбодун,
Мен Нойгуттан келгенде,
Айдап келдиң жоолуктан,
Кер байталга мингизип,
Байлап келдиң боолуктан.
Эртегим түштү эсиме,
Элим түштү оюма,
Аман-эсен калыңар,
Ага-тууган баарыңар.
Дагы айтар сөзүм бар,
Уга турган кезиң бар.
Баатырың Шырдак кашында,
Хан Төлөгүн башында,
Кармап бердим арстанды,
Байлап бердим жолборсту,
Кызматымды билбедин,
Жакшы айткан тилге кирбедин.
«Кытайдан келген эски» – деп,
«Кесири көп кески» – деп,
Каргашалуу Калматай,
Жаңыл атым өчүрдүң,
Жайлап жакшы сөз айтып,

Анын баарын кечирдим.
Кадырымды билбедин,
Мен келгени бетинден,
Жалпы кыргыз четинден,
Эрегишкен калмактар,
Жалгыз байтал алган жок,
Айтпаган сөзүм калган жок.
Айбатымдан жазганып,
Айлыңа душман барган жок.
«Кытайдан келген долу» – деп,
«Кыз Жаңыл – жандын кору» – деп,
Чалга таңып зарланттын,
«Кытай күндүн шору» – деп,
Жаш жигитиң тоотпой,
Башымды чалга байладың.
Кер байталга мингизип,
Кементайды кийгизип,
Жылкыга кошуп айдадың.
Арманым көп кантейин,
Азабым аштай кайнадым
Эрге тийип жыргайм деп,
Эки көзүм жайнадым.
Кара атын Жаңыл каргытып,
Оозунан көбүк баргытып,
Ангемесин арбытып,
Айтып сөзүн чаргытып,
Жаңыл мырза жөнөдү,
Жок экен анда Төлөгү.
Кара багыш калың журт,
Карап турду бөлөгү.
Кең Арпанын башынан,
Караколдун чатынан,
Качып чыкты шер Жаңыл,
Калматайдын кашынан.
«Карма кытай күндү!» – деп,
Калматай туруп бакырды,
Калкынын баарын чакырды.
«Аяр күндү карма!» – деп,

Артынан кууп калыптыр,
Калматай менен Чомотой,
Айкырыкты салышып,
Артынан кууп барыптыр.
«Жаштар күнүн көрсүн» – деп,
Катылбастан жаштарга,
Калматай менен Чомотой,
Жайлап салып чалдарды,
Жөнөп калды Какшаалга,
Чалдарды атып салган соң,
Кара багыш уругу,
Кан буугандай токтолду.
Кайраты кабат Жаңылга,
Кол кайтарган жок болду.
Чаңдатып Жаңыл качыптыр,
Чатыр көлдү басыптыр,
Торгарт белин ашыптыр,
Кең Кашкарга барыптыр,
Кенелип жатып калыптыр.

ТҮШҮНДҮРМӨЛӨР

Шырдакбек. Кол жазмалар фондусу. Ж. Казакбаев 1974-жылы 2-июлда күнтуу уруусунан чыккан 73 жаштагы Азаматов Хамзадан жазып алган (Аламүдүн району, Аламүдүн совхозу, Кайырма кыштагы).

Кан Шырдактын Боз жорго. Токтосун Тыныбековдун бүтпөй калган дастаны Асанбай Жусупбеков тарабынан даярдалган.

Жаныбек хан. Кол жазмалар фондусу. Ж. Казакбаев 1974- жылы 11-июлда жоочалыш уруусунан тараган кенен уругунан чыккан 74 жаштагы Дыйканалиев Жүзүпакматтан жазып алган (Сокулук району, Карл Маркс колхозу). Ж. Дыйканалиев бул окуяны чертике уруусунан чыккан Бөлөкбай деген карыядан 1928-29-жылдары уккан.

Абылай хан согушу 1725-1726-жылдарда. Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» деген эмгегинен алынды.

Абылай тууралуу ыр. Бул ырды Ч. Валиханов эл оозунан жыйнаган. Кол жазманын нускасы Москвада сакталууда (ЦГАЛИ, ф. 118, оп. 1, № 469, лл. 4-5). Биринчи жолу академик Маргулан Ч. Валихановдун беш томдук жыйнагына жарыялаган.

Ажыбек баатырдын өлүмү жана ашы. «Кыргыз санжырасы» (Бишкек, 1994) деген китепке кирген. Үсөйүн ажынын эмгегинен алынды.

Келдибек баарын. Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» деген эмгегинен алынды.

Калмак жөнүндө кыргыздын кабары. Б. Солтоноевден «Кызыл кыргыз тарыхы» деген эмгегинен алынды.

Белек баатыр. Ж. Жылкыбаеванын «Шапак баатыр баяны» (Бишкек, 1992) деген китептен алынды.

Белек уулу Алдаш. Жылкыбаеванын жогоруда аталган эмгегинен алынды.

Шапактын баатыр атка конушу. Ж. Жылкыбаеванын жогоруда аталган эмгегинен алынды.

Өмүр баатыр. Ж. Жылкыбаеванын жогоруда аталган эмгегинен алынды.

Ормондун керээзи. Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» эмгегинен алынды.

Алыбектин өлтүрүлгөнү. Белек Солтоноевдин эмгегинен алынды.

Чоң согуш. Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» деген эмгегинен алынды.

Көлдөгү Саяк, Бугу менен Сарбагыштын жарашканы. Белек Солтоноевдин эмгегинен алынды.

Боромбайдын керээзи. Кол жазмалар фондусу. № 142 (1446). «Керээзди» 1939-жылы Ыбырай Абдыракманов жазып алган.

Казак акынынын Шабданга айтканы. Бул саптарды Кабылбек Жумабаев кочкорлук Эсенбаев Келдибектен 1998-жылы жазып алган.

Тилекматтын өлүмү. К. Ажыкеевдин «Тилекмат» (Бишкек, 1998) деген эмгегинен алынды.

Байтик баатыр. Байтиктин Рахматулланы өлтүрүшү тууралуу эл оозунда көп эле улама, легендалар бар. Ошолордун негизинде даярдалган А. Такырбашевдин «Байтик баатыр» (Бишкек, 1992) деген китебинен алынды.

Жаңыл мырза. Тоголок Молдонун варианты боюнча берилди. Дастан акындын 2 томдугуна кирген.

М А З М У Н У

Баш сөз	3
«Казак кайың саап, кыргыздын Ысарга киргени»	7
Камчыбек	41
Камчыбек	44
Шабдан баатырдын казалы	60
Дыйканбай	83
Үркүн	90
Үч доор	156
Качак турмушу	186
Качкач	193
Катыгүн	196
I. Качкын	200
II. Качкын	204
Кайран эл	207
Кытай жеринен келген качактардын сонку абалы	209
I. Козголон	218
II. Козголон	229
Чокой баатыр	258
Ысагаалы	272
Түшүндүрмөлөр	286
«Балбай»	290
Балбай тууралуу эл оозундагы ыр	297
Балбайдын кырк солдатты жеңип качырганы	299
Эл арасындагы ыр	329
Айрым түшүнүксүз сөздөр	331
I. Жалпы маалымат	332
II. Орустар тарабынан кармалып айдалганы	333
III. Сонку күндөрү жана керээзи	352
Балбайдын керээзи	356
Өз эрдиги тууралуу керээзине кошуп айткан кошогу	359
Өзүнүн мазары тууралуу айткан керээзи	366
Балбайдын күмбөзү	368
Тарыхый окуялар – фольклордук чыгармалардын башаты	369
Шырдакбек	372
Кан Шырдактын боз жорго	376
Жаныбек хан	391
Абылай хан согушу	397
Ажыбек баатырдын өлүмү жана ашы	407
Келдике Баарын	420
Калмак жөнүндө кыргыздын кабары	421
Белек баатыр	425
Белек уулу Алдаш	431
Шапактын баатыр атка конушу	433
Шапак баатырдын бугунун олжого түшкөн малын кайрып келгени	438

Өмүр баатыр	442
Ормондун керээзи	447
Алыбекти өлтүрүлгөнү	450
Чоң согуш	454
Көлдөгү Саяк, Бугу менен Сарбагыштын жарашканы	460
Боромбайдын керээзи	466
Тилекматтын өлүмү	470
Казак акынынын Шабдан баатырга карата айтканы	474
Байтик баатыр	475
Жаңыл мырза (<i>Тоголок Молдонун варианты</i>)	480
Үлбүрчөк менен Бургуйдун катынынын кошогу	487
Калматай Жаңылды алгандагы күтүшү	513
Түшүндүрмөлөр	525

Адабий-көркөм басылма

«Эл адабияты» сериясы

ТАРЫХЫЙ ЫРЛАР ЖАНА ОКУЯЛАР БАЛБАЙ

17-том

Т ү з г ө н д ө р:

А.А. Акматалиев, С.А.Егембердиева, З.А.Кулбаракова

Техн. редактору *Жусупбекова А.*

Корректорлору: *С.А.Егембердиева, З.Кулбаракова*

Компьютердик калыпка салган *Абдыкалыкова А.*

Терүүгө 04.06.2016-ж. берилди.

Басууга 14.06.2016-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 84x108^{1/32}.

Көлөмү 33 б.т. Нускасы 600. Заказ № 04.

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс» ЖЧК
басмаканасында басылды

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз к. 49.